

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Філоненко В.М.

Нечітайло І.С.

**ЗЛОЧИНЦІ-РЕЦИДИВІСТИ:
ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА**

МОНОГРАФІЯ

Харків

2022

УДК 159.9:343.911

Ф55

Філоненко В.М., Нечітайло І.С. Злочинці-рецидивісти: психологічна характеристика: монографія. Харківський національний університет внутрішніх справ. Івано-Франківськ: Фоліант, 2022. 244 с.

Рекомендовано до друку Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ (30 травня 2022 р., протокол №9)

Рецензенти:

Володимир КРИВОЛАПЧУК

перший заступник директора Державного науково-дослідного інституту МВС України, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України;

Іван ОХРІМЕНКО

доктор юридичних наук, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, професор;

Валентина ПОДШИВАЛКІНА

Доктор соціологічних наук, професор кафедри соціальної та прикладної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова, професор

ISBN 978-617-8210-01-4

© Філоненко В.М., Нечітайло І.С. 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
 <i>Філоненко В. М.</i>	
РОЗДІЛ 1	
ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ-РЕЦИДИВИСТА В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ.....	8
1.1. Основні підходи до вивчення особистості злочинця.....	8
1.2. Психологічні особливості злочинців-рецидивістів, які відбувають покарання в умовах позбавлення волі.....	15
1.3. Структура особистості та типологія злочинців-рецидивістів.....	28
1.4. Методичні засади дослідження деяких психологічних особливостей злочинця-рецидивіста.....	47
 <i>Нечітайло І. С.</i>	
РОЗДІЛ 2	
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗЛОЧИНЦІВ-РЕЦИДИВИСТІВ: АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ ТА АГРЕСИВНІСТЬ, ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ, САМОРЕГУЛЯЦІЯ, ОКРЕМІ КОМУНІКАТИВНІ ПРОЯВИ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)	58
2.1. Соціально-демографічні характеристики злочинців- рецидивістів корисливого на насильницького типів.....	58
2.2. Загальні психологічні особливості злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типів.....	66
2.3. Психологічні особливості злочинців-рецидивістів корисливої та насильницької спрямованості відповідно до типу відтворюваності злочину.....	118
2.4. Факторна структура комплексу психологічних особливостей злочинців-рецидивістів корисливої та насильницької спрямованості.....	195
 <i>Філоненко В. М., Нечітайло І. С.</i>	
РОЗДІЛ 3	
НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ЗАСУДЖЕНИХ.....	201
ВИСНОВКИ.....	209
 ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	216
 ДОДАТОК.....	240

ВСТУП

В умовах реформування державної правоохоронної системи, у тому числі пенітенціарної служби, усе більшого значення набуває проблема ресоціалізації засуджених осіб. На сьогодні в пенітенціарних установах України відбуваються покарання близько 80 тисяч засуджених, причому близько десятої їх частини – повторно. Питання ефективного перевиховання рецидивістів є вельми актуальними і складними, психологічний аспект проблематики потребує всебічного вивчення і наукової розробки. Всебічне дослідження психологічних характеристик злочинців дозволить знайти шляхи корегування тих особистісних якостей рецидивістів, які сприяли появі і формуванню антисуспільних нахилів і звичок, мотивів вчинення злочинів.

Над проблемою особистості злочинця, зокрема злочинця-рецидивіста, працювали такі науковці, як Г. Ю. Айзенк, Ю. М. Антонян, Р. Блекборн, О. М. Бандурка, В. С. Батиргарєєва, П. М. Валлеант, В. В. Голіна, П. Ф. Гришанін, І. М. Даньшин, Дж. Де Йонг, А. Ф. Зелінський, О. В. Землянська, І. П. Рущенко, М. М. Саппа, С. М. Франкс, О. М. Яковлев та ін. Окремі аспекти проблеми психологічних особливостей рецидивістів розглядались у роботах Н. В. Греси, І. В. Жданової, О. М. Разумової, Є. Ю. Стрижова, Л. О. Шевченко, О. М. Цільмак.

Підвищена суспільна небезпечність рецидивістів полягає в кримінальному професіоналізмі, наявності кримінальної субкультури, організованості, озброєності, залученні до злочинного світу неповнолітніх. Скоюючи нові злочини, рецидивісти не тільки шкодять громадянам та державі, але й залучають до злочинної діяльності нових осіб. Заходи, що вживаються задля запобігання і попередження повторної та рецидивної злочинності, зусилля, спрямовані на надання таким особам допомоги в реадаптації, не надають очікуваного результату.

За результатами психологічних та кримінологічних досліджень встановлено, що в місцях позбавлення волі, в результаті спільного перебування

злочинців різних категорій і в процесі їх спілкування відбуваються взаємне «кримінальне зараження» і поглиблення у засуджених протиправної спрямованості. Недиференційований характер виправно-виховного впливу стосовно засуджених за принципово різними типами злочинів зменшує можливість цілеспрямованого виконання покарання, знижує ефективність діяльності виправних колоній. Знання психологічних особливостей рецидивістів дозволяє виявляти відповідні причини вчинення ними злочину, удосконалювати виховну роботу у виправних установах, розробляти соціально-психологічні заходи щодо забезпечення профілактики рецидиву злочинів.

Виходячи з вищевикладеного *мета цієї монографії* полягає у презентації результатів комплексного дослідження соціально-психологічних особливостей неодноразово засуджених злочинців (зокрема, корисливого та насильницького типів) та у формуванні, на цій підставі, рекомендацій з психокорекційної роботи для психологів пенітенціарної служби.

Монографію підготовлено на кафедрі соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ доктором соціологічних наук, професором Нечітайло Іриною Сергіївною та кандидатом психологічних наук Філоненком Володимиром Миколайовичем.

У монографії проаналізовані теоретичні та емпіричні дослідження психологічних особливостей неодноразово засуджених злочинців корисливого та насильницького типів у вітчизняній та зарубіжній психології, визначені психологічні особливості злочинців-рецидивістів за типом скоєних злочинів (корисливих та насильницьких), встановлені психологічні особливості корисливих та насильницьких рецидивістів за типом відтворюваності злочину, визначено факторну структуру комплексу психологічних особливостей злочинців-рецидивістів корисливої та насильницької спрямованості, на основі результатів проведеного дослідження надано практичні рекомендації для психологів пенітенціарної служби та служби дільничних інспекторів щодо специфікації психокорекційної роботи зі злочинцями.

Емпіричною базою дослідження виступала Олексіївська виправна колонія № 25 у Харківській області середнього рівня безпеки для осіб, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі. Досліджувана вибірка – злочинці-рецидивісти чоловічої статі корисливого та насильницького типів загальною кількістю 302 особи, які вчинили спеціальний рецидив. Досліджувані були розподілені за групами відповідної кримінальної спрямованості. Групу рецидивістів корисливої спрямованості склали 148 осіб, групу рецидивістів насильницького типу склали 154 особи.

Методологічними основами дослідження є принцип системного підходу в психології, теорія єдності психіки та діяльності, положення про соціальну обумовленість формування особистості, системно-структурний підхід до формування та розвитку особистості, зокрема особистості злочинця.

Дані, представлені у емпіричній частині, отримані в результаті застосування комплексу методів, таких, як: опитування, бесіда, контент-аналіз документів (особових справ, зошитів індивідуальної роботи із засудженими, матеріалів первинної діагностики психолога); психодіагностичні методи: для діагностики акцентуацій характеру було використано опитувальник К. Леонгарда та Г. Шмішека; для визначення декларативної агресивності – опитувальник А. Басса та А. Дарки; за допомогою методики «Тест руки» Е. Вагнера досліджувалася неусвідомлювана агресивність; методику С.С. Бубнової застосовано для діагностики реальної структури ціннісних орієнтацій особистості; вивчення універсальних загальнолюдських цінностей здійснювалося за допомогою методики Ш. Шварца; для вивчення специфіки локалізації суб'єктивного контролю було застосовано методику О.Г. Ксенофонтової; стилі саморегуляції особистості визначалися із застосуванням методики В.І. Моросанової; для вивчення стратегій і моделей копінг-поведінки (стрес-долаючої поведінки) як типів реакцій особистості людини з подолання стресових ситуацій був застосований опитувальник «SACS» С. Хобфолла (адаптація В. О. Чікер); діагностика емоційного інтелекту

проводилася за методикою Д.В. Люсіна; а діагностика інгібіції у спілкуванні – за методикою Л.Б. Полосової.

Для обробки даних використовувалися методи математичної статистики: t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок, факторний аналіз з подальшою ротацією, який здійснювався за допомогою комп'ютерної програми SPSS.

РОЗДІЛ 1. ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ-РЕЦИДИВИСТА В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ

1.1. Основні підходи до вивчення особи злочинця

В результаті досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених були виявлені підходи, які пояснюють злочинну поведінку особистості з позицій її внутрішніх та зовнішніх детермінант. Одним з підходів, який розкриває сутність злочинної поведінки, де як головні виступають внутрішні, генотипічні чинники – це антропологічний. Найбільш відомими прихильниками такого підходу були Ч. Ломброзо та Е. Феррі. Енріке Феррі практично застосовував теорію Ломброзо, але віддавав перевагу чинникам соціальним, економічним та політичним та їх взаємодії між собою. Він не відкидав антропологічні чинники злочинності і не обминав також чинники соціальні. Він доповнив класифікацію Ломброзо і розподілив злочинців на природжених, психічнохворих, за набутою звичкою (до яких відносив тих, на кого мав особливий вплив соціальний чинник), випадкових та злочинців за пристрастю, запропонував до кожної категорії злочинців застосовувати відповідні їй заходи. Такі дослідники, як О. Кинберг, Е. Ланге та інші пояснюють виникнення злочинної поведінки наявністю наслідуваних властивостей, які зумовлюють скоєння злочинів. Підхід, в якому головними вважались конституціональні особливості індивіда, пропонував Е. Кречмер, який намагався знайти зв'язок між типами статури та мозковими особливостями і порушеннями. Він описав та виділив чотири типи статури людини: пікнічний, астеничний, атлетичний та дисплазівний, до якого входять особливості перших трьох [18, с. 60].

З позиції ендокринної зумовленості злочинну поведінку розглядали Б. ді Тулліо, Р. Фунес та інші. Вроджені, інстинктивні потяги вважали основними У. Джеймс, К. Лоренц, З. Фрейд, Е. Фром та багато інших дослідників. Конрад Лоренц запропонував етологічний підхід, в якому різні

феномени людської поведінки він пояснював природженим інстинктом боротьби за існування. Слід визнати, що генотипічні детермінанти поведінки, такі, як біологічні потреби, інстинкти, знаходяться під постійним контролем соціально обумовлених, набутих властивостей [57, с. 65].

Також, в XX віці було здійснено спробу знайти зв'язок між типами соматофізичної будови людини, її темпераментом і формами поведінки. Дослідженнями у цьому напрямку займався Уільям Шелдон, він виділив та обґрунтовував три види статури: ендоморфний, мезоморфний і екторморфний, які корелюють з трьома типами темпераменту (вісцеротонія, соматотонія, церебротонія). Поєднання цих ознак вказує на конкретний психотип людини. Наприклад, для церебротоніків характерні стриманість, чутливість, соціофобія, схильність до самотності; соматотонікам властиві потреба в задоволеннях, енергійність, прагнення до панування і влади, схильність до ризику, агресивність [120; 239].

На думку таких вчених, як Ю. М. Антонян, В. В. Гульдман, В. М. Кудрявцев, В. В. Лунеев, Т. П. Печерніков та інших, заслуговує на увагу такий підхід до вивчення особистості злочинця, коли головна роль надається аналізу мотивації злочинної поведінки. А під час розгляду цього ключового поняття зусилля психологів, кримінологів, судових психіатрів можуть бути поєднані. Мотив є одним з елементів генезису злочинної поведінки, її внутрішнім стрижнем і забезпечує виконання цілого ряду таких психічних функцій, як регулятивної, відбивної, спонукальної та контрольної [3; 4; 90; 91]. Для виявлення мотивів і потреб, які притаманні різним суспільно небезпечним діянням, проводять ретроспективний психологічний аналіз злочинів, вивчають змістовні характеристики мотивів.

В. М. Кудрявцев вказує, що так звані злочинні мотиви по суті є модифікаціями звичайних людських мотивів, які спрямовуються на цілі, які заборонені законом або пов'язані з використанням протиправних засобів [91, с.19]. У зв'язку з цим основним завданням у процесі виявлення детермінантів антисуспільної поведінки особистості є пошук пояснень

індивідуальної зумовленості зрушення мотивів, які не мають власного кримінального змісту, до кримінально спрямованих цілей та дій.

Для розкриття сутності особистості злочинця з криміногенної точки зору є ще один підхід, який ґрунтується на виокремленні психічного утворення, що є провідним чинником виникнення злочинної поведінки і розглядається як системотворча складова. Серед досліджень цього напрямку заслуговує на увагу ціннісно-нормативна концепція особистості злочинця, прибічником якої є О. Р. Ратінов. Вчений запропонував двомодальний мотиваційний механізм у вигляді потягу і уникнення. Рішення на скоєння злочину або утримання від нього приймається після оціночної діяльності, протягом якої співвідносяться оцінки ситуації, мети, засобів та наслідків, де відбувається взаємовплив, взаємодоповнення, взаємопідкреслення, взаємопогашення, взаємовиключення різноманітних цінностей, і наприкінці, домінування однієї з них [135, с. 30].

До криміногенно значущих властивостей дослідники відносять не тільки психологічні, але інші види, які належать до складу ціннісно-нормативної сфери особистості. Такі вчені, як Ю. М. Антонян, М. І. Єнікеев, В. Є. Емінов зауважують, що негативне ставлення до тих чи інших цінностей зовсім не означає, що людина вчинить злочин, що одна й та сама суб'єктивна причина здатна породити різноманітні дії, водночас і різні причини можуть викликати подібну поведінку [4–10]. На думку дослідників, до основних провідних особливостей психіки злочинців належать агресивність, асоціальність, імпульсивність, міжособистісна гіперчутливість, погана здатність до пристосування в нових соціальних умовах та відчуженість.

Серед досліджень, спрямованих на виявлення провідних криміногенних складових особистості значна кількість орієнтована на вивчення криміногенно важливих рис особистості злочинців насильницького типу. Таким особам найбільш притаманні егоцентризм, завищений рівень самооцінки та домагань, емоційна нестійкість, підвищена образливість, ригідність процесів мислення, низька здатність до адаптивних форм поведінки, екстрапунітивна манера реагування на вплив соціального оточення [2]. Слід зауважити, що різні риси

мають різний вплив на злочинну поведінку-зумовлювати її протиправну спрямованість і мотивацію, можливість досягнення протиправної цілі та інше. Це дає нам можливість стверджувати, що найбільш характерні психологічні властивості злочинців, які є провідними, в сукупності внутрішніх детермінантів злочинної поведінки виконують багато функцій. Деякі з них можуть бути визначальними для виникнення саме злочинної поведінки, а інші можуть виконувати функціонально незалежні ролі.

Деякі дослідники використовують підхід, в якому виокремлюються криміногенні властивості особистості, які можуть визначати потенцію до протиправної поведінки лише в сукупності таких ознак. Прихильником такого підходу був С. В. Познишев, який поділяв психологічні особливості особистості на два типи злочинців – ендогенні та екзогенні, всі їх риси поділяв на основні та додаткові. До основних, на його думку, належать погляди, розрахунки, схильності особистості, та ті її риси, наявність яких надала можливість зайняти сценарію певного злочину домінуюче положення в свідомості, і для досягнення певних результатів відбутися саме цьому злочину. Додатковими виступають ті ознаки, які характеризують загальний фізичний, інтелектуальний і моральний стан особистості, які дозволяють бачити причину утворення основних ознак або відсутності достатніх затримок для їх прояву [125, с. 69]. За результатами психологічного дослідження протиправної поведінки і особистості неповнолітніх злочинців В. В. Юстицький пояснює той факт, що стійке поєднання певної акцентуації з чинниками, які підсилюють її кримінальний прояв, призводить до утворення криміногенних акцентуантних комплексів в особистості злочинця [2]. Дослідник зауважує, що акцентуації стимулюють злочинну поведінку, впливають на її механізм та допомагають в формуванні криміногенних факторів різної етіології.

Є. В. Заїка, Н. П. Крейдун, А. С. Ячина в дослідженнях також підходять до вивчення особистості злочинця за допомогою комплексного підходу [68, с. 85]. Дослідники мають думку, що за наявності в структурі особистості декількох негативних рис (щонайменше трьох), вони детермінують

криміногенну поведінку, та стосуються соціальних відносин, ставлення до майбутнього, рис характеру тощо. Загалом, цей підхід є корисним в накопиченні емпіричного матеріалу про структуру особистості злочинця, її системні зв'язки і особливості, а також цей підхід є перспективним на шляху до системного розкриття криміногенного змісту структури особистості злочинця.

Багато психологічних і кримінологічних досліджень присвячено розкриттю злочинної поведінки з позицій її зумовленості психічними аномаліями індивіда. Такий підхід розробляли Ю. М. Антонян, В. В. Гульдан, Л. М. Балабанова та інші [9, с. 47; 16, с. 32]. У порівнянні з правослухняними громадянами, серед злочинців, і особливо рецидивістів, значно переважає кількість осіб, які мають психічні відхилення та аномалії. В залежності від наявності певних аномалій в психіці злочинця, встановлюється деякий зв'язок з типами злочинних діянь, які він скоює. За результатами психологічного аналізу суспільно небезпечних діянь, які були скоєні особами, що мають психічні відхилення, В. В. Гульдан зробив важливі висновки для розуміння ролі психічних аномалій в злочинній поведінці [9, с. 51]. На його думку існують два шляхи формування мотивів протиправних діянь осіб, що мають психопатії. Один з них полягає в порушенні опосередкування потреб та порушенні їх опредмечування. Важливими ці висновки є і для пояснення особистісної детермінації криміногенної поведінки і у осіб, які не мають психічних відхилень. Автор підкреслює, що кримінальна спрямованість, загальний і спеціальний рецидив психопатів і злочинців зі здоровою психікою не мають достовірних розбіжностей. Також слід зауважити, що у психічно здорових і психопатичних особистостей мотивація протиправних діянь має подібні закономірності формування мотивів. Мотивація і тих, і інших осіб має подібні складові, етапи формування і ґрунтуються на аналогічних потребах, а змістовність детермінується спрямованістю особистості.

Багато дослідників розкривають сутність особистості злочинця, будуючи структуру її складових. Цьому напрямку досліджень присвятили свою наукову діяльність Г. А. Аванесов, Ю. М. Антонян, Ю. Д. Блувштейн, П. С. Дагель,

А. І. Долгова, М. І. Єнікєєв, К. Е. Ігошев, І. І. Карпець, В. М. Кудрявцев, Г. М. Міньковський, К. К. Платонов, Є. Г. Самовічев, А. Б. Сахаров, О. І. Ушатіков, Л. Б. Філонов, В. Є. Емінов та багато інших. Вони ґрунтовно пояснюють кримінологічну характеристику структури і психологічні риси структури особистості злочинця. Кримінологічну структуру особистості складають соціально-демографічні ознаки, кримінально-правові особливості, стійкі поведінкові і діяльнісні прояви особистості, її моральні риси, біологічні та психологічні особливості. До психологічної структури належать складові інтелекту, потребово-мотиваційної сфери, ціннісно-нормативної сфери, ознаки значущого в протиправній поведінці досвіду, вольові, біопсихічні та емоційні риси [2].

Заслуговує на увагу і підхід до розгляду особистості злочинця, в якому вона співвідноситься з зовнішніми умовами, які детермінують протиправну поведінку. Багато зарубіжних дослідників розглядають даний аспект виникнення злочинної поведінки з боку біхевіористського підходу, в якому головну визначальну роль в регуляції поведінки індивіда віддають факторам зовнішнього середовища. Одна з розробок цього підходу знайшла вираження в концепції соціальної дезорганізації, якою займалися Г. Маккей, К. Шоу та інші [2; 54, с. 155]. Ця концепція сприймає особу, що порушує закон, як нормальну особистість, яка адекватно реагує на ненормальні умови соціального середовища. Також, такий підхід реалізується в концепції соціальної аномії, розробником якої є Р. Мертон. Він висунув припущення про те, що непокора загальним правилам відображає неузгодженість та тиск з боку соціальної структури. По-перше, встановлені культурні цінності дають стимул прагнути до успіху, по-друге, класова структура обмежує доступні шляхи просування до цієї мети головним чином девіантною поведінкою. Це поєднання культурного акценту і соціальної структури якраз і робить сильний примус до відхилення [81, с. 105; 228, с. 675]. Даний підхід також розробляли А. Коуен, Р. Клоуард, Л. Олін в концепції субкультури [86, с. 91].

О. М. Яковлев, що розробляв соціологічний напрямок в кримінології, висловлював думку, що злочин є дефектом соціалізації людини, її взаємодії із соціальним середовищем [181, с.116]. В своїх роботах він, зокрема, зазначав, що процес соціальної адаптації полягає в забезпеченні відповідності поведінки особи вимогам соціального середовища (соціальним очікуванням).

Як зауважують Ю. М. Антонян та Є. Г. Самовичев, вплив криміногенної ситуації можливий лише на ту особистість, яка має систему таких поглядів і установок, провідних мотивів і ціннісних орієнтацій, що в сукупності створюють у неї готовність до такого впливу [13, с. 31].

Результати психологічного вивчення особистості злочинця-рецидивіста є підґрунтям для припущення того, що вона має суб'єктивну причину для протиправної поведінки, яка обумовлена соціальними умовами. Такими причинами виступають: 1) наявність однорідних особистісних особливостей, таких, як агресивність, імпульсивність, відчуженість та інших, прояви яких залежать від типу злочину, що скоюється [10, с. 31]; 2) вплив певних соціальних умов, які підсилюють або гальмують прояви особливостей психіки особистості [178, с. 358]; 3) сформована ціннісно-нормативна система, яка відрізняється негативним змістом, стійкі психологічні особливості, сукупність яких має криміногенне значення і є специфічними саме для злочинців [41, с.55].

Узагальнюючи теоретичний матеріал, який стосується психологічного дослідження особистості злочинця, слід зауважити, що в сучасній психологічній науці ще немає єдиної концепції, яка здатна розкрити дану особистість в сукупності основних точок зору на її системне пояснення. Психологічні явища, пов'язані з особистістю злочинця, вивчаються або без встановлення закономірностей у зв'язках з зовнішніми умовами, соціальним статусом, соціальною роллю суб'єкта поведінки, разом з фоновим психіко-функціональним станом та іншими чинниками, або без врахування їх змістовних та функціональних зв'язків в зародженні злочинної поведінки. Маловивченими залишаються закономірності зв'язків між психологічними

властивостями особистості, не розкрита системотворча основа кримінальної сутності особистості злочинця у співвідношенні з її різноманітними типами.

Вихідним положенням нашого дослідження особистості злочинця рецидивіста є розуміння особистості як базисної категорії в психології і точне визначення предмета психологічного вивчення цієї дійсності, яку вона визначає. Особистість як системна категорія позначає соціальну властивість індивіда, яка виявляється в сукупності усіх видів його соціальної активності, а сутність особистості знаходить вираження в наборі психічних рис індивіда, які внутрішньо передумовлюють і визначають соціальну значущість цієї активності.

Теоретично сутність особистості може бути представлена як системне поєднання соціальних і психологічних визначальних складових. Психологічними рисами особистості є не тільки відносно елементарні психічні, але і інтегровані риси. Наявність цих утворень надає цілісність і послідовність соціальній активності людини, а також стійкість до впливу зовнішніх умов, які змінюються в часі. Ще однією формою буття особистості виступає її розвиток та зміни, які відбуваються в процесі життєдіяльності та функціонування. З психологічної точки зору вивчення особистості полягає в визначенні та пізнанні системного поєднання її психологічних властивостей.

1.2. Психологічні особливості злочинців-рецидивістів, які відбувають покарання в умовах позбавлення волі

Однією зі складових усієї злочинності є рецидивна злочинність, яка виділена по особливій характеристиці суб'єкту злочину – особи, що характеризується кримінальним рецидивом.

Поняття «рецидив» (від лат. *Recidivus*) у перекладі означає – «повторення після явища, що здається зниклим». Відрізняється рецидив злочинів від сукупності і повторюваності тим, що скоєння нового злочину відбувається вже після того, як за попередній злочин раніше були прийняті міри реагування,

передбачені законодавством. Рецидивна злочинність має підвищену суспільну небезпеку. Ця небезпека полягає в стійкості рецидивної злочинності, впертому небажанні таких злочинців поводитися відповідно до прийнятих у суспільстві норм незважаючи на прийняті міри. В пошуку варіантів вирішення власних проблем такі особи зазвичай віддають перевагу кримінальним [136].

Рецидивом злочину є скоєння кримінально караних діянь як особами, до яких було застосовано кримінальне покарання або міри, що їх замінюють, незалежно від того, чи були зняті або погашені судимості за колишні злочини, так і особами, до яких кримінально правові міри впливу за тих чи інших причин не застосовувались. До такої категорії осіб належать: 1) які скоїли новий злочин в період досудового розслідування або судового діловодства про першу карну справу; 2) звільнені від відповідальності за нереабілітуючим підґрунтям; 3) ті, що відбувають покарання; 4) судимість яких не знято чи не погашено; 5) судимість яких знято та погашено [99, с. 378].

В певній своїй частині рецидивні злочини за нашого часу стають професійними і більш небезпечними. Рецидивна злочинність має свої специфічні характеристики: 1) ступінь соціальної небезпеки рецидива, яка визначається кількістю злочинів, ступенем їх тяжкості; 2) кратність рецидиву – кількість злочинів, що були скоєні раніше за останній, до яких були застосовані відповідні міри кримінально-правового впливу. Виділяють простий та багаторазовий рецидив, який характеризується скоєнням трьох та більше злочинів однією особою; 3) за ступенем однорідності скоєних рецидивістом злочинів розрізняють загальний та спеціальний рецидив. Спеціальний рецидив – це повторне скоєння злочинів однорідного складу. Переважна більшість дослідників наполягають на тому, що спеціальний рецидив є більш суспільно небезпечним, він свідчить про рівень професіоналізму рецидивістів та їх “спеціалізацію”. З такою думкою можна погодитися, але загальний рецидив може бути більш тяжким та небезпечним, ніж спеціальний (наприклад зґвалтування та нанесення тілесних ушкоджень в одному випадку і дві крадіжки в іншому). Але все ж такі з кримінологічної точки зору спеціальний

рецидив ближче до професіоналізму і навіть зникається з ним; 4) вид рецидиву, пов'язаний з мірами впливу, які застосовувались до особи за скоєння попереднього злочину; 5) інтенсивність скоєння злочинів рецидивістами, їх частота і проміжок часу між попереднім злочином та наступним. За цим критерієм виділяють кількість рецидивістів, які скоюють злочини протягом першого року після відбуття покарання за попередній злочин; 6) кримінальна активність рецидивістів, характер її динаміки – перехід від скоєння злочинів однієї тяжкості до злочинів іншої тяжкості [174, с. 158].

Найбільш розповсюджена злочинна поведінка у рецидивістів має корисливу мотивацію. Ця злочинність має найвищий рівень спеціального рецидиву і цілком зрозуміло, що дві третини рецидивістів належать до корисливих злочинців. Корислива злочинність вважається суспільно небезпечною не тільки в зв'язку з високим рівнем її розповсюдженості, але і тому, що для більшості рецидивістів скоєння корисливих злочинів стає систематичним для ведення паразитичного способу життя. Такі особистості мають стійку антисуспільну орієнтацію, а злочинна поведінка для них стає звичною. В сучасній рецидивній злочинності питому вагу складає спеціальний рецидив і він має тенденцію до збільшення [165, 166].

Вивчаючи рецидивну злочинність, дослідники відмічають наявність та взаємодію двох тісно пов'язаних між собою та протилежно спрямованих процесів диференціації та спеціалізації рецидивістів. Одна частина з них від однієї злочинної діяльності переходить до іншої, друга частина рецидивістів стійко продовжує вчиняти тіж самі злочини. Ці процеси пов'язані між собою і мають статистичні закономірності, які залежать від характеру першого злочину, скоєння нового, кількості судимостей та інших чинників. В рецидиві, який розпочато з насильницького злочину, диференціація більш помітна, а в рецидиві, який розпочато з корисливого злочину, простежується спеціалізація [117, с. 170].

До неодноразового скоєння злочинів більше схильні особистості, у яких відмічаються дефекти в моральній та правовій свідомості. До загального

рецидиву схильні особи з імпульсивністю в поведінкових реакціях, навіюваністю та нестійким характером. Особливого прояву ці риси набувають за умови скоєння злочинів в складі групи, в силу того, що особистість, отримуючи підтримку і визнання інших її членів, значно втрачає притаманні їй соціальні позиції та ролі. Механізмом виникнення злочинної поведінки в даному випадку стає втягування, наслідування та інструктування. Практичну значущість також мають порівняння вперше скоєного злочину та злочину після наступних судимостей. Аналіз юридичної літератури минулих років свідчить, що дуже поширеною була думка, згідно з якою зі збільшенням кількості судимостей збільшується і тяжкість скоєних рецидивістом злочинних діянь. Але в сучасній літературі підтвердження цьому не було знайдено. Було виявлено, що з ростом кількості судимостей рецидивістів ступінь тяжкості нових злочинів знижується. Збільшується вірогідність скоєння таких злочинів, як порушення правил адміністративного нагляду, бродяжництво, злісне ухилення від сплати аліментів. Таке положення пов'язане, насамперед, з підвищенням ступеню деградації особистості злочинця. А для меншої частини рецидивістів, яким притаманний спеціальний рецидив, збільшення кількості судимостей пов'язане з підвищенням тяжкості злочину та його наслідків. І саме така тенденція простежується останнім часом в рецидивній злочинності, і кількість рецидивістів, які скоюють тяжкі злочини, зростає. Насамперед, це злісні, зорієнтовані на підтримання злочинної поведінки особистості, які мають постійну підвищену готовність до скоєння протиправних діянь, прагнуть лідерства за будь-яку ціну та задоволення власних потреб злочинним шляхом. Все це є передумовою переходу рецидивістів від скоєння менш тяжких до скоєння більш тяжких злочинів [71].

Розглядаючи структуру рецидивної злочинності з урахуванням вида та розміру покарання, що за ним настає, можна побачити, що дуже рідко повторні злочини скоюють засуджені, яким за рішенням суду було призначено покарання у виді виправних робіт умовно та серед осіб, які звільнені від умовного покарання із застосуванням замісних мір. Найвищий рецидив

злочинів серед осіб, які засуджені на короткий термін (до одного року), або на довготривалий (більше 10 років) [71].

Диференціацію в середовищі рецидивістів доцільно розглядати, орієнтуючись на підтипи усереднені типів криміногенної особистості: ситуативний, ситуативно-криміногенний, послідовно-криміногенний. Такі вчені, як Горбатовська Є. Г., Кононов А. Л., Юцкова Е. М., вказують, що більшість злочинів першої з групи, які розглядаються, належать до послідовно-криміногенного типу. Це категорія найбільш небезпечних, злісних злочинців, дуже часто професіоналів. Вони схильні не тільки скоювати злочини в будь-якій сприятливій для цього ситуації, але й самі створюють умови для скоєння злочину, прагнучи уникнути розкриття та покарання [48, с. 21].

Рецидивісти соціально-криміногенного типу відрізняються від злочинців першої групи. Найчастіше вони скоюють примітивні, неумисні злочини, більша частина з цих осіб – асоціальні та деморалізовані. Вони не мають корисливих зв'язків та основних життєвих позицій. Рецидивісти цього типу глибоко соціально дезадаптовані. Багато з них алкозалежні, мають тяжкі соматичні захворювання, часто психічні відхилення, що призводить до розладів особистості: вони не здатні вирішувати життєві проблеми в умовах вільного життя, це так звані “звичні” злочинці [165, с. 250].

На відміну від послідовно-криміногенних рецидивістів, ситуативним притаманна непередбачуваність та неумисність поведінки, коли злочинне діяння скоюється під найміцнішим впливом соціальної ситуації. У зв'язку з тим, що цей тип рецидивістів нестабільний і неоднорідний за складом, деякі дослідники називають його нестійким. Кожен з віділених типів рецидивістів має особливості в морально-правовій свідомості, своєрідність зв'язків, соціального середовища та специфіку типічних проблемних життєвих ситуацій, а не тільки унікальну сукупність та особливості кримінальної поведінки [165, с. 251].

Запропонована типологія результатів також ґрунтується на класифікації за рівнем криміногенної зараженості, її вираженості та активності, за ступенем

суспільної небезпеки рецидивістів. Наприклад, для рецидивістів активного антисоціального типу (послідовно-криміногенних рецидивістів) характерними є висока кримінальна активність, багаторазові судимості та стійка поведінка, яка має характер активної опозиції суспільству. Їх частина від загальної кількості рецидивістів приблизно 40% [104, с. 137].

Рецидивісти, які багато разів вчиняли злочини, не мають нормальних зв'язків та спілкування, протягом довгого часу вели паразитичний, безпритульний спосіб життя, віднесені до пасивних асоціальних (ситуативно-криміногенних) рецидивістів. На відміну від особливо небезпечних злочинців, вони “пливуть за течією”, і в основному пасивні. Для скоєння злочинів вони використовують ситуації, що склались, а самі таких ситуацій майже не створюють. Але як і небезпечні злочинці, вони стійки в установках і протиправній поведінці. Осіб, які неодноразово вчиняють злочини не через стійки антисуспільні установки та уявлення, а через включеність у життєдіяльність груп з негативною спрямованістю, ведення способу життя на межі соціального прийнятого та антисуспільного в типології, що була запропонована С. В. Познишевим [125, с. 89], було віднесено до так званих нестійких рецидивістів. Вони поєднують в собі риси частково кримінально зараженої особистості злочинця і особистості право слухняного громадянина. Слід зазначити, що за умови суттєвих змін в життєвих обставинах цих злочинців, вони здатні утримуватися від вчинення протиправних діянь.

До четвертої групи були зараховані рецидивісти, суспільна небезпека яких незначна, але наявна в структурі їх особистості, і можливе її виявлення в певних умовах. Вони скоюють повторні злочини не через вирішальну роль конкретних ситуацій, а в силу особистісних психологічних особливостей, через які вони потрапляють в залежність від ситуації і не здатні знайти соціального схвалюваного способу її вирішення. До цієї групи належить значна частина осіб, які скоїли корисливі злочини в об'єктивно складних життєвих обставинах.

Слід зауважити, що ця типологія, як і інші, має умовний характер. Але до певного типу можна зачислити не кожного злочинця, протиправна поведінка

якого носить рецидивний характер. В певних ситуаціях, де не має можливості визначити типи злочинців, треба зарахувати їх до змішаних, проміжних, яким притаманні риси та особливості інших типів.

Як явище типологічного порядку особистість злочинця-рецидивіста є носієм загальних, стійких найбільш суттєвих соціально-психологічних властивостей і рис, які є внутрішніми психологічними чинниками злочинної поведінки. За матеріалами аналізу вивчення особистості рецидивістів треба визначити поняття особистості злочинця-рецидивіста. Отже, це є сукупність пов'язаних між собою соціально-значущих негативних рис і стосунків, які у взаємодії з зовнішніми умовами і обставинами обумовлюють скоєння повторного злочину.

Дослідження засуджених за різні групи злочинів з використанням ММРІ довели, що значущу роль в причинах рецидивізму відіграють саме особистісні фактори [29, с. 165; 156. с. 54]:

- викривлена уява про суспільство; власні особливості і спонукання проектується на оточення, яке сприймається як вороже, відмічається послаблена емоційність до оточення; в поведінці присутні тенденція до ризику, потужних відчуттів, прагнення до реалізації власних потреб за будь-яку ціну;
- загальна незадоволеність, неконформність, своєрідне орієнтування і побудова асоціацій за незвичними ознаками явищ, сприйняття ситуацій в контексті відповідей на власні посилки;
- агресивність, імпульсивність, непередбачуваність поведінки, відсутність страху покарання, поганий аналіз власного минулого негативного досвіду;
- насиченість асоціальних установок в поєднанні з вираженою агресивністю.

Західні психологи за результатами своїх досліджень стверджують, що надійною прогностичною ознакою майбутнього злочину виступають як скоєння декількох кримінальних вчинків в минулому, так і особистісні фактори: шлюбний статус особи, засудження за злочин в минулому, визнання провини за раніше скоєні посягання та інші. За результатами досліджень із застосуванням

особистісного опитувальника Айзенка (ЕРО) дослідники підкреслюють, що для оцінки особистісних факторів рецидивістів доцільно використовувати особистісні описання з прогностичним значенням окремих видів кримінальної поведінки [225, с. 252; 232, с. 102].

Таким чином, визначення характеристики особистості злочинця-рецидивіста проводиться за системою особистісних характеристик, які пояснюють злочинну поведінку через: соціальні позиції та зв'язки, соціально значущу діяльність, потребово-мотиваційну сферу, характеристику моральної та правової свідомості.

Злочинці-рецидивісти відзначаються бідністю потребово-мотиваційної сфери, вона вужче, ніж у право слухняних громадян, а також у осіб, які скоїли злочинне діяння вперше. Найбільш домінуючі мотиви зміщені в бік матеріально-потребових, егоїстичних та емоційно-миттєвих. Більшість рецидивістів не вміють і не бажають систематично працювати. Так, суспільно-корисною працею та діяльністю на час засудження не займалась чверть всіх засуджених працездатних рецидивістів, дві третини з них перебували у віці найбільшої працездатності (від 25 до 45 років).

Рецидивісти, які довгий термін ведуть антисуспільний спосіб життя, мають стійкі особистісні зміни та деформації. Найбільш яскраво вони проявляються в негативному ставленні до праці, суспільно-корисливої діяльності, в проявах егоїзму, веденні паразитичного способу життя. На момент скоєння злочину суспільно-корисною працею не займались 41,1% засуджених, до 6 місяців – 26,1%, від 6 місяців до 1 року – 16%, більше 1 року – 15,1% засуджених. Паразитичний спосіб життя неминуче призводить до скоєння злочинів. Так, дві третини непрацюючих рецидивістів перед останнім засудженням мали не менше двох засуджень [173, с. 182].

Ухилення від суспільно-корисної праці призводить до деформації потребово-мотиваційної сфери особистості, яка прагне, насамперед, задовольнити власні гіпертрофовані матеріальні інтереси.

Антисоціальним потребам відповідає антисоціальна система мотивації злочинів. Корисливі мотиви є основними в 25,1% злочинів, хуліганські мотиви – в 26%, помста, ревнощі, заздрість – в 10,1% злочинів, емоційні мотиви (агресивні спалахи, озлоблення) – 5%, вплив інших осіб – 7% злочинів, для усунення перешкод або бажання приховати інший злочин – 0,5% [44, с. 77].

Свідомість рецидивіста в моральному та правовому аспектах має багато дефектів, які проявляються, насамперед, в індивідуалізмі, егоїстичних звичках, заміні моральних принципів низинними моральними рисами, пожадливістю, користолобством, жадібністю, жорстокістю, озлобленістю, мстивістю, заздрістю, вимагаючою поведінкою. Рецидивісту притаманні несамокритичність, віра в безкарність, удачливість, вміння уникати розкриття, цинічна зневага до загальносупільних благ у угоду власним егоїстичним інтересам. Вони завжди намагаються самовиправдатися, розцінюють власні дії справедливими, а викриття – випадковістю. На глибоку деформацію моральної свідомості рецидивістів вказує і той факт, що багато хто з них скоює новий злочин під час перебування в місцях позбавлення волі.

Скоєння злочинів рецидивістами, в тому числі й повторних, стає можливим не тільки у зв'язку з наявністю в них дефектів моральної свідомості, але й через їхню зневагу до права, відсутність страху перед покаранням. Як доводять дані порівняння правосвідомості правослухняних громадян та рецидивістів, на карно-правових поняттях останні розуміються краще, але ці знання формальні та односторонні. Правосвідомість злочинців відрізняється необізнаністю або неприйняттям положень права та їх соціального значення. Так, під час опитування, трохи більше половини рецидивістів повідомили, що розуміли карно-правовий характер своїх дій, майже 43% заявили, що взагалі не думали про це, більше третини рецидивістів, які були засуджені п'ять і більше разів, повідомили, що взагалі не думали про карно-правовий характер вчиняємих ними злочинів [45, с. 227].

Для більшості рецидивістів притаманним є ранній початок трудової зайнятості. Трудову діяльність в юнацькому віці почали майже 91%

рецидивістів. Більша частина з них були віком до 16 років. Але такий позитивний факт в біографії злочинців-рецидивістів зникає, за раннім початком трудової діяльності йде таке ж раннє її припинення. Кидаючи роботу, своє небажання працювати рецидивісти пояснюють різноманітними об'єктивними причинами. Тому вони мають досить нетривалий трудовий стаж, для якого є характерними часті перерви, та невідповідність віку та рівню працездатності. Основними складовими стажу є періоди між черговими засудженнями рецидивістів. Третина усіх досліджуваних осіб мали трудовий стаж до п'яти років. Серед осіб в віці від 30 до 49 років такий же стаж мали 14,1% осіб, віком від 25 до 30 років трудовий стаж до одного року мали 3% осіб, від одного року до трьох – 12% осіб, від трьох до п'яти років – 12% осіб. Особи, які мали ще більш тривалі строки злочинної діяльності, також мали ще менший трудовий стаж [165, с. 250].

Майже всі рецидивісти, які працювали до останнього засудження, займались, в основному, некваліфікованою працею. У порівнянні із правослухняними особами, рецидивіст має нижчий культурний і освітній рівень, але сучасний рецидивіст частіше має середню або неповну середню освіту. Для рецидивістів характерним також є викривлення соціальних позицій в сфері сімейних відносин. Дуже часто сімейні відносини у них відсутні чи мають спотворені взаємовідносини між її членами, що мають подібні звички та погляди. З віком збільшується кількість одружених та розлучених злочинців. Розпад сімей у рецидивістів відбувається частіше, ніж у злочинців, які скоїли злочини вперше, і з ростом кількості засуджень зростає кількість розлучень. Для рецидивістів є характерною деформація в сфері сімейних відносин в тому аспекті, що вони не бажають виконувати свої родинні обов'язки як у відношенні до дітей, так і до батьків та літніх родичів. Рецидивісти систематично зловживають алкоголем, вчиняють хуліганські дії, вбивають членів своїх родин, залучають молодших її членів до пияцтва, до протиправної діяльності, азартних ігор.

Кримінологічна структура особистості злочинця охоплює низку специфічних ознак, властивостей, рис. Найчастіше виокремлюють наступні складові кримінологічної структури: соціально-демографічні, морально-психологічні, соціально-рольові, кримінально-правові. Ця структура будується шляхом узагальнення офіційних статистичних даних, які характеризують засуджених осіб, а також на підставі вибіркового кримінологічного дослідження [154]. Соціально-демографічні ознаки містять відомості про стать, вік, рівень освіти, сімейний стан, рід занять, наявність постійної роботи, її тривалість, частоту зміни місця роботи, інші джерела матеріального доходу (випадковий заробіток, жебрацтво, вчинення злочину), національність, громадянство, місце проживання та інші дані про соціальний статус осіб. Перелічені ознаки самі по собі не є криміногенними. Разом з тим, взяті у великій сукупності на рівні всієї злочинності або на рівні окремого виду злочинів і піддані статистичній обробці, у порівнянні з даними офіційної демографічної статистики, вони містять цінну кримінологічну інформацію про узагальнюючий портрет особистості тих, хто вчинив злочин (злочини). При такому зіставленні виявляються їх зв'язки з типовими характеристиками усього суспільства [154]. Порівнюючи, наприклад, частку чоловічого і жіночого населення, втягнутого в орбіту злочинності, можна сказати, що злочини в Україні скоюють переважно чоловіки (90–92%). Співвідношення різних вікових груп умасі всієї злочинності показує, що найбільша кримінальна активність притаманна особам віком 25–29 років, потім іде категорія осіб від 18 до 24 років. Серед засуджених осіб у середньому рівень освіти нижчий, ніж серед законослухняних осіб. Найбільше осіб із середньою і неповною середньою освітою серед тих, хто вчинив насильницькі злочини, а також крадіжки. Сім'я є стримуючим чинником на шляху до злочинів. Серед злочинців має місце більший відсоток неодружених, незаміжних і розлучених, ніж у всьому населенні [154]. Аналіз рівня судимості за останні роки свідчить, що більше 65% засуджених, на момент вчинення злочину ніде не навчалися і не працювали. Однак ці цифри слід сприймати з обережністю. Системні проблеми у сфері правоохоронної діяльності мають наслідком те, що найбільш пильна

увага сконцентрована переважно на тих, кого зараховують до бідних і маргінальних прошарків. Можна констатувати, що розподіл злочинців за родом занять і соціальним статусом тільки приблизно відображає реальну картину. Надбагаті і багаті громадяни України, як свідчать кримінологічні дослідження, так само вчиняють злочини, однак імовірність притягнення до кримінальної відповідальності цієї категорії осіб мінімальна [154].

Таким чином, вивчаючи особистість злочинця-рецидивста, особливо мотиви, цілі, наміри, вибір способів її досягнення, прийняття рішень, дуже часто буває неможливим відокремити її від поведінки. Проявами особистості також є думки, відчуття, емоції та переживання, що були реалізовані в злочині. Для подальшої криміналізації особистості важливу роль відіграють її перебування в місцях відбування покарання, взаємодія та спілкування з іншими злочинцями. В кримінології справедливим стає твердження, що головною причиною злочинної поведінки особистості є складна взаємодія зовнішніх об'єктивних умов і внутрішніх суб'єктивних чинників, тобто зовнішнього середовища та особистості. Особистість та середовище мають паритетну кримінологічну оцінку, а поведінка – лише результат їх взаємодії.

На даний час вивчено багато характеристик злочинців, таких, як вік, кількість засуджень, сімейний стан та інші. Але за допомогою цих даних неможливі точні та вичерпні пояснення. Тому, за думкою Ю. М. Антоняна та інших дослідників не варто багато разів вивчати, наприклад, рівень освіти злочинців, у зв'язку з тим, що це небагато в розумінні їх діянь. Вчені наголошують на тому, що вивчати необхідно саме такі фактори, які притаманні самій особистості, а зовнішні чинники відіграють лише роль умов, які сприяють чи перешкоджають скоєнню кожного з наступних злочинів [10, с. 21].

Початком вивчення особистості злочинця-рецидивіста, між іншим, як і будь-якої іншої особистості, є сприйняття і розуміння її як цілісного утворення, сукупності всіх рис, що відображають взаємозв'язок і взаємозалежність особистості та соціального середовища. Але вивчення особистості полягає у виявленні її керуючої складової, яка впливає на системуутворення і визначає

головні риси і поведінку в цілому. Такі вчені, як Ю. М. Антонян, В. Г. Бовін, В. П. Голубев, Ю. М. Кудряков вказують на наявність суб'єктивної причини злочинної поведінки, яка об'єктивно існує і соціально обумовлена [8, с. 15].

Отже, психологічні особливості особистості ми будемо розуміти як відносно стабільну систему уявлень про себе, сукупність індивідуальних властивостей, які визначають адаптивні механізми поведінки і форми реагування, характер міжособової та соціальної взаємодії. Тобто мається на увазі внутрішня складова особистості, яка є неповторною і відносно стійкою структурою, яка забезпечує особі активну діяльність в суспільстві.

На основі наукових досліджень можна стверджувати, що:

- виявлено зв'язок між злочинною діяльністю і психологічними особливостями, які є чинником злочинної поведінки, і під впливом певних факторів середовища вони стають реально діючими. Середовище може підсилювати або гальмувати прояви цих чинників.

- значній кількості рецидивістів притаманні однорідні особливості, такі, як агресивність, асоціальність, імпульсивність, відчуженість, погана соціальна пристосованість та гіперчутливість до міжособових взаємовідносин.

- відносна кількість осіб, що мають типічні особливості злочинця, залежить від виду скоєного злочину.

- особистість злочинця, на відміну від правослухняного громадянина, має дефекти в ціннісно-нормативній системі та стійкі психологічні особливості, сукупність яких в особистості специфічна саме для злочинців і має криміногенне значення.

Особистість є об'єктом вивчення багатьох наук – соціології, філософії, етики, права, педагогіки, та інших, але найбільш усебічно до її вивчення підходить психологія.

Психологічне дослідження особистості злочинця має відбуватися по-перше, шляхом розкриття основних понять, за допомогою філософських, психологічних і юридичних категорій; по-друге, з опорою на теорії кримінального права і положення кримінології, що визначають юридичний

погляд на методологію дослідження і знаходяться на одному рівні з філософським і психологічним поглядами; по – третє, з узгодженням загальних цілей і напрямів досліджень з вивчення особи злочинця із запитами практики.

1.3. Структура особистості та типологія злочинців-рецидивістів

Поняття особистості злочинця в рівному ступені визначається як юридичними ознаками, які характеризують суб'єкта злочину згідно із законом, так і такими ознаками, що відбивають особливості духовної суті злочинця.

Юридичною ознакою злочину виступає факт скоєння людиною кримінально карного діяння. Відповідно до кримінального закону суб'єктом злочину може вважатися особа, що на момент здійснення суспільно небезпечного діяння досягла віку, з якого встановлюється кримінально-правова дієздатність, а також за своїм психічним станом і станом здоров'я на момент скоєння діяння здатна усвідомлювати свої дії і керувати ними. Поняття особи злочинця з юридичного боку містить також визначення «часових меж», що обмежують об'єм поняття. Відомий вчений Г. М. Миньковський зауважує, що «... про особу злочинця можна говорити з моменту скоєння злочину (оскільки тільки виходячи з цього, можлива достовірна констатація громадської небезпеки) і до моменту виправлення (коли можлива констатація втрати громадської небезпеки)» [108, с. 27]. В свою чергу В. В. Лунєєв виокремлює такі два аспекти часових меж: «фактичні – з моменту здійснення особою кримінально карного діяння до його виправлення, і юридичні – з моменту визнання судом особи винної до зняття або погашення судимості» [100, с. 101].

Як підкреслює Ю. М. Антонян, особистість злочинця – це явище, окремі частини якого вивчають науки кримінального профілю та інші неюридичні науки, досягнення яких спрямовані на боротьбу зі злочинністю [10, с. 10]. Результати психологічного вивчення особи злочинця повинні гармонійно включатися до загальної системи пізнання цього явища медиками, соціологами, юристами, нейрофізіологами. На думку О.Б. Сахарова, вчення про особистість

злочинця повинно будуватися на твердій правовій основі [143, с. 11].

Вищевикладене надає можливість зробити висновок, що під особистістю злочинця треба розуміти індивідуальну сполуку властивостей, які притаманні людині, котра скоїла або скоює злочин. Ця сполука вивчається кримінологами з метою визначення умов, які призводять до скоєння певного злочину. Вивчаючи певного злочинця, неможливо визначити детермінант скоєння ані певного злочину, ані їх певної групи. Тому стає зрозумілим, чому особистість злочинця вивчають на трьох рівнях: індивідуальному, груповому та загальному.

Особистість злочинця має відмінні риси, які вказують на наявність внутрішньої, духовної причини або передумови скоєння особою протиправного вчинку. Сукупність цих рис трактується як «потенція до скоєння суспільно-небезпечного діяння», «загроза настання для суспільства наслідків» [25, с. 41], «здатність особи в певних умовах скоїти злочин» [143, с. 16].

В залежності від завдань, які стоять перед різними науками юридичного профілю під час вивчення особистості злочинця, розглядаються різні аспекти суспільної небезпеки особистості, такі, як: на кримінологічну, карно-правову, пенітенціарну та інші. Широко вживане в кримінальній літературі поняття «криміногенна особистість» визначає тип особистості з набором властивостей і характеристик, що притаманні багатьом особам, які скоюють кримінально карні діяння. Деякі автори вважають, що такі характеристики обумовлюють високу вірогідність скоєння індивідом протиправних діянь, вони є відбитком невідповідності змісту характеру життєдіяльності і характеру особи в ціннісно-нормативній системі суспільного устрою [90].

До змісту поняття «криміногенна особистість» входять не тільки юридичні ознаки суб'єкту злочину. Головним тут виступає специфічна істотна характеристика особистості, яка виражає її власну готовність до скоєння суспільно небезпечного діяння. Поняття криміногенної особистості є виправданим для використання у разі попередження злочинності, зокрема, попередження антисуспільної поведінки тих осіб, які за юридичними ознаками не є злочинцями.

Для пізнання криміногенної потенції особистості злочинця принципове значення має проблема виявлення відмінностей такої особистості від особистості законослухняного члена суспільства. Під час вирішення цієї проблеми постає питання, пов'язане з розумінням ролі особистості в причинному комплексі злочинної поведінки, можливості скоєння протиправного діяння особою, яка не має особистісних передумов до цього.

Ю. М. Антонян та Ю. Д. Блувштейн зауважували, що не можна стверджувати, що особистість злочинця завжди відрізняється своїми антисуспільними поглядами, переконаннями, спрямуваннями тощо. Річ у тім, що такими саме поглядами, переконаннями, спрямуваннями можуть володіти і особи, які ніколи не скоювали і не скоять злочинів [7, с. 19]. На схожість ціннісних орієнтацій деяких груп злочинців і осіб, які раніше не скоювали протиправних діянь, вказував А. Р. Ратінов, спираючись на власні дослідження [135, с. 85].

Інша точка зору полягає в тому, що особам, які скоюють злочини, в різному ступені можуть виражати, а іноді і зовсім не виражати тип криміногенної особистості [90, с. 91]. Такої думки дотримуються В. М. Кудрявцев [92, с. 88], Н. С. Лейкіна [96, с. 103], О. М. Яковлев [181, с. 25], вказуючи, що злочин може бути скоєний через необережність, за умови перевищення необхідних меж самооборони, в стані сильного душевного хвилювання, може бути результатом збігу важких особистих обставин тощо. Причиною вчинення таких суспільнонебезпечних діянь автори називають відсутність у винного достатніх сил для того, щоб протистояти негативній ситуації, втриматися і не вийти за межі законних дій.

Існує і третя точка зору: особистість злочинця якісно відмінна від особистості законослухняної. У зворотному випадку, на думку О. Б. Сахарова, поняття «особистість злочинця» як таке не мало б жодного сенсу, а разом з тим не мало б сенсу і вчення про таку особистість [143, с. 111]. Підтримуючи О. Б. Сахарова, О. Р. Ратінов підкреслює, що злочинців і незлочинців принципово розрізняє не одна властивість чи їх сума, а якісно неповторне

поєднання властивостей та рис, тобто поки ще недостатньо вивчений комплекс особистісних особливостей, який має характер системи [135, с. 12].

Під час вивчення особистості злочинця постає ще одна важлива проблема, яка має як практичне, так і теоретико-правове значення – співвідношення в ній біологічного та соціального. Вирішення цього питання допоможе пояснити причини злочинності і визначити напрями боротьби з нею. Зарубіжні вчені умовно поділяють різноманітні теорії за двома напрямками. Один з них – біологізаторський, якого дотримувалися Ч. Ломброзо, Е. Кречмер, З. Фрейд, Е. Фромм, а другий – соціологізаторський, представниками якого були Е. Дюркгейм, А. Бандура, Р. Мертон та інші.

Вітчизняні психологи, хоча і віддають перевагу соціологізаторським теоріям, але є серед них й такі, які розглядають зміст біологічного і соціального в особистості злочинця як однаково значущий. Такої думки дотримувався Б. Г. Ананьєв, О. Ф. Лазурський, К. К. Платонов та інші. Вітчизняні вчені як раніше, так і зараз, виходять з того, що злочини та злочинність взагалі в будь-якому суспільстві соціально обумовлені. Причому, це не означає ігнорування біологічних чинників, які не є причиною злочинної поведінки, а можуть носити лише умовне значення [24, с. 85; 56, с. 46; 82, с. 115].

На підтвердження того, що вроджені біологічні чинники детермінують схильність до злочинної поведінки та передаються від батьків, деякі автори наводять дані про наявність в загальній масі злочинців є деякий відсоток осіб з психічними розладами [4, с. 23; 5, с. 38]. Дослідженнями доведено, що найбільша частина осіб, які мають психічні відхилення в межах осудності, серед осіб, які вчиняють насильницькі злочини. Питома вага таких осіб сягає 30% від загальної маси злочинців. Але не можна робити висновок, що психічні аномалії детермінують злочинну поведінку, по-перше кількість таких порушників невелика, по-друге, не завжди наявність психічного відхилення у певної особи свідчить про криміногенну роль цього відхилення в злочинній поведінці, по-третє, багатьма практичними дослідженнями доказано, що протиправну поведінку особи зумовлює не наявність у неї психічного

відхилення, а те виховання та несприятливі умови формування індивіда, які зробили можливим зародження та розвиток криміногенних рис особистості. Цілком зрозуміло, що наявність таких відхилень не буде визначати злочинної поведінки, але може сприяти її виникненню та розвитку [20, с. 120; 21, с. 44].

Німецький психолог Ф. Лерш запропонував двовимірну горизонтально-вертикальну схему особистості, в якій він поєднав соціально-психолого-індивідуальний і діяльнісний плани. Таку концепцію особистості підтримали українські психологи Г. С. Костюк та П. М. Пелех [136].

Сутність особистості, за думкою С. Д. Максименка, визначає її належність до певного суспільства, включеність у певну систему суспільних відносин [105, с. 163]. Він наголошує, що особистість, як істота суспільна, формується впродовж навчання, виховання, в праці та спілкуванні з іншими людьми. Разом з тим важливу роль для її становлення відіграють вроджені риси. Щоб пізнати особистість, вивчити її психологію, необхідно з'ясувати конкретні умови її життя, виховання, праці, особливості її оточення та взаємодії з ним [105, с. 169].

На думку В.В.Рибалка особистість треба розглядати як складну систему, в якій диференціюються та інтегруються психічні властивості, що розвиваються в індивіді під впливом соціальних факторів в умовах здійснення ним діяльності та спілкування з іншими людьми [105, с. 116].

Всі підструктури особистості злочинця є сукупністю елементів, які певним чином взаємодіють між собою. Жодна з підструктур не може існувати окремо, вилучення будь-якої з них порушує цілісність всієї структури.

Особистість злочинця не має в своєму складі якихось притаманних саме їй специфічних рис та підструктур, які відсутні в особистості взагалі. Вони між собою різняться насамперед, змістом, спрямованістю компонентів цієї структури. Причиною конкретного злочину і суспільну небезпеку представляють антисуспільна спрямованість поглядів особистості злочинця, його потреб, інтересів, звичок.

З приводу особистості злочинця є багато думок, наприклад,

В. М. Кудрявцев відмічає, що антисоціальна суть особи злочинця може бути різною по своїй силі, глибині, напруженості, стійкості : від чітко вираженої активної соціально-негативної настроєності до недостатньої інтенсивності соціально-позитивних якостей [92, с. 165]. За іншого підходу оцінка суспільної небезпеки особистості правопорушника в межах певного континуума зводиться до деякого полюса узагальненого показника. Тут В. М. Кудрявцев наголошує, що на одному полюсі – активна стійка антисуспільна установка особливо небезпечного рецидивіста, а на іншому – слабо виражені індивідуалістичні елементи в свідомості суб'єкта, який допускає за необережності посадову халатність [92, с. 167]. Але, оцінювати суспільну небезпеку індивідуума на основі одного показника, навіть узагальнюючого, є зайвим та необґрунтовано спрощеним. Стає очевидним, що не тільки поведінкові ознаки треба враховувати в оцінці суспільної небезпеки, вона також має спиратись на психологічні дані вивчення злочинця, і міститися в систематизованій сукупності криміногенно обґрунтованих психологічних якостей. Для такого вивчення методологічно важливою є точка зору В. М. Кудрявцева, який вказує на певне співвідношення між ступенем тяжкості допущеного порушення, мірою антисоціальної деформації особи, мірою труднощі проблемної ситуації і вірогідністю здійснення правопорушення цією особою [91, с. 187].

Аналізуючи кримінологічну літературу можна зустріти різні види типології злочинців. Розглядаючи їх з позицій, що в більшій мірі відображають характер реалізації криміногенної потенції та ступінь суспільної небезпеки особистості, можна виділити наступні параметри криміногенності. До параметру оцінки внутрішньої необхідності особистості у скоєнні протиправного діяння належить випадковість (повторність, звичність) злочинної поведінки. Тут враховується неодноразовість скоєння злочинів, а також, факт того, чи відповідає або ні скоєний злочин загальній спрямованості життєдіяльності індивіда. Другий параметр служить для визначення причинності скоєння злочину, тобто під впливом внутрішньо ініційованих (ендогенних) факторів, коли злочинці шукають і створюють умови для скоєння

протиправного діяння, або зовнішньо ініційованих (екзогенних) факторів, коли індивід скоює злочин, не бажаючи цього, під рішучим впливом неблагоприємної ситуації. Ще один параметр – глобальність-парціальність кримінального зараження особистості. З його допомогою визначають злочинців з антисоціальним ставленням до системи основних цінностей і тих, які містять в собі риси нормального соціального типа і антисоціальне відношення лише до деяких цінностей. За четвертим параметром визначається рівень відносної врівноваженості властивостей негативної і позитивної спрямованості особистості, що існує поруч з криміногенністю, як її внутрішньою гармонійністю – протиріччям. В залежності від їх співвідношення виділяють такі типи, як випадковий, недбалий, нестійкий, звичний та професійний.

Кожен з вищевказаних параметрів вказує на присутність в особистості певної потенції до скоєння кримінального діяння і є необхідним для її комплексної оцінки. Використання цих критеріїв покладається на результати дослідження протиправних діянь особистості в минулому, разом з прогнозуванням майбутньої поведінки, і не враховує змін в особистості вже після скоєння злочинного діяння. Для грамотної оцінки за названими параметрами такого явища, як криміногенна потенція особистості, необхідно її сутність обґрунтувати з наукової точки зору.

Покладаючись на вищевикладене, можна представити криміногенну сутність особистості злочинця як специфічну сукупність психологічних рис, які маючи змістовні особливості та функції, в певних умовах, потенційно можуть виступати вагомими внутрішніми детермінантами антисуспільної поведінки. В зв'язку з цим психологічна проблема особи злочинця конкретизується і трансформується в проблему виявлення і класифікації психологічних властивостей особи, істотних в детермінації злочинної поведінки, розкриття їх системної організації.

Оцінюючи криміногенну готовність особистості, необхідно враховувати вплив зовнішніх умов, які можуть не тільки спонукати, а і стримувати виникнення та реалізацію внутрішнього спонукання до скоєння злочину. До

переліку зовнішніх чинників та умов злочинної поведінки їх сукупності, що вивчаються кримінологією, можуть входити як суспільні умови (економічні, правові та ін.), так і будь-які інші умови ситуації, що конкретно склалася, до складу яких додаються так звані кримінальні ситуації [160, с. 79].

Отже, описуючи особистість злочинця, необхідно визначитись, чи є це абстрактним поняттям, чи існує як специфічний тип особистості? Є багато даних про особистість злочинця, але незважаючи на це і дотепер її вважають абстракцією. З одного боку, мається на увазі те, що всі риси особистості, які мають причинний зв'язок зі злочином, в момент його скоєння певним чином проектують вплив зовнішніх умов і зникають у разі змін чи усуненні цих впливів. З іншого боку, дослідники погоджуються в думці про наявність реальних специфічних показників та характеристик, підкреслюють їх відносну стійкість. Разом з цим автори відмічають, що у більшості випадків особи, схильні до скоєння протиправних діянь, відрізняються від осіб, поведінка яких стійко тримається в рамках закону, сукупністю відносно стійких особистісних характеристик. Саме особистісних характеристик, які сформувались в процесі соціального розвитку в суспільстві.

Отже, про особистість злочинця, як про соціальний тип, можливо говорити лише за наявності будь-якої ознаки, яка у інших представників суспільних типів відсутня. Такою відмінною ознакою є його суспільна небезпека. Як типологічне явище, особистість злочинця є носієм найбільш суттєвих та стійких соціально-психологічних якостей та рис. Специфіка особистості злочинця полягає саме в присутності в її структурі особливостей, які виступають як внутрішньо детерміновані причини злочинної поведінки. Тому за основу кримінологічної типології особистості можна взяти внутрішні, суб'єктивні чинники злочинної поведінки, а саме: суспільна небезпека, мотив злочину, криміногенна зараженість, її вираженість та активність проявів. У разі такого підходу не можна ігнорувати інші об'єктивні фактори, які детермінують злочинну поведінку. Але, оскільки увагу надано особистості злочинця, тому треба розрізняти типологію саме особистості.

Наприкінці XIX сторіччя автори виділили фактично чотири типи особистості, але назвали їх по різному: 1) випадковий, ситуаційний, нестійкий, злісний; 2) звичні злочинці, професіонали; 3) проміжна група між першою та другою – випадкові; 4) злочинець, який скоює злочини в певних ситуаціях, передкримінальний, з частковою кримінальною зараженістю, парціальний, глобальний. За основу типології злочинців, по суті, береться ступінь стійкості злочинної поведінки в різноманітних ситуаціях.

Результатом пошуків специфічних змістовних особистісних характеристик правопорушників стало їх виділення в дві групи досліджень. До першої увійшли дослідження порівняння груп злочинців з групами правослухняних осіб за окремими ознаками або їх комплексом. До другої – монографічні дослідження особистості злочинця, виявлення комплексу характеристик і подальше порівняння кожного зі злочинців з окремою особою з контрольної групи за комплексом характеристик із застосуванням методу розпізнавання образів. Це надасть змогу наблизитись саме до типології злочинців, яка є закономірним і логічним підсумком розвитку особистості в соціальному середовищі, а не просто фіксує ті ознаки, що часто зустрічаються.

Типологію рецидивістів можна здійснювати за різними ознаками: за статтю, віком, освітою, характером скоєних злочинів, кількістю залучень до кримінальної відповідальності, кількістю років, проведених у місцях позбавлення волі тощо. Так, можлива типологія за характером скоєних злочинів могла б включати в себе тих, хто вдруге і більше разів здійснює головним чином насильницькі злочини або корисливі, корисливо-насильницькі та інші. Дуже важливо виділяти рецидивістів за кількістю судимостей, відповідно до цього ознакою можна назвати неодноразово (засуджених «лише» вдруге) і багаторазово (засуджених три і більше разів) судимих злочинців. Важливим критерієм типологізації рецидивістів (як і інших злочинців) є мотиви їх злочинної поведінки.

У кримінології також прийнято розрізняти два типи особистості рецидивіста: антисоціальний і асоціальний. Зрозуміло, ці назви умовні. Такі

типи можна виділити і серед багаторазово судимих рецидивістів.

Під антисоціальним типом особистості розуміється особистість, яка активно, наполегливо, постійно протиставляє свої злочинні наміри, цілі, установки цінностям суспільства. Це ті, про кого можна сказати, що вони борються з законом: вони не чекають, коли складеться сприятлива ситуація для здійснення ними злочинів, а самі активно створюють такі ситуації.

На відміну від них, асоціальні злочинці більш пасивні, вони «пливуть за течією», для них вчинення злочинів - «просто» спосіб матеріального забезпечення дезадаптивного антисуспільного існування. Це особи, які скоюють злочини неодноразово, насамперед, в силу своєї соціальної деградації, втрати нормальних соціальних зв'язків і відносин.

На статистичному рівні встановлено, що в міру зростання кількості судимостей у рецидивістів тяжкість скоєних ними злочинів зменшується, що свідчить про тенденцію до трансформації рецидивістів з антисоціального типу до асоціального у зв'язку з віком, загальної деградації особистості і внаслідок неодноразового відбування покарання.

Найпоширенішим і масовим типом серед рецидивістів є ситуативний тип. О. О. Антонян наголошує, що спроби залучити для пояснення злочинної поведінки рецидивіста такі категорії, як дефекти моральної сфери, неналежні соціальні настановлення, антисоціальна спрямованість тощо, не можуть забезпечити адекватне пояснення не тільки тому, що це занадто загальні категорії, які важко піддаються індивідуалізації, але й тому, що подібні схеми взагалі є погано застосовними саме до особистості рецидивіста. Адже його характерними рисами є саме морально-етичний занепад, неналежні соціальні настановлення, антисоціальна спрямованість та інші, тобто вони вже стали причиною скоєння злочину, за що особа й була засуджена. Ці риси властиві багатьом рецидивістам. Для ефективного профілактичного впливу виключно важливе значення має виявлення тих психологічних причин, які предиспонують скоєння даною особою нового злочину [3, с. 122].

Неможливо протидіяти злочинності, використовуючи одні й ті ж заходи

до всього контингенту осіб, які вчиняють суспільно небезпечні діяння, не беручи до уваги факту, що він не є однорідним. Підставою віднесення конкретної особистості до певного типу є встановлення властивостей і їх найчастіше повторюваних стійких сполучень, котрі відбивають специфіку особистості, що у кримінологічному ракурсі відображено в роботах Алексєєва А.М. (1989), Антонян О.О. (2014), Антоняна Ю.М., Калманова Г.Б., Ножкіної Т.А. (2007), Висотіної Л.А., Луганського В.Д. (1972), Гончарової М.В. (2014) Зелінського А.Ф. (1980), Коломитцева Н.А. (2005), Миньковского Г.М. (1979), Філімонова В.Д. (1973), Шмарова І.В., Мелентьєва М.П. (1971), Яковлева О.М. (1964).

У результаті систематичного аналізу різних типологій було виявлено, що в їхній основі лежить єдиний механізм функціонування: деструктивний (гебрідний і конституційно-афективний), дефіцитарний, дезадаптивний (соціально-дисгармонійний і соціально-дезадаптивний) і змішаний.

За основу була взята типологія Г. Б. Калманова. У створену ним типологію О.О. Антонян були внесені конкретні дані, які були отримані в ході проведення емпіричних досліджень. Ця типологія заснована на психологічних (соціально-психологічних і патопсихологічних) особливостях обстежених рецидивістів [3, с. 173].

Спільною особливістю деструктивного типу рецидивістів є підлітковий вік першого кримінального експесу з законом (від 12 до 18 років) і досить характерні відхилення в морально-етичній і афективно-вольовій сферах. Залежно від домінування морально-етичного дефекту або афективно-вольових порушень ми розділили цей тип на два види: гебоїдний і конституційно-агресивний [3, с. 174].

Конституційно-афективні рецидивісти були віднесені до деструктивного типу з тієї причини, що стійка агресивність у них виявилася самоцінною формою психологічного захисту, що з часом ставало інструментом взаємодії з середовищем, але це властиво і для інших афективних типів у разі дезадаптивних форм кримінальної поведінки. Негативізм до суспільних норм

відрізнявся гротескністю і демонстративністю. Подібна поведінка змінювалась неадекватним афектом люті, який носив агресивний і руйнівний характер [3, с. 174].

Для дефіцитарного типу аксіологічні, соціально-психологічні, загальнопсихологічні особливості, крім морально-етичної деформації, були обтяжені психічними розладами (психопатія, алкоголізм, токсикоманія, наркоманія, олігофренія та ін.) [3, с. 175].

У цієї категорії рецидивістів за самовиправданням нерідко стоїть не тільки омана щодо морально-правових норм поведінки, але й емоційна бідність, байдуже ставлення до жертви і, зазвичай, до людей взагалі. Найбільш характерними для них були злочини з хуліганських спонукань, без чіткої мотивації.

Типовими були афективно-збудливий, нестійкий і істеричний типи реагування в структурі акцентуації, психопатії та психопатоподібного синдрому, а також різка збудливість зі схильністю до руйнівних дій; збудливість за дисфорічним типом з застряганням афекту на фоні таких характерологічних особливостей, як дріб'язковість, педантичність, в'язкість, емоційна ригідність і жорстокість; збудливість з рисами демонстративності, театральності і утрированості під час афекту; висока схильність до алкогольних та інших ексцесів, до конфліктності і хуліганських дій; для періоду декомпенсації – нестримність поведінки, ворожість і агресивність, збудливість з найменшого приводу, схильність до занадто негативного трактування ставлення до себе оточення, некритичність до своїх вчинків.

Зрозуміло, що в конфліктних ситуаціях така особистість погано себе контролює, відрізняється афективною нестійкістю, імпульсивністю вчинків, схильністю до неадекватних форм реагування і лінії поведінки в цілому. Вивчення морально-етичних характеристик показало, що на відміну від першої групи мали місце не стільки деформація, скільки незрілість, інфантильність особистості. Мислення нерідко відрізнялося поверховістю суджень, завищеною або заниженою самооцінкою за відсутності чіткої соціальної спрямованості,

тому в структурі антисоціальних форм поведінки переважали ситуаційні правопорушення. Для особистісних особливостей досить характерним було перебільшення таких рис, як владолюбство, егоцентризм, заздрість, нетерпимість, підозрілість, себелюбство, ревності і мстивість [3, с. 175].

Звідси стає зрозумілим і характерний для них емоційний фон злочинних мотивів, а саме на ґрунті ревностей, помсти, особистих образ тощо.

Дезадаптивний тип. Роль дезадаптивних станів у рецидивних злочинах вельми велика, так як вони є джерелом агресивно-імпульсивних або експресивно-насильницьких вчинків, афективно-звуженої свідомості, реакцій, неадекватних подразнику, гетеро-агресивних форм поведінки, зовні безмотивно-насильницької поведінки та ін. Підґрунтям для них можуть бути психогенні, психофізіологічні або психоорганічні порушення. Головна негативна сторона дезадаптивно-дисфункціональних станів полягає в тому, що вони знижують адаптивні механізми саморегуляції поведінки, що нерідко є джерелом рецидивних злочинів.

Соціально-дисгармонійний варіант (підтип) цього типу можна було б позначити і як «соціально-пристосовницький», виходячи з того, що адекватна соціально-психологічна лінія поведінки для представників цієї групи можлива лише в діапазоні того соціального середовища, яке відповідає їх індивідуально-психологічним ресурсам і особистісним потребам. Тут переважали засуджені за вчинення афективно-домінантних злочинів, тобто ситуаційних і імпульсивних [3, с. 176].

Соціально-дезадаптивний варіант (підтип) зазначеного типу. Дисгармонійна або незріла особистість може регресувати під впливом безлічі соціальних та психосоціальних факторів, вибірково проявляючи дезадаптивність, аж до тяжкого злочину.

Емоційно насичені переживання можуть опановувати свідомість такої особистості, сприяючи формуванню надцінних ідей, одержимих потягів, нав'язливих страхів і тривожних станів, будучи за несприятливих умов основою для злочинів на ґрунті ревностей, помсти чи інших мотивів. Нав'язливі страхи

можуть стати джерелом афективно-агресивних вчинків, аж до суїцидальних [3, с. 177].

Змішаний тип, хоча й дивує своєю семантичною невизначеністю, є досить поширеним. У строкатій картині деструктивних мотивів, комплексі взаємодіючих, взаємопотенціюючих психічних аномалій і психогенних факторів виявити співвідношення психодинамічних зрушень і ступінь особистісної деформації, визначити домінуючі ланки в генезі злочину – завдання досить складне.

Найбільше небезпечні ті особистості, які вчиняють тільки насильницькі злочини, особливо тяжкі і, в першу чергу, вбивства. Такі злочинці становлять окрему групу. Але треба зазначити, що рецидив особливо тяжких злочинів проти особистості в чималому ступені формується внаслідок порочної судової та пенітенціарної політики: суди за вбивства та інші найнебезпечніші злочини часто призначають невинуватим м'які покарання, а адміністрація виправних установ представляє до умовно-дострокового звільнення осіб, які несуть покарання, які явно не відповідають вчиненому; це породжує у звільнених раніше закінчення навіть несуворого терміну покарання відчуття безкарності, вбивство, зґвалтування або нанесення тяжкої шкоди здоров'ю представляється їм не дуже істотним порушенням закону. Каяття, зазвичай, у них відсутнє, а визнання своєї винуватості під час слідства і суду (якщо, звичайно, воно має місце) носить чисто формальний, навіть спекулятивний характер: ці особи визнаються тільки аби пом'якшити покарання.

Інший тип рецидивіста – це ті, які постійно здійснюють тільки корисливі злочини - переважно крадіжки. Бесіди з ними, їх вивчення переконують, що нічого крім крадіжок вони ніколи не допускали і в майбутньому не допустять. Це менш небезпечні злочинці, ніж представники попереднього типу, хоча серед них чимало лідерів злочинного світу [3, с. 178].

Зрозуміло, такого роду рецидивісти суспільно небезпечні вже в силу того, що вони хоча б один раз скоїли крадіжку; вони тим більше небезпечні, що крали не один раз, їх карали, але вони продовжували чинити так само.

Велика частина з них, напевно, не замислюється над тим, чи можна чи ні вбивати, і в цьому вони схожі з нами. Їх антигромадські установки спрямовані зовсім на інші речі. Дуже часто вони крадуть для того, щоб отримати кошти на життя, і тому, що нічого іншого вони не вміють; вони крадуть, щоб підтримати свій престиж серед інших злочинців, і навіть для того, щоб повернутися в місце позбавлення волі, де вони знаходять звичний спокій, навіть комфорт, визнання тих, кого добре і давно знають. В результаті О. О. Антонян була запропонована типологія рецидивістів, описана нижче [3, с. 179].

Рецидивіст з антисуспільною установкою універсального характеру – найнебезпечніший тип злочинця, з яскраво вираженою кримінальною зараженістю, здатний зробити і корисливий, і насильницький злочини. Його відрізняють крайній ступінь індивідуалізму, різко негативне ставлення до праці, паразитизм, схильність до насильства, агресивність, прагнення до систематичного порушення загальноприйнятих норм, активний пошук і створення ситуацій для злочинних діянь. Ці особи можуть здійснювати тяжкі злочини під впливом самих незначних причин. Кожен наступний злочин вчиняється ними більш свідомо, нерідко демонстративно. Контакти з нормальним соціальним середовищем у рецидивістів даного типу практично відсутні, оскільки багато з них значну частину свого свідомого життя провели в місцях позбавлення волі.

Прогнозуючи злочинну поведінку даної категорії рецидивістів слід мати на увазі реальну можливість вчинення ними таких тяжких злочинів, як бандитизм, дії, що дезорганізують роботу органів виконання покарань, масові заворушення, умисні вбивства, розбої [3, с. 179].

Рецидивіст з антигромадською установкою корисливої спрямованості відрізняється від рецидивістів першого типу стійкою орієнтацією на вчинення корисливих злочинів, які перетворюються для нього в єдине або основне джерело існування. В цьому найважливіша особливість даної категорії осіб. Крім того, типовою їх рисою є прагнення підтримувати традиції професійної злочинності, що стосуються «технології» вчинення злочинних дій.

У цю групу входять в основному представники старшого покоління злочинців, які намагаються зберегти вірність «злочинським законам», традиціям і звичаям. Вони розважливі, егоїстичні, хитрі, виверткі, намагаються будь-яку ситуацію використати в своїх інтересах, переважно матеріальних.

У структурі сучасної рецидивної злочинності перші два типи рецидивістів являють собою стійке кримінальне ядро, через яке здійснюється злочинний спадкоємний зв'язок [3, с. 179].

Рецидивіст з антигромадською установкою насильницького характеру має яскраво виражену стійку негативну орієнтацію. Чималу роль у вчиненні ним злочину грає ситуація, що склалася на даний момент. Антисоціальні погляди і переконання цих осіб формуються внаслідок обмеженого кругозору, низького рівня культури, особливо культури емоцій. Вони жорстокі, злісні, мстиві, не вміють, а нерідко і не хочуть керувати своєю поведінкою. На відміну від рецидивістів перших двох типів, ці особи зберігають соціально корисні зв'язки: більшість з них мають постійне місце проживання і роботу. Для даної категорії рецидивістів характерний агресивно-конфліктний тип злочинної поведінки.

Рецидивіст асоціального типу так само, як і попередні типи, відрізняється високим ступенем кримінальної зараженості та соціальної занедбаності. Однак у нього немає загостреного протиставлення своїх індивідуалістичних устремлінь інтересам суспільства, злочинний спосіб життя він не зводить в принцип. Рецидивісти цього типу здійснюють повторні злочини головним чином в силу деградації, випадання з нормальних соціальних зв'язків, внаслідок антигромадських звичок, поглядів тощо.

Відмінні риси особистості цієї категорії рецидивістів часто обтяжені хронічним алкоголізмом, наркоманією, психічними аномаліями. Злочинна поведінка представників цього типу характеризується імпульсивністю їх дій, а способи вчинення і приховування злочинів досить примітивні [3, с. 180].

Рецидивіст ситуативного типу. У цих осіб не вироблені або втрачені свідомі позитивні установки, немає системи твердих поглядів, міцних

моральних засад. Крадіжки, інші корисливі злочини вони здійснюють головним чином через нездатність встояти перед спокусою пожитися за чужий рахунок, з метою добути засоби на випивку тощо. Серед факторів, що обумовлюють злочинну поведінку рецидивістів даної категорії, поряд з антигромадськими поглядами і звичками, значну роль відіграє ситуація. Зазвичай, ці особи мають сім'ю, постійне місце проживання та роботу. Однак ці соціально корисні зв'язки дещо ослаблені: сімейні відносини не впорядковані, позитивний вплив трудового колективу невеликий.

Наявність явно виражених антигромадських поглядів, що виявляються в поведінці всіх розглянутих типів рецидивістів, передбачає необхідність здійснення відносно них всього комплексу профілактичних та оперативно-профілактичних заходів. Знання зазначених характеристик сприятиме більш успішній боротьбі з рецидивною злочинністю [3, с. 181].

Класифікація рецидивістів також має велике значення для раціональної організації виправного процесу в установах Державної пенітенціарної служби України і прогнозування рецидиву. Найпоширенішим є групування неодноразово засуджених осіб за характером злочинної діяльності, а також за глибиною і стійкістю антисоціальних установок особи. За першим критерієм рецидивісти поділяються на: а) загальнокримінальних корисливих (злодіїв, шахраїв, грабіжників тощо); б) економічних (хабарників, розкрадачів, контрабандистів, валютників та ін.); в) насильницьких (убивць, хуліганів, гвалтівників); г) інших (дезертирів, осіб, які ухиляються від сплати аліментів, засуджених за необережні злочини тощо).

Асоціальність особи визначається не лише тривалістю і характером злочинної діяльності, кількістю судимостей, а й поведінкою у місцях виконання покарань. Відрізняються: а) кримінально-активні, постійно спрямовані на вчинення злочинів та інших правопорушень; б) схильні до скоєння злочинів за сприятливих обставин; в) випадково втягнуті у злочин [43, с. 12].

У зарубіжній кримінології проблема типологізації злочинців – рецидивістів розглядалась М. Е. Wolfgang у 70-х роках XX століття. Він

виділив такі типи рецидивістів, як нехронічний (non-chronic), хронічний (chronic) [243, p. 407; 244, p. 10]. М. DeLisi у дослідженні рецидивної преступності, розглядаючи особливості кримінальної кар'єри рецидивістів, доповнив типологію Wolfgang групою надхронічних (extreme-chronic) рецидивістів [198, p. 250; 199, p. 87; 200, p. 101].

Щодо потреб класифікаційної системи та міждисциплінарного плану попередження та протидії рецидивній злочинності М. Schoeman визначає типи рецидивістів відповідно до відтворюваності злочину: «repeat offender» (друга судимість), «chronic offender» (3–5 судимостей), «career criminals» (більше п'яти судимостей) [237, p. 51]. Дослідниця наголошує, що така типологія є адекватною щодо вимог пенітенціарної системи, служб пробації та ефективною щодо організації корекційних впливів. Для визначення психологічної своєрідності типологічних груп М. Schoeman використовує локалізацію контролю та проактивні копінги, але зазначає, що цього недостатньо і необхідною є подальша психологічна конкретизація означених типів, що дозволить диференціювати корекційні впливи не тільки у контексті кримінальної спрямованості рецидивістів, але й їхньої кримінальної історії [238, p. 84].

Психологічна типізація злочинців – це один з методів пізнання досліджуваного явища, але, насамперед, треба вивчати особистості конкретних злочинців з відповідним теоретичним узагальненням отриманих даних. Отже, у вивченні особистості злочинця необхідним є додержання вимог системного підходу. По-перше, особистість злочинця треба вивчати в сукупності основних аспектів системного пояснення і опису; по-друге, важливе пізнання організації системи психологічних властивостей особистості, а не тільки її структури; по-третє, в обґрунтуванні системотворчої функції психічного складу особистості і якостей, що забезпечують реалізацію цієї функції, в необхідності класифікації психологічних характеристик, виділених в якості криміногенних, основою яких є установлення їх функцій та внутрішньосистемних зв'язків.

Безумовно, названі класифікації мають чимале практичне значення, але вони не використовують досягнення кримінальної психології. У рецидивній злочинній діяльності вага суб'єктивного чинника значно зростає: адже йдеться про людей, які вперто, незважаючи на суворі покарання, знову і знову чинять зло. Виходячи з цього, доцільним є дослідження, спрямоване на конкретизацію психологічного змісту типологічних груп.

Таким чином, на підставі проведеного теоретичного аналізу виявлено, що психологічні особливості злочинця-рецидивіста являють собою системну сукупність психологічних властивостей. Для сучасної юридичної та психологічної науки і практики важливим є виділення об'єктивних і суб'єктивних характеристик особистості злочинців, які відрізняються багаторазовим повторенням злочинних діянь. Визначати необхідно саме такі фактори, які притаманні самій особистості, а зовнішні чинники відіграють лише роль умов, які сприяють чи перешкоджають скоєнню кожного з наступних злочинів. Тенденція до спеціалізації рецидиву свідчить про усвідомлений вибір кримінальної моделі поведінки на підставі специфічного комплексу психологічних властивостей, які мають значущу соціально негативну якісну визначеність. Трансформаційне суспільство породжує зміни у констеляціях психологічних характеристик особистості, зокрема, особистості злочинця-рецидивіста, що вимагає реалізації досліджень відповідної проблематики у контексті сучасних теоретичних та практичних напрацювань у галузі психологічної науки, використання новітнього психодіагностичного інструментарію.

Психологи і кримінологи наголошують на тому, що рецидивістам притаманні такі риси, як високий егоцентризм, зневага до думки інших, підвищена агресивність, деформація ціннісної сфери, імпульсивність, підозрілість, деструкція комунікативних характеристик, дефіцитарність саморегуляції тощо. В той же час у наявних психологічних роботах ці особливості досліджені та розкриті недостатньо, застосований психодіагностичний інструментарій не відбиває усієї психологічної

різноманітності досліджуваного феномену, внаслідок чого виховний вплив щодо засуджених носить недиференційований характер.

Проаналізовано питання типологізації злочинної діяльності, яка здебільшого ґрунтується на кримінологічних ознаках, тоді як психологічний зміст типологічних груп надається фрагментарно. Тому створення типології, заснованої на спеціалізації та типу відтворюваності злочину, яка б містила широкий спектр психологічних особливостей рецидивістів є нагальною потребою у контексті проведення психокорегувальних заходів в діяльності психологів пенітенціарної системи, а також служби дільничних інспекторів та соціальних служб.

Враховуючи, що засуджені за скоєння корисливих та насильницьких злочинів складають значну частку від загального обсягу, вивчення саме їх психологічних особливостей надає можливість здійснювати дієвий виховний вплив на осіб іншої кримінальної спрямованості. Діяльність виправних колоній потребує удосконалення психологічної роботи в напрямку диференціювання роботи із засудженими за різні типи злочинів і застосування щодо них спеціалізованих заходів впливу, призначених для корекції наявних психологічних деформацій.

1.4. Методичні засади дослідження деяких психологічних особливостей злочинця-рецидивіста

Враховуючи дефіцит сучасних вітчизняних досліджень, які б стосувалися вивчення психологічних особливостей злочинців-рецидивістів, нами було сплановане і проведене власне емпіричне дослідження в межах відповідної проблематики. Мета цього дослідження полягала у визначенні психологічних особливостей неодноразово засуджених злочинців корисливого та насильницького типів. У якості основних завдань були визначені наступні: по-перше, виявити психологічні особливості злочинців-рецидивістів за типом скоєних злочинів (корисливих та насильницьких); по-друге, встановити

психологічні особливості корисливих та насильницьких рецидивістів за типом відтворюваності злочину; по-третє, визначити факторну структуру комплексу психологічних особливостей злочинців-рецидивістів корисливої та насильницької спрямованості.

Дослідження здійснювалося впродовж 2010–2015 рр. і охоплювало низку етапів наукового пошуку.

На підготовчому етапі (2010–2011 рр.) вивчався стан розробленості цієї проблеми у сучасній психологічній літературі. Проаналізовано теоретичні аспекти та емпіричні напрацювання щодо вивчення психологічних особливостей злочинців-рецидивістів, визначено підходи до їх типологізації.

На аналітичному етапі (2011–2012 рр.) досліджено питання підбору та розробки відповідних методичних засобів. У результаті сформульовано мету, завдання дослідження, визначено теоретико-методологічну основу дослідження психологічних особливостей злочинців-рецидивістів. Розроблено та обґрунтовано програму дослідження.

На емпіричному етапі (2012–2014 рр.) здійснювалися апробація відібраного блоку методик, перевірка концептуальних положень, набрано емпіричний матеріал відповідно до мети й завдань дослідження.

На узагальнювальному етапі (2014–2015 рр.) проводився опис ходу та результатів роботи, обробка результатів, їхній аналіз і співставлення з гіпотезою дослідження. Узагальнені дані теоретичного і емпіричного пошуків представлені в цій монографії.

Прикладну частину виконано із застосуванням психодіагностичних методик, комплекс яких було визначено відповідно до мети та завдань дослідження. Кількісна обробка результатів здійснювалася за допомогою методів математично-статистичного аналізу, а саме, t-критерія Стюдента та факторного аналізу.

Узагальнення теоретичного матеріалу і результати попередніх емпіричних досліджень дозволили визначити низку досліджуваних ознак, що вивчалися: характерологічні особливості, специфіка агресії, особливості

ціннісної сфери, саморегуляція особистості та поведінки, комунікативні характеристики. Таким чином, було зроблено висновок про доцільність використання методик, які дозволяють діагностувати акцентуації характеру, декларативну та неусвідомлювану агресію, структуру цінностей, стиль саморегуляції, локалізацію суб'єктивного контролю, стратегії опановуючої поведінки, інгібіцію у спілкуванні та емоційний інтелект як складову комунікативної компетентності.

Очевидним є те, що досліджувані параметри повністю не вичерпують зміст психологічних особливостей злочинців-рецидивістів, проте зазначений комплекс показників можна вважати достатнім, з огляду на мету та завдання дослідження.

При доборі методик враховувались такі вимоги до психодіагностичного інструментарію: 1) відповідність методики меті та предмету дослідження; 2) достатня репрезентативність, надійність, валідність і об'єктивність тесту; 3) чіткість і однозначність інструкцій щодо проведення дослідження.

Було використано наступні методики:

1. Опитувальник Леонгарда-Шмішека – особистісний опитувальник, який призначений для діагностики типу акцентуації особистості, є реалізацією типологічного підходу до її вивчення. Методика широко використовується у психологічних дослідженнях, зокрема у межах пенітенціарної психології. Теоретичною основою опитувальника є концепція «акцентуйованих особистостей» К. Леонгарда. За значної вираженості основні риси характеризують особистість в цілому. Особистості, у яких основні риси яскраво виражені, названі К. Леонгардом акцентуйованими. К. Леонгардом виділені 10 типів акцентуйованих особистостей, які досить довільно розподілені на дві групи: акцентуації характеру (демонстративний, педантичний, застрягаючий, збудливий) і акцентуації темпераменту (гіпертимний, дистимний, тривожно-боязкий, циклотимний, афективно-екзальтований, емотивний). Опитувальник було опубліковано Г. Шмішеком в 1970 р. Методика складається з 88 питань, на які потрібно відповісти «так» чи «ні». Адаптація методики Леонгарда-

Шмішека була здійснена Л. Ф. Бурлачуком в 1997-98 роках і торкнулася самої теорії Леонгарда. Інші варіанти даної методики, що публікуються в різних літературних джерелах, є дослівним перекладом оригінального тексту опитувальника, в той час як власне адаптації методики не провадилося, на що особливо вказує Л. Ф. Бурлачук [35, с. 387]. У 2004 році Ю. В. Кортневою, виходячи з необхідності адаптації методики, було розроблено принципи інтерпретації результатів, які базуються як на оцінюванні середнього рівня графіку, так и на співвідношенні піків у ньому [83, с. 88]. Л. Ф. Бурлачук відмічає, що між нормальними і акцентуйованими особистостями жорсткої межі немає [34, с. 137]. Згідно з цим зауваженням, оцінювання рівня акцентуації вимагає урахування рівнів акцентуйованості.

Результати за шкалами лежать у діапазоні між 0 та 24 балами. Нормирують результати за шкалами в діапазоні від 0 до 24 балів; цього достатньо для виділення значущих точок та середньої лінії графіка. Вираженість акцентуації відзначається починаючи з 15 балів. З 12 до 15 балів відмічається ознака акцентуації, 16–18 балів свідчать про наявність тенденції до акцентуації, 19–24 бали знаходяться у діапазоні акцентуйованих рис характеру та темпераменту.

Ю. В. Кортневою доведено, що визначення акцентуацій є коректним, лише виходячи із загального рівня графіку. Для аналізу графіка може виявитися істотною виражена форма – тобто положення точок відносно один одного і зони середнього. Рекомендується виділяти зубчасту і пласку форму графіка; у випадку, якщо графік не можна віднести ні до одного з цих типів, припустимо говорити про невиразності форми графіка [83, с. 43].

Під час оцінки точок для зіставлення один з одним необхідно враховувати як їх взаємне розташування, так і їх розташування відносно середнього. Якщо одна або обидві точки є екстремумами графіка, в аналізі підвищується значення інтерпретації, заснованої на їх положенні відносно середнього. У тому випадку, якщо одна або обидві точки лежать в зоні середніх значень або мінімально відхиляються від неї, підвищується значення інтерпретації, заснованої на їх

взаємному розташуванні. А наявність у профілі двох чи більше піків не означає механічного поєднання різних типів акцентуації.

Виходячи з вищезазначеного, в інтерпретації отриманих нами результатів було використано підхід Ю. В. Кортневої, який дозволив диференційовано проаналізувати специфіку акцентуацій досліджуваних [83, с. 101].

2. Опитувальник А. Басса і А. Даркі (Buss-Durkee Hostility Inventory, BDHI) найбільш часто використовується в роботах, які присвячені вивченню агресії [196, с. 343]. Створюючи в 1957 році свій опитувальник, А. Басс і А. Даркі виділили такі форми агресивних і ворожих реакцій: фізична агресія, непрямая агресія, схильність до роздратування, негативізм, образа, підозрілість, вербальна агресія. Буватьма відомими дослідниками підтверджується його валідність та надійність [28, с. 22; 63, с. 90; 64, с. 41; 195, с. 344; 106, с. 20; 217, с. 229]. Слід зазначити, що даний опитувальник широко застосовується як в наукових, так і в прикладних дослідженнях, зокрема, у вивченні специфіки агресії правопорушників [45, с. 224; 59, с. 6; 67, с. 12; 146, с. 115; 155, с. 276; 163, с. 317; 188, с. 31; 229, с. 285; 237, с. 101; 245, с. 32]. Методика Басса-Даркі, що дозволяє оцінювати агресію на основі самозвіту обстежуваного про вчинені ним агресивні дії у минулому, була використана в даній роботі в адаптації С.Н. Єніколопова [63, с. 10]. Нормативи щодо вибірки засуджених були стандартизовані М. Є. Сандомирським, Д. А. Єнікеєвим у 2000 році [141, с. 12].

3. «Тест руки» Р. Вагнера, призначений для діагностики агресивності. Методика може використовуватися для обстеження як дорослих, так і дітей. Тест займає проміжне положення за ступенем невизначеності матеріалу між методиками структурування (тест Роршаха та ін.) та методиками інтерпретації (ТАТ, тест фрустрації Розенцвейга, тест Сонді). Як і більшість проєктивних методів, «тест руки» належить до класу тестів, які характеризуються тим, що мета тестування прихована від випробуваного, тим самим знижується можливість фальсифікації результатів, що також є однією з переваг застосування даного тесту в рамках судово-психологічної експертизи. Ідея

створення тесту належить Е. Вагнеру, а система підрахунку очок і коефіцієнти розроблені З. Піотровським і Б. Бріклінім [61, с. 310; 63, с. 82]. На даний момент існує певна кількість робіт з вивчення валідності та надійності «тесту руки». Серед найбільш відомих робіт, присвячених вивченню діагностичного потенціалу та адаптації тесту руки, слід назвати версію Т. Н. Курбатової, яка була використана у даному дослідженні [94, с. 20]. Валідність методики щодо її використання у дослідженні контингенту засуджених доведено у роботах вітчизняних та зарубіжних науковців [15; 69; 150; 165; 201; 211; 241; 242].

4. Методика «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» (С. С. Бубнова, 1994) призначена для вивчення реалізації ціннісних орієнтацій особистості в реальних умовах життєдіяльності. Методика містить 66 закритих питань, спрямованих на вивчення реалізації ціннісних орієнтацій особистості в реальних умовах життєдіяльності. До тесту входять шкали: Приємне проведення часу, відпочинок; високий матеріальний добробут; пошук і насолода прекрасним; допомога і милосердя до інших людей; любов; пізнання нового у світі, природі, людині; високий соціальний статус і управління людьми; визнання і пошана людей і вплив на оточення; соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві; спілкування; здоров'я [30, с. 150; 32, с. 40]. Переваги цього опитувальника перед іншими методиками (М. Рокича, Г. Олпорт та ін.), спрямованими на вивчення цінностей, полягають у тому, що він дозволяє зрозуміти кількісну сторону значущості тієї чи іншої цінності для особистості. З причини зручності і легкості в застосуванні методики «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості», а також можливості побудови графічного профілю, що відображає вираженість кожної цінності, дана методика широко і активно застосовується в дослідженні ціннісних орієнтацій різних груп населення, в тому числі і засуджених [170, с. 175; 175, с. 247; 176, с. 11].

5. Методика «Локус контролю» О. Ксенофонтової, створена у 1999 році – модифікація методики «Рівень суб'єктивного контролю», названа «Локус контролю» (версія для дорослих, апробована на 1610 випробовуваних на

віковому контингенті від 17 до 87 років) [89, с. 105.]. Методика є модифікацією опитувальника рівня суб'єктивного контролю (УСК), стандартизована на більш широкому віковому та соціальному контингенті піддослідних. Розглянуто новий склад основних шкал і субшкал, кількість яких доведено до 17. До переваг застосування методики слід віднести можливість виділення більш широкого діапазону значущих чи актуальних для досліджуваних ситуативних аспектів, більш детально проаналізувати структуру локусу контролю. Дана методика широко і активно застосовується в дослідженні інтернальності-екстернальності на різних вибірках, в тому числі і на контингенті засуджених [59; 93; 145; 152; 153].

6. Опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» (ССПМ) був створений в 1988 році в психологічному інституті РАО у лабораторії психології саморегуляції (завідуюча – В. І. Моросанова) і придатний як для наукових досліджень, так і як інструмент практичної діагностики різних аспектів індивідуальної саморегуляції. Мета методики – це діагностика розвитку індивідуальної саморегуляції і її індивідуального профілю, що включає показники планування, моделювання, програмування, оцінки результатів, а також показники розвитку регуляторно-особистісних властивостей – гнучкості і самостійності. Опитувальник складається з 46 тверджень і працює як єдина шкала «Загальний рівень саморегуляції», яка характеризує рівень сформованості індивідуальної системи саморегуляції довільної активності людини. В. І. Моросановою визначені можливості інтерпретації різних індивідуально-типових профілів, виходячи із співвідношення його складових [112]. Надійність та валідність опитувальника доведені багатьма дослідженнями, в тому числі, у галузі пенітенціарної та кримінальної психології [85; 109; 138; 144].

7. Методика Ш. Шварца спрямована на вивчення універсальних, загальнолюдських цінностей, що існують у кожній культурі в тому чи іншому вигляді. Протягом 2000-2002 рр. проводилась робота з адаптації опитувальника, остаточна версія методики представлена В. Н. Карандашевим в 2004 році.

Опитувальник може використовуватися для вивчення цінностей різних соціальних груп [75, с. 33] та широко застосовується у наукових та прикладних дослідженнях, зокрема, у галузі пенітенціарної та кримінальної психології [46; 95; 118; 230; 231].

8. Методика діагностики інгібіції у спілкуванні створена Л. Б. Полосовою у 2013 році. За думкою автора, психологічними характеристиками інгібіції є виражена негативна комунікативна установка, низький рівень комунікативної толерантності, високий рівень агресії і низький рівень емпатії [126, с. 110]. Перевагою методики є поєднання протекторів комунікативної інгібіції, які до того були представлені в методиках, спрямованих на окремі складові досліджуваного феномену. Тест складається з 50 питань. До складу методики входять наступні шкали: комунікативна установка, комунікативна толерантність, емпатія, агресія [127, с. 86].

9. Тест (опитувальник) емоційного інтелекту Д. Люсіна – психодіагностична методика, заснована на самозвіті і призначена для отримання даних про особливості розвитку емоційного інтелекту особистості [102, с. 264]. В основу опитувальника покладене трактування емоційного інтелекту як здатності до розуміння своїх і чужих емоцій і управління ними, які можуть бути спрямовані як на власні емоції, так на емоції інших людей. Отже, можна говорити про внутрішньоособистісний та міжособистісний емоційний інтелект. Ці два варіанти припускають актуалізацію різних когнітивних процесів і навичок, однак, повинні бути пов'язані один з одним [101, с. 10]. Застосування методики «Тест (опитувальник) емоційного інтелекту (Д. Люсін) зумовлене тим, що вона дозволяє визначити рівень розвитку окремих характеристик емоційного інтелекту у широкому віковому діапазоні досліджуваних, дозволяє визначити специфіку внутрішньоособистісного та міжособистісного інтелекту та його складових, а також, на відміну від методики Н. Холла є стандартизованою. Перевагою методики Д. Люсіна у порівнянні з тестом емоційного інтелекту MSCEIT V. 2.0 Дж. Майєра,

П. Селовея і Д. Карузо у версії Сергієнко Е. А. та Ветрової І. І. є його більша компактність [116; 129; 130].

10. Опитувальник «Стратегії подолання стресових ситуацій» (методика С. Хобфолл SACS, версія М. Є. Водоп'янової, О. С. Старченкової). Особистісний опитувальник «SACS» призначений для вивчення стратегій і моделей копінг-поведінки (стрес-долаючої поведінки), як типів реакцій особистості людини з подолання стресових ситуацій. Опитувальник запропонований С. Хобфолл (1994) на основі багатоосьової моделі «поведінки подолання» стресу. Долаюча поведінка розглядається як стратегії (тенденції) поведінки, а не як окремі типи поведінки [38, с. 311]. Методика активно застосовується у прикладних та наукових дослідженнях, зокрема у галузі кримінальної та пенітенціарної психології [87; 187; 214; 218; 221]. Під час формування вибірки для даного дослідження було враховано думку О. О. Антонян, яка наголошує, що дуже важливо виділяти рецидивістів за кількістю судимостей [3, с. 67]. Відповідно до цієї ознаки можна назвати неодноразово (засуджених другий раз) і багаторазово (засуджених три і більше разів) судимих злочинців. Виходячи з результатів досліджень зарубіжних науковців, вибірка злочинців – рецидивістів також може бути розподілена відповідно до ступеня відтворюваності злочину. Як було зазначено вище, Wolfgang M. E. виділяє нехронічний (non-chronic), хронічний (chronic) типи рецидивістів, DeLisi M. Доповнює цю типологію групою надхронічних (extreme-chronic) злочинців [198; 200; 244]. M. I. Schoeman виділяє такі групи як: «repeat offender» (друга судимість), «chronic offender» (3–5 судимостей), «career criminals» (більше п'яти судимостей) та підкреслює адекватність такого типологічного критерію щодо вимог пенітенціарної системи, служб пробації та організації корекційних впливів [237, с. 111].

Необхідність психологічної конкретизації означених типів обумовила розподілення вибірки у даному дослідженні як у контексті кримінальної спрямованості випробуваних, так і відповідно до типу відтворюваності злочину.

Таким чином, вибірку нашого дослідження склали злочинці-рецидивісти чоловічої статі корисливого та насильницького типу загальною кількістю 304 особи, які вчинили спеціальний рецидив. Випробувані були розподілені на групи відповідної кримінальної спрямованості та відповідно типу відтворюваності злочину. Групу рецидивістів корисливої спрямованості склали 148 осіб, з них нехронічного типу (2 судимості) – 31 особа, хронічного типу (3–5 судимостей) – 88 осіб, надхронічного (6 та більше судимостей) – 29 осіб. Групу рецидивістів насильницького типу склали 154 особи, з них нехронічного типу (2 судимості) – 29 осіб, хронічного типу (3–5 судимостей) – 94 особи, надхронічного (6 та більше судимостей) – 29 осіб.

Соціально-демографічну характеристику досліджуваних надано у параграфі 2.1. цієї монографії.

Для підвищення надійності та вірогідності результатів дослідження було використано такі методи математичної обробки, як кореляційний аналіз *t*-критерій Стюдента та факторний аналіз, зокрема аналіз головних компонентів з Varimax raw обертанням.

Використання *t*-критерію Стюдента спрямовано на оцінку відмінностей величин середніх двох вибірок, які розподілені за нормальним законом. Перевага даного критерію у тому, що отримано дані про те, які середні показники у групі з ознаками, що нас цікавлять, та які за рівнями вираженості даної ознаки розрізняють дослідницькі групи. Даний критерій є надійним і дозволяє порівнювати вибірки з різною кількістю досліджуваних.

В дослідженні використаний факторний аналіз як метод багатфакторної математичної статистики, що застосовується для вивчення статистично пов'язаних ознак з метою виявлення певної кількості прихованих від безпосереднього спостереження факторів. За допомогою факторного аналізу не просто встановлюється зв'язок змінювання однієї змінної в залежності від іншої змінної, а визначається міра цього зв'язку і встановлюються основні фактори, що лежать в основі зазначених змін. Факторний аналіз компенсує недоліки кореляційного аналізу, спрямованого на фіксацію, констатацію зв'язків між

показниками, що вивчаються, у вигляді сукупності кореляцій, зокрема, деякою мірою розкриває характер взаємозв'язків. В даній роботі використано факторний аналіз з подальшою ротацією, який здійснювався за допомогою комп'ютерної програми SPSS. Серед ряду факторних моделей, була обрана двофакторна модель, як така, що відповідає вимогам, які висуваються до відбору факторних моделей.

РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗЛОЧИНЦІВ-РЕЦИДИВІСТІВ: АКЦЕНУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ ТА АГРЕСИВНІСТЬ, ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ, САМОРЕГУЛЯЦІЯ, ОКРЕМІ КОМУНІКАТИВНІ ПРОЯВИ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

2.1. Соціально-демографічні характеристики злочинців-рецидивістів корисливого і насильницького типів

Соціально-демографічні характеристики осіб, які не вперше відбувають покарання в місцях позбавлення волі за скоєння корисливих та насильницьких злочинів, є важливими для розуміння специфіки цих груп. Соціально-демографічні ознаки мають тісний зв'язок з колом інтересів, світоглядними позиціями, ціннісними орієнтаціями, мотивацією поведінки, способом життя злочинця і знаходять в них своє відображення, конкретизацію і продовження. Соціально-демографічна характеристика злочинця по суті є визначальною для усього комплексу морально-психологічного змісту досліджуваної категорії злочинців, вона допомагає розкрити їх соціальні стосунки і, найголовніше, – ставлення до самого себе, інших осіб та соціальної дійсності.

Дослідження проводилось на базі Олексіївської виправної колонії міста Харкова, середнього рівня безпеки для засуджених, які раніше вже відбували покарання у виді позбавлення волі. У дослідженні брали участь дві групи, корисливих злочинців – 148 осіб, насильницьких – 154 особи. До першої групи входили особи, засуджені за корисливі злочини (крадіжки, шахрайства), до другої – засуджені, які відбувають покарання за скоєння насильницьких злочинів (нанесення тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтування, вбивства). Усі досліджувані – особи чоловічої статі, віком від 18 до 60 років.

Вивчались особові справи засуджених, з яких фіксувались демографічні (вік, наявність батьків, родинний стан, наявність дітей); соціальні (наявність освіти, професії, спеціальності, місце роботи до арешту); кримінально-правові

(термін позбавлення волі, кількість судимостей, стаття Кримінального кодексу України, за якою засуджений) відомості. Було проведено анкетування досліджуваних, в якому відповіді на питання допомогли більш детально та точно провести аналіз результатів досліджень.

Показники розподілу злочинців корисливого та насильницького типів за віковими ознаками надано у таблиці 2.1.1.

Таблиця 2.1.1

Показники розподілу злочинців корисливого та насильницького типів за віковими ознаками (%)

Вік	Засуджені за корисливі злочини	Засуджені за насильницькі злочини
18-25 років	14,2	9,5
26-35 років	42,8	35,2
36-45 років	28,5	23,8
46-55 років	10,4	25,7
Більше 56 років	3,8	5,7

Вік впливає на рівень психічного розвитку індивіда, ступінь його розвитку як особистості, характеристикою яких є сукупність закономірних взаємопов'язаних фізіологічних та психологічних змін. Вікові особливості розвитку особистості знаходять своє відображення в наборі вимог, які висуваються перед людиною на певному етапі її життя, її суспільного положення, ставлення до оточення. Вчинення деяких злочинів притаманне особам в тому чи іншому віці, але вік не виступає причиною злочинів, а його фізіологічний вплив нейтралізується більш потужною дією соціального фактору. Але, як правомірно зауважують Ю. А. Дмитрієв і Б. Б. Казак, вік людини щільно пов'язаний з її протиправною поведінкою, кримінальною активністю, визначає її потреби, життєві цілі, коло інтересів [55, с. 108].

В зв'язку з тим, що в установі перебувають особи, які не вперше відбувають покарання у виді позбавлення волі, в ході дослідження виявлена невелика кількість засуджених віком від 18 до 25 років. Більшість осіб такого

віку засуджені вдруге, їх кар'єра злочинця-рецидивіста тільки починається. Серед засуджених у віці від 18 до 25 років кількість злочинців корисливого типу більше, ніж злочинців насильницького типу і складає 14,2% проти 9,5%. В цьому віці відбувається інтенсивне формування особистості, різнопланово проявляється соціальна активність особи, яка власноруч створює і змінює коло спілкування та діяльності. Перебуваючи в неблагополучному соціальному середовищі, і, маючи деяку інертність, молоді злочинці неохоче долучаються до суспільно-корисливих відносин та різних видів діяльності, не бажають підвищувати свій освітній та професійний рівні. Не бажаючи дотримуватись правислухняної поведінки, молоді люди частіше скоюють корисливі злочини для задоволення власних матеріально-спрямованих бажань, але скоювати більш тяжкі злочини вони ще не здатні. Б. М. Головкін в своїх дослідженнях також виявив розповсюдженість молодіжної злочинності. Він вказує, що сучасна корислива насильницька злочинність має яскраво виражений молодіжний характер, оскільки в середньому до 90% усього масиву злочинних проявів вчиняється саме молоддю [44–46].

Питому вагу серед засуджених як корисливого, так і насильницького типу становлять особи віком від 26 до 45 років. Серед злочинців корисливого типу осіб такого віку більше, їх частина становить 71,42% проти 59,03% злочинців насильницького типу. Саме на цей період життя людини припадає найвищий рівень активності особистості, коли вона сповнена сил та енергії. Саме у віці від 26 до 45 років виявляється тенденція стабілізації негативної або позитивної поведінки. Злочинці обох типів цієї вікової групи прагнуть до постановки себе в групі, заволодіння матеріальними благами. Рецидивісти корисливого типу досягають цього за допомогою шахрайства, кишенькових крадіжок, крадіжок чужого майна як із проникненням до приміщень, так і без нього. Рецидивісти насильницького типу в цьому віці більш схильні до задоволення власних потреб шляхом вбивств, нанесення тілесних ушкоджень та застосування інших форм насильницьких дій. Також, це можуть бути імпульсивні злочини, скоєні в стані алкогольного сп'яніння чи після спільного вживання спиртних напоїв.

Суттєво відрізняються показники кількості засуджених у віці від 46 до 55 років, це 10,47% серед засуджених корисливого та 25,71% серед засуджених насильницького типу. Як зауважує В. С. Батиргарєєва, після 45 років засуджені займають вже менш активну життєву позицію, згодом їх активність стрімко згасає [19, с. 120]. Дуже малою за кількістю є частка засуджених обох типів старше 55 років, але злочинців насильницького типу все ж таки більше (3,8% корисливих проти 5,7% насильницьких злочинців). Вони частіше замислюються над підсумками свого життя, можливе остаточне чи в більшому ступені розвіяння ілюзій з приводу себе і інших людей, у ставленні до життя в цілому, бажанні продовжувати життя без матеріальних проблем, чого можна досягнути різними способами, зокрема за допомогою насильницьких дій.

Як відзначає М. І. Єнікєєв, для поведінки рецидивістів характерні крайній егоцентризм, прагнення до невідкладного задоволення спонтанно виниклих бажань, примітивізм і цинізм. В насильстві вони бачать єдиний засіб вирішення конфліктів [62, с. 300]. Доволі часто матеріальна забезпеченість виступає у осіб зрілого і похилого віку як умова для подальшого безтурботного існування, задоволення гіпертрофованих потреб. Ті цілі, яких кримінально заражена людина в молодшому віці досягала за допомогою хитрощів та своєї фізичної рухливості, тепер досягаються більш примітивними способами, часто за допомогою сили. Старші вікові категорії злочинців також у край рідко вчиняють корисливі насильницькі посягання. Показники розподілу злочинців-рецидивістів за кількістю судимостей надано у таблиці 2.1.2.

Таблиця 2.1.2

Показники розподілу злочинців-рецидивістів за кількістю судимостей (%)

Кількість судимостей	Засуджені за корисливі злочини	Засуджені за насильницькі злочини
2	14,2	19,0
3	25,7	28,5
4	21,9	24,7
5	21,9	9,5
6 та більше	16,1	18,0

З результатів, представлених в таблиці 2.1.2, бачимо, що найбільшу питому вагу складають рецидивісти обох груп, які мають від трьох до п'яти судимостей. Ймовірнішою причиною такого розподілу є те, що така кількість судимостей припадає на той момент життя цих осіб, коли вони мають вік найбільшої життєвої активності. Найменші показники спостерігаються в обох групах засуджених, які мають дві та шість і більше судимостей. Дві судимості мають молоді рецидивісти, криміногенна активність яких ще не розвинута. Шість та більше судимостей мають засуджені, у яких злочинна активність йде на спад, або вони взагалі не доживають до цього моменту. В. С. Батиргарєєва, досліджуючи рецидивну злочинність, підкреслювала, що після досягнення 45 років усе менше рецидивістів потрапляють у поле зору правоохоронних органів. Їх частку складають приблизно стільки ж осіб, скільки й у віці 18-20 років. Вчена пояснює отримані дані, вказуючи, по-перше, на те, що злочинна діяльність рецидивістів після досягнення ними 45 років, найчастіше підходить до свого завершення, по-друге, тривалість життя цих осіб, зазвичай, незначна, по-третє, тому що, якщо злочини ними все ж такі вчиняються, строки позбавлення волі виявляються достатньо тривалими, що надовго виключає їх з ситуацій, де є можливість ведення інтенсивного злочинного способу життя [20, с. 246].

Показники розподілу злочинців-рецидивістів за рівнем освіти надано у таблиці 2.1.3.

Таблиця 2.1.3

Показники розподілу злочинців-рецидивістів за рівнем освіти (%)

Рівень освіти	Засуджені за корисливі злочини	Засуджені за насильницькі злочини
неповна середня	31,4	26,6
середня	38,0	48,5
середньо-спеціальна	13,3	2,8
спеціально-технічна	17,1	19,0
вища	0	2,8

Прийнято вважати, що освітній рівень виступає передумовою успішного працевлаштування, кар'єрного та професійного зростання, більш успішного вирішення життєвих та матеріальних проблем.

Результати дослідження освітнього рівню засуджених рецидивістів представлені в таблиці 2.1.3. Як бачимо, більшість засуджених корисливого та насильницького типів мають неповну та повну середню освіту, яку вони встигли отримати переважно до першого засудження та відбування покарання. У зв'язку з тим, що ми розглядаємо осіб, які не вперше відбувають покарання у виді позбавлення волі, можна сказати, що лєвова частка рецидивістів не прагне до підвищення рівня своєї освіти, і з моменту першого відбування покарання цей рівень майже завжди залишається незмінним. Частина молоді не бачить перспективи у підвищенні загальної освіти.

В свою чергу В. С. Батиргарєєва у власних дослідженнях отримала наступні дані: середню освіту в різних її модифікаціях мають 95,8% рецидивістів, з них 24,7% осіб мають неповну середню освіту, 54,2% – загальну середню, 16,9% – мають середню спеціальну освіту. Вчена має думку, що ці свідчення здебільшого мають штучний характер. По-перше, в зв'язку з тим, що залучення засуджених до системи освіти в колонії має обов'язковий характер, по-друге, тому, що, хоча засуджені й отримують в межах програми відповідний освітній рівень, її якість все одно виявляється нижчою внаслідок незацікавленості осіб, які навчаються. По-третє, підвищення освітнього рівня в середовищі злочинців є відбиттям загальної тенденції до зростання рівня освіти [20, с. 247].

В порівнянні між собою ступенів освіти обох типів злочинців відповідні показники майже не відрізняються один від одного, але кількість осіб з середньо-спеціальною освітою в групі рецидивістів корисливого типу більше, і складає 13,33%, проти 2,85% в групі рецидивістів насильницького типу. Ця розбіжність надає нам можливість приєднатися до думки О. Р. Ратінова, що злочинці корисливого типу більш адаптовані, освічені, займають більш активну

позицію в суспільних відносинах і вибірково орієнтовані на правові заборони [135, с. 6].

Майже 80% засуджених в кожній з груп мають професію або спеціальність, але до арешту більше 90% засуджених в обох групах не були працевлаштовані, або їх трудова зайнятість мала випадковий характер чи була непостійною. Особи, які раніше вже мали судимість, найчастіше були зайняті на низькооплачуваній роботі і мали довготривалі періоди безробіття, а ті, хто постійно скоював злочини, характеризувались мінімально необхідним числом реєстрацій роботи за наймом [18, с. 222]. Такі вітчизняні дослідники, як М. І. Волошин, П. Ф. Гришанин, В. П. Лавров, І. В. Шмаров в своїх роботах підкреслюють, що характерними властивостями особистості багатьох рецидивістів є негативне ставлення до суспільно корисної праці, паразитичний спосіб життя. Особливо небезпечний рецидивіст, на їх думку, скоює злочини саме з метою ведення паразитичного способу життя. Знаходячись в місцях позбавлення волі і незважаючи на застосування до них мір виховного впливу, певна частина особливо небезпечних рецидивістів продовжує ухилятися від участі в трудовому процесі як у відкритій, так і в завуальованій формах [39, с. 72]. Б. М. Головкін, вивчаючи корисливих насильницьких злочинців, дійшов висновку, що у супереч активним віковим можливостям, особи молодіжного віку займають позицію самоусунення від суспільного виробництва матеріальних благ, набувши статус незайнятого населення, не включеного до системи суспільних відносин [46, с. 200].

Нестабільне матеріальне становище, нестійка життєва позиція та поведінка рецидивістів позбавляють їх можливості створення стабільних шлюбних відносин. Були одружені чи перебували в громадянському шлюбі до засудження менше 50% злочинців, і більшість з них не перебували в офіційному шлюбі. Серед осіб корисливого типу більша кількість неодружених і складає 70,5%, серед засуджених насильницького типу таких 48,7%. Засуджені корисливого типу відрізняються своєю кримінальною поліспрямованістю. Вони водночас і п'яниці, і хулігани. На думку М. І. Єнікеєва, основною

психологічною особливістю корисливих злочинців є деформація їх потребової сфери – утилітарні потреби блокують потреби вищих рівнів. Вони відрізняються найвищою соціальною дезадаптацією, відсутністю сім'ї, постійного місця роботи [62, с. 304]. Точних даних про рівень делінквентності між особами, які були одружені і самотніми, так і не отримано. Вплив стійкого браку на злочинну поведінку може принести позитивні результати зі зменшенням або контактів зі злочинцями, або можливостей для скоєння злочинів, чи за рахунок збільшення схильності дотримуватись загальноприйнятих правил і норм життя. Близько 95% засуджених як корисливого, так і насильницького типу підтримують родинні зв'язки шляхом листування, побачень, отримують від них посилки, передачі. Деякі зі злочинців мають рідних, які не бажають підтримувати з ними стосунки через незадоволення їх кримінальною поведінкою. Серед осіб корисливого типу таких 18,0%, а серед злочинців насильницького типу їх 5,7% [18, с. 222]. Підтримання соціально-корисних зв'язків, подружніх стосунків може по-різному впливати на злочинну діяльність рецидивістів. Доброзичливі стосунки злочинців з рідними та друзями позитивної законослухняної спрямованості можуть привести до добрих наслідків, створити умови для їх повернення до загальноприйнятої правослухняної поведінки.

Узагальнюючи вищесказане, слід вказати наступне.

Під час дослідження соціально-демографічних особливостей злочинців-рецидивістів, що не вперше відбувають покарання у виді позбавлення волі, ми встановили, що злочинці найбільш активні у віці від 26 до 45 років і більше схильні до скоєння корисливих злочинів. Отримані дані свідчать про те, що рецидивісти корисливого типу більш адаптовані, освічені, вони активніше беруть участь в суспільному житті, їх стосунки з соціальним оточенням більш широкі та стійкі, ніж у злочинців насильницького типу. В цілому ж можна зробити висновок, що соціальні зв'язки у засуджених корисливого типу більш нестабільні, ці засуджені не мають стійких прихильностей, не цінують думку та оцінки оточення. Трудова зайнятість досліджуваних злочинців носила

випадковий характер, дуже часто вони мали перерви в своїй трудовій зайнятості, інколи довготривалі, хоча більшість з них мають професію або спеціальність. Більшість рецидивістів корисливого типу неодружена, серед засуджених насильницького типу – майже половина одружених. З деякими злочинцями рідні не підтримують відносин через їх злочинну спрямованість, і серед осіб корисливого типу таких більше, ніж серед насильницького типу.

2.2. Загальні психологічні особливості злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типів

Акцентуації характеру та агресивності

У повсякденній діяльності пенітенціарних психологів значну роль відіграє визначення індивідуальних особливостей засуджених, що відображають типові форми реагування, механізми пристосування і характер соціальної взаємодії в середовищі. Характерологічні особливості є найважливішим чинником, що впливає на поведінку людини [52, с. 217].

На думку Сочівко Д. В., Бурцева А. О. найбільш яскраво в особистості засудженого представлені акцентуації характеру [151, с. 41].

Акцентуації характеру – крайні варіанти його норми. Коли окремі риси характеру надмірно посилені, проявляється виборча вразливість щодо певного роду психогенних впливів за наявності доброї і навіть підвищеної стійкості до інших.

Серед криміногенно релевантних властивостей особистості, які необхідно віднести до сукупності, що утворює її криміногенну сутність, О. М. Пастушеня виділяє акцентуації характеру, що зумовлюють стійкі дезадаптуючі емоційно-мотиваційні переживання, розрядка або компенсація яких правомірним шляхом з об'єктивних чи суб'єктивних причин утруднена або неможлива [121, с. 99].

Крайні форми акцентуації характерів реалізуються у протиправних діях і часто стають перешкодою адаптації людини до оточення. У цьому випадку

величезну роль відіграють слабкі місця у акцентуованих особистостях, що визначають їх мотивацію і спосіб дій [49, с. 50].

Особливий інтерес являє вивчення внеску акцентуацій характеру у разі неодноразового вчинення злочинів, тобто рецидиву. В силу того, що рецидивіст – стійкий злочинець, особа, звична до найбільш суспільно небезпечної форми поведінки, дії якої набувають властивості протиправного стереотипу і неодноразово перевищують допустимий рівень порушення поведінки [88]. Вивчення деформацій характеру злочинців-рецидивістів складає важливий напрямок дослідження, особливо у випадку спеціального рецидиву, тобто неодноразового відтворення злочинних дій однакової кримінальної спрямованості.

Результати дослідження акцентуацій характеру злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типів надано у таблиці 2.2.1.

Таблиця 2.2.1

*Акцентуації характеру корисливих та насильницьких
злочинців-рецидивістів
($M \pm m$)*

Тип акцентуації	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Застрягання	12,40±1,67	13,55±2,91	-
Збуджуваність	13,06±2,45	12,67±1,87	-
Демонстративність	11,33±1,97	10,80±2,02	-
Педантичність	13,43±1,05	14,70±1,03	-
Гіпертимність	13,00±2,52	14,90±2,93	-
Дистимність	13,83±1,28	12,22±1,74	-
Циклотимність	16,60±1,21	14,22±1,31	-
Екзальтованість	18,52±3,66	14,25±1,63	-
Тривожність	9,48±2,01	9,67±2,28	-
Емотивність	13,20±1,46	13,42±3,96	-

Показник за шкалою «Застрягання» у групі корисливих злочинців склав 12,40±1,67, у групі насильницьких злочинців цей показник дорівнював 13,55±2,91, вірогідні відмінності визначені не були.

За шкалою «Збуджуваність» показники у групах корисливих та насильницьких злочинців складали $13,06 \pm 2,45$ та $12,67 \pm 1,87$, вірогідних відмінностей не виявлено.

У групі корисливих злочинців за шкалою «Демонстративність» показник склав $11,33 \pm 1,97$, у групі насильницьких злочинців – $10,80 \pm 2,02$. Вірогідні відмінності між групами за цією шкалою не були зафіксовані.

Показник за шкалою «Педантичність» у групі корисливих злочинців дорівнював $13,43 \pm 1,05$, у групі насильницьких злочинців цей показник складав $14,70 \pm 1,03$, вірогідні відмінності не визначені.

За шкалою «Гіпертимність» у корисливих злочинців складав $13,00 \pm 2,52$, у насильницьких – $14,90 \pm 2,93$, математико-статистичний аналіз не виявив вірогідних відмінностей між показниками.

За шкалою «Дистимність» показники у групах корисливих та насильницьких злочинців дорівнювали $13,83 \pm 1,28$ та $12,22 \pm 1,74$ відповідно. Вірогідні відмінності між групами не зафіксовані.

У групі корисливих злочинців показник за шкалою «Циклотимність» складав $16,60 \pm 1,21$, в групі насильницьких – $14,22 \pm 1,31$. Вірогідні відмінності між групами за цією шкалою не були виявлені.

За шкалою «Екзальтованість» показник у групі корисливих злочинців дорівнював $18,52 \pm 3,66$, у групі насильницьких злочинців показник за цією шкалою склав $14,25 \pm 1,63$. Вірогідні відмінності між групами не визначені.

Показник за шкалою «Тривожність» у групі корисливих злочинців склав $9,48 \pm 2,01$, у насильницьких злочинців – $9,67 \pm 2,28$. Вірогідних відмінностей у показниках визначено не було.

За шкалою «Емотивність» у групі корисливих злочинців та в групі насильницьких злочинців показники відповідно складали $13,20 \pm 1,46$ та $13,42 \pm 3,96$. Вірогідні відмінності між групами не зафіксовані.

Аналіз даних щодо акцентуацій характеру злочинців, зокрема злочинців - рецидивістів, які наведені у науковій літературі, свідчить про певні протиріччя

та методичну, з точки зору психологічної науки, невизначеність наведених дослідниками результатів.

З. А. Жамойто у визначенні характерологічних особливостей рецидивістів використовує типологію О. Лазурського, який виділив серед стійких злочинців розсудливий, слабовільний, імпульсивний та емоційний типи, але не зауважує, що ця типологія розроблена у межах описової психології, характерної для початку ХХ століття, що мала у підґрунті аналіз конкретних випадків [65, с. 45].

Ю. М. Антонян, М. І. Єнікєєв, В. Е. Емінов приходять до висновку про те, що «...особистість злочинця відрізняється від особистості законослухняної людини негативним змістом ціннісно-нормативної системи і стійкими психологічними особливостями, поєднання яких має криміногенне значення...» [10, с. 74]. Автори вказують на стійкі психологічні особливості, які мають криміногенне значення: імпульсивність, агресивність, гіперчутливість у взаєминах, відчуженість і погану пристосовність до нової соціальної ситуації, тривожність, відсутність емпатії, підозрілість, недовірливість, невпевненість, песимістичну оцінку перспективи. Зазначені особливості виявлені у 36–44% осіб, які вчинили насильницькі і корисливо-насильницькі злочини і у 22–26% корисливих злочинців [6, с. 28].

За справедливим зауваженням О. М. Пастушені, ці дані в той же час свідчать, що більшість злочинців не мають зазначених особливостей і самі дослідники відзначають, що багато злочинців не відрізняються подібними рисами, а їх наявність фатально не веде до скоєння злочину [121, с. 99].

Ю. М. Антонян і С. В. Бородін вказують на значущість акцентуації у формуванні криміногенного потенціалу. За їхніми даними, частина осіб, що мають нестійку, інертно-імпульсну, гіпертимну і демонстративну акцентуації серед злочинців на 20-30% вище, ніж серед осіб, що не вчиняли злочинів [5, с. 60]. Слід зауважити, що кримінологічний дизайн дослідження не дозволяє проаналізувати ці дані з точки зору додаткових змінних, які могли бути виділені у психологічному дослідженні: кримінальної спрямованості злочинців

та повторюваності злочину, а також складу групи порівняння. Важливими, виходячи зі змісту проблеми акцентуованості характеру злочинців, є дані А. Є. Старикової [12, с. 150]. Нею були визначені акцентуації характеру у засуджених: екзальтованість (24%), емотивність (18%), тривожність (19%), циклотимність (13%) та ін., але виходячи з кількості випробуваних, наведеної дослідницею, неможливо виявити статистично значущі відмінності у частоті прояву тієї чи іншої акцентуації у даній вибірці. Тобто акцентуації розподілені рівномірно, що урівнює цю вибірку з популяційною нормою розподілення акцентуацій.

У нашому дослідженні за всіма шкалами, крім шкали екзальтованості у групі корисливих злочинців, з урахуванням довірчих інтервалів отримано середні та вище середнього показники, які не досягають рівня акцентуації.

Це збігається з результатами дослідження Ф. С. Мусіна, який на чоловічій вибірці засуджених отримав усереднене значення акцентуацій, яке складало 13,75 бали [114, с. 151]. Дослідник наголошує, що оскільки низкою дослідників виявлено особливості особистості, що відрізняють осіб, які вчинили майнові, насильницькі або тяжкі (в основному вбивства) злочини, слід було з'ясувати, наскільки однорідними за психологічними показниками можуть вважатися розподілені таким чином групи засуджених. Між трьома чоловічими групами засуджених було виявлено: 2 відмінності достовірних при $p \leq 0.01$ і 10 відмінностей – при $p \leq 0.05$, - це 5.3% від можливої кількості відмінностей (всього досліджувалося 79 показників), і акцентуації в їх число не входили [97, с. 110]. Оскільки акцентуація є крайнім варіантом норми та поєднує кілька рівнів вираженості: 0–6 балів – низький рівень, 7–12 – середній, 13–18 – вище середнього та 19–24 – власне акцентуація, коли, за К. Леонгардом, у випадку впливу негативних факторів вона може набувати патологічного характеру, руйнуючи структури особистості, доречно згадати Herrnstein R.J., який на підґрунті дослідження окремих криміногенних рис злочинця, наголошував на тому, що «середній» злочинець є психологічно атипічним у різних аспектах, але необов'язково на патологічному рівні [210, с. 20].

Залучення до пояснення акцентуацій характеру дорослих злочинців даних, отриманих на підлітковій вибірці [74, с. 77], з нашого погляду, є некоректним, тому що підлітковий вік є дуже специфічним етапом розвитку особистості і акцентуації у цей час набувають своєрідності за рахунок новоутворень цього періоду [98, с. 50].

Можливості інтерпретації специфіки акцентуацій характеру поширюються, якщо взяти до уваги, що людей з одним типом акцентуації небагато, у більшості випадків характерологічний профіль поєднує два чи більше піків. На думку К. Леонгарда, поєднання тих або інших властивостей темпераменту визначає змішаний тип акцентуації, за якого важко відокремити одну рису від іншої.

Якщо акцентуація зводиться до однієї яскравої особливості темпераменту, то всі реакції являють собою єдину, дуже чітку картину. У разі же поєднання співвідношення реакцій стають хиткими.

Таким чином, коли дослідники лише перераховують виявлені акцентуації, зокрема коли це стосується злочинців, це збіднює уявлення про характерологічну специфіку досліджуваних [49, с. 101].

Ю. Кортнева, на підґрунті теорії К. Леонгарда та власних досліджень, запропонувала методику інтерпретації поєднання кількох акцентуєваних рис [83, с. 25]. Аналіз та інтерпретація поєднань дається виходячи з форми графіка і найбільш виражених показників, отриманих за шкалами.

Для зіставлення показників враховується взаємне розташування відповідних точок графіка, а також їх розташування щодо зони середніх значень. Опис парних поєднань дається виходячи з 4-х варіантів: поєднання максимумів за двома шкалами; поєднання максимуму по першій всередині пари шкалою з мінімумом по другій; поєднання мінімуму по першій всередині пари шкалою з максимумом по другій; поєднання двох мінімумів. В процесі аналізу важливу роль можуть грати точки, що знаходяться в зоні мінімальних значень. Особливістю описів є акцент на стан людини в проблемній ситуації, а також на можливі шляхи, які вона може використовувати для того, щоб впоратися з нею.

Виходячи з даних, отриманих у нашому дослідженні, характерологічний профіль у групі насильницьких злочинців є згладженим, тоді як у групі корисливих злочинців у профілі визначено підвищення показників за шкалою циклотимності ($16,60 \pm 1,21$) у межах вище середнього рівня, за шкалою екзальтованості ($18,52 \pm 3,66$) – у межах акцентуації, та зниження показника за шкалою тривожності $9,48 \pm 2,04$ у межах середнього рівня.

Це свідчить про те, що корисливі злочинці, в цілому, відрізняються позитивним фоном настрою, залежністю емоційного стану від зовнішніх подій і у той же час схильністю до легкої зміни ставлення до предмету, події, людини. Для них притаманні безпечність, оптимістичність, уявлення про ситуацію як в цілому сприятливу, що пропонує безліч можливостей. У поведінці можуть виявитися безвідповідальність, порушення чи ігнорування зобов'язань перед іншими людьми.

Розглядаючи психологічну специфіку кримінальної поведінки, дослідники відзначають, що з протиправними діями у низці випадків поєднуються не тільки акцентуації характеру, а й прояви агресії [110, с. 75].

За думкою А. Frączek, агресію можна розуміти як набір стабільних індивідуальних характеристик, які визначаються як повторювані, стійкі і стабільні моделі поведінки, стабільну орієнтацію життя, котра виявляє себе у ворожості або конкретних інтра-психологічних атрибутах особистості, притаманних у формах звичок і установок [203, р. 60; 204, р. 41]. Проблема агресивності та агресивної поведінки осіб, схильних до правопорушень, які скоїли злочини і відбувають термін покарання, привертає увагу багатьох фахівців, що займаються вивченням причин антисоціальних дій та їх юридичною оцінкою, медико-психологічною кваліфікацією особистості злочинця, а також питаннями превенції кримінальної поведінки. Особливої гостроти ця проблема набуває для пенітенціарної системи, перед якою поставлено завдання не тільки здійснення покарання, а й перевиховання засуджених, їх подальшої ресоціалізації та реадaptaції в суспільстві.

Дослідженнями агресивної поведінки злочинців та агресивності засуджених займалось багато вчених. Найбільш відомі серед них Ю.М. Антонян, О.М. Бандурка, В.В. Гульдан, А.Ф. Зелінський, О.М. Морозов, В.Ф. Пирожков, В.Г. Самовічев, В.М. Сіньов, Г.Ф. Хохряков, І.В. Шмаров, та інші дослідники, які наголошують на тому, що при поміщенні в місця ізоляції будь-яка людина завжди стає озлобленою та агресивною.

В більшій мірі, ніж іншим злочинцям, прояви агресивності притаманні злочинцям-рецидивістам. Як зауважують Ю. М. Антонян і В. Е. Емінов, з часом агресивність злочинців нарастає, з початку вчиняються дрібні хуліганські дії, наносяться образи, побої, легкі тілесні ушкодження і тільки пізніше – вбивство [10, с.126]. На думку В. С. Батиргарєєвої рецидивісти відрізняються більшою суспільною небезпечністю, що пов'язано з існуванням у них, як правило, стійкої антисоціальної установки, міцно укоріненої готовності діяти в одному напрямку – в напрямку досягнення своєї злочинної мети [19, с. 120]. Вивчення проблеми агресивності злочинців-рецидивістів дозволяє прогнозувати її прояви в умовах відбування покарання, і взагалі можливість ресоціалізації та розробки ефективних методів попередження рецидивної злочинності. Тому у даному дослідженні приділено увагу виявленню специфіки агресивності у засуджених-рецидивістів.

Результати дослідження декларативної агресивності злочинців корисливого та насильницького типу надано у таблиці 2.2.2, представлений на наступній сторінці.

За шкалою непрямої агресії у групі корисливих злочинців показник склав $5,06 \pm 1,93$, у групі насильницьких – $4,27 \pm 1,64$. Визначено вірогідне підвищення показника у групі корисливих злочинців ($p \leq 0,05$). І це зрозуміло, тому що непряма агресія або спрямована на іншу особу обхідним шляхом, без прямих сутичок та конфліктів, або не спрямована ні на кого. Злочинці корисливого типу більш адаптовані до суспільних відносин і прагнуть уникати прямих конфліктів, на відміну від злочинців насильницького типу.

Таблиця 2.2.2

*Показники декларативної агресивності злочинців-рецидивістів
корисливого та насильницького типів
($M \pm m$)*

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	P
Фізична агресія	6,51±2,22	6,0±1,98	-
Непряма агресія	5,06±1,93	4,27±1,64	0.05
Роздратованість	6,11±2,44	5,43±2,31	-
Негативізм	2,48±1,4	2,36±1,37	-
Образа	5,17±1,41	5,38±1,6	-
Підозрілість	6,31±1,64	5,52±1,82	0.05
Вербальна агресія	7,95±2,28	7,23±2,45	—
Відчуття провини	6,82±1,45	6,89±1,65	—

Також, за шкалою підозрілості було визначено вірогідне підвищення показника у групі корисливих злочинців (6,31±1,64) на відміну від групи злочинців насильницьких (5,52±1,82) при $p \leq 0,05$. Це пояснюється тим, що злочинці корисливого типу більш залежні від результатів своєї діяльності і через це прагнуть враховувати будь-які чинники, що можуть впливати на хід подій (тримати все під контролем). Для поведінки злочинців корисливого типу характерними є гіпертрофовані корисливі спонукання, досягнення яких неможливе законними способами. На схожі дані вказує М. І. Єнікеев, який підкреслює, що основною психологічною особливістю корисливих злочинців є деформація їх потребової сфери – утилітарні потреби блокують потребу вищих рівнів [62, с. 304]. А це свідчить про те, що злочинці корисливого типу більш за все занепокоєні реалізацією своїх злочинних планів, від успішності яких залежить вирішення багатьох проблем, насамперед матеріальних та побутових. У зв'язку з тим, що такий спосіб життя для злочинців даного типу є звичним, то можна говорити про здійснення ними постійного контролю не тільки за своїми діями, а і зайва обережність, недовіра та упередженість до дій оточення.

Показник за шкалою фізичної агресії склав у групі корисливих злочинців $6,51 \pm 2,22$, у групі насильницьких злочинців цей показник дорівнював $6,0 \pm 1,98$. Вірогідні відмінності визначені не були.

Також, математико-статистичний аналіз не виявив вірогідних відмінностей у показниках корисливих та насильницьких злочинців, де показники складали відповідно: за шкалою роздратованості – $6,11 \pm 2,44$ та $5,43 \pm 2,31$; за шкалою негативізму – $2,48 \pm 1,4$ та $2,36 \pm 1,37$; за шкалою образи – $5,17 \pm 1,41$ та $5,38 \pm 1,6$; за шкалою вербальної агресії – $7,95 \pm 2,28$ та $7,23 \pm 2,45$; за шкалою відчуття провини – $6,82 \pm 1,45$ та $6,89 \pm 1,65$.

Однією з проблем у застосуванні опитувальника Басса-Даркі є суперечності у визначенні нормативів. Надані у літературі дані свідчать про відмінності у результатах, що були отримані різними дослідниками, які важко інтегрувати, виходячи з норм, наданих А. К. Осницьким [119, с. 54].

Ф. С. Сафуанов зі співавторами представили дані про особливості прояву агресії у 15 злочинців (від 24 до 50 років, середній вік $35,2 \pm 3,1$ року) з пограничними психічними розладами, що проходили судово-психіатричну експертизу в 2012 році, які були визнані осудними. До групи порівняння увійшли 23 психічно здорових чоловіки, які не скоювали правопорушень, (від 20 до 50 років, середній вік $36,5 \pm 3,2$ року). Автори зробили висновок про те, що рівні базової агресивності у психічно здорових осіб і злочинців з психічними розладами, схильних до імпульсивної агресії, практично не відрізняються. У досліджених груп приблизно однаково виражені готовність до фізичної, вербальної, непрямой форм агресії. У той же час рівень підозрілості і реакції образи у випробовуваних основної групи значно вище ($p < 0,01$) [142, с. 40].

Н. Р. Тевосян [159, с. 10] вивчала особливості прояву у засуджених інструментальної агресії. До злочинів такої спрямованості зараховують пограбування, крадіжки, шахрайство, одержання хабара, корупція і т.п. Обстежено 100 засуджених чоловіків 25–30 років, контрольну групу склали законослухняні особи того ж віку та демографічного статусу. Порівняльний

аналіз вираженості агресії з контрольною групою 100 законослухняних чоловіків того ж віку засвідчив, що для осіб, схильних до інструментальної агресії не є характерними прояви ворожості і агресивних реакцій: фізичної, непрямой агресії, роздратування, прояви негативізму, підозрілості, вербальної агресії, почуття провини. Показники агресії випробовуваних в контрольній групі за параметрами фізичної агресії (6,9), вербальної агресії (8,5), підозрілості (8,4) і почуття провини (6,7) помітно перевищували нормативні показники О.К. Осницького і навіть для засуджених, що відбувають покарання в умовах загального режиму. І.О. Фурманов встановив, що у злочинців, які вчинили вбивство ($n=60$), показники фізичної і вербальної агресії значимо вище, ніж у засуджених за заподіяння умисних тяжких тілесних ушкоджень і розбій ($n=35$), насильницькі злочини сексуального характеру ($n=65$) і ненасильницькі злочини – крадіжки та шахрайство ($n=95$). Достовірних відмінностей за цими показниками між іншими категоріями злочинців виявлено не було [165, с. 250].

О. П. Гнидін провів порівняльне вивчення в проявах агресії серед засуджених чоловіків 20–32 років. Загальна вибірка склала 60 осіб, включаючи контрольну, що складається із студентів вишу. Було встановлено, що засуджені, в порівнянні з випробовуваними контрольної групи, мають вищі показники загальної агресивності на тлі яскраво виражених показників негативізму, образи і підозрілості [43, с. 11].

За даними Е. П. Булатчика, вбивці за показниками, що відображають стани агресії, не відрізняються від осіб, які умисно заподіяли особливо тяжкі тілесні ушкодження. Однак у них реєстровано більш високий рівень фізичної і менше – непрямой агресії, ніж в осіб, які вчинили розбійний напад. Ті особи, що вчинили вбивство, також більш інтенсивно переживають образу, але значно менше відчувають почуття провини, ніж особи, які вчинили крадіжки [32, с.12].

А. С. Арапова за результатами своїх досліджень вказує, що, особи, поміщені в слідчий ізолятор, демонструють різні види і ступені вираженості агресивних реакцій. Рівень фізичної ($p<0,01$) і непрямой ($p<0,05$) агресії більш характерний для осіб, що неодноразово поміщалися в СІЗО, в порівнянні з

первинно поміщеними. У тих і інших майже однаково виражені вербальна агресія, негативізм, дратівливість. Встановлено, що агресія засуджених-рецидивістів більшою мірою спрямована на іншу людину, в той час як у вперше засуджених – на себе, що супроводжується великим переважанням почуття провини [14, с. 14].

Р. Х. Гізатуллін вивчав агресивні тенденції у 250 чоловіків у віці 18-70 років, які відбувають покарання за скоєння різних злочинів, і виявив, що обстежений контингент засуджених у цілому характеризується високим рівнем декларованої загальної агресивності ($13,06 \pm 0,27$), з переважанням вербальної агресії ($5,56 \pm 0,13$) над фізичною ($4,27 \pm 0,11$) на тлі високого рівня ворожості ($9,01 \pm 0,17$), образи ($4,29 \pm 0,01$) і підозрілості ($4,72 \pm 0,11$) [42, с. 10].

Порівняння показників агресії засуджених зі значеннями шкал опитувальника Басса-Даркі, запропонованими О. К. Осницьким, довело, що вони не виходять за межі умовної «соціальної норми».

Порівняння агресивності засуджених та законослухняних громадян вимагає урівняння груп відповідно до соціально - демографічних ознак, тоді як, наприклад, у дослідженнях О. В. Соловйової, О. П. Гнидіна [149] контрольною групою виступали студенти, хоча студентство співвідноситься з певним віковим періодом і відсоток осіб з вищою освітою, за даними низки дослідників, у вибірках засуджених не є значним [47; 165; 167].

У нашому дослідженні соціально-демографічний аналіз виявив лише 1,3% засуджених, які мали неповну вищу та вищу освіту.

Ми підтримуємо думку Н. Д. Узлова [164, с. 105], який наголошує, що у межах проблеми вивчення агресивності злочинців адекватними є нормативи агресивності за методикою Басса–Даркі, котрі були розроблені на підґрунті емпіричного дослідження самооцінювання агресії у дорослих злочинців, яке було виконано М. Є. Сандомирським зі співавторами. Дослідниками були опубліковані результати обстеження 288 дорослих засуджених чоловічої статі, які відбувають покарання в колонії загального режиму, отримані за допомогою опитувальника Басса-Даркі. Як нормативи під час психодіагностики

засуджених, з урахуванням розкиду даних авторами були визначені значення довірчих інтервалів. Вихід вимірюваних показників за межі довірчого інтервалу можна розцінювати як відхилення від норми для даного контингенту обстежуваних [14, с. 11].

У нашому дослідженні було виявлено, що всі показники декларативної агресії з урахуванням довірчих інтервалів, крім негативізму та відчуття провини, як у корисливих, так і у насильницьких злочинців-рецидивістів, є вищими за норми, надані М. Є. Сандомирським зі співавторами. В обох групах показники негативізму знаходяться у межах середнього рівня, показники відчуття провини – на межі середнього та високого рівнів.

Отримані нами результати співвідносяться з результатами дослідження Mejovšek M. зі співавторами, які провели порівняльний аналіз агресивності рецидивістів та нерецидивістів. Вибірку складали 258 осіб віком 27–43 років, 83 рецидивіста та 175 вперше засуджених. Було виявлено вірогідно вищі показники агресивності у засуджених, які не вперше вчиняють злочини [227, с. 102].

J. L. Mask вивчав окремі психологічні особливості рецидивістів та вперше засуджених. Випробуваними у цьому дослідженні стали 65 рецидивістів і 59 осіб, які були засуджені одноразово. Групи були зрівняні за віком та коефіцієнтом інтелекту. Злочинці-рецидивісти продемонстрували вірогідно вищий рівень агресивності порівняно з нерецидивістами [222, с. 266].

Визначені відмінності пояснюються тим, що нормативи, запропоновані М. Є. Сандомирським, адаптовані на вибірці осіб, які відбували покарання в колоніях, що на момент дослідження (2000 р.) визначалися як колонії загального режиму, де відбувають покарання особи, вперше засуджені до позбавлення волі за вчинення тяжких злочинів, а також необережних злочинів і навмисних злочинів невеликої або середньої тяжкості.

У нашому ж дослідженні випробуваними були злочинці з ознаками однорідного рецидиву, і підвищення показників агресії порівняно з особами, котрі відбували покарання вперше, свідчить про те, що зростання однорідного

рецидиву поєднується не тільки з професіоналізацією злочинців, поглибленням їх антисоціальної спрямованості, підвищеною кримінально заражаючою діяльністю, але і з підвищеним рівнем декларативної агресії, незважаючи на те, що в цьому випадку відповіді коригуються на свідомому рівні, особливо в умовах перебування в колонії.

Виходячи з того, що зміст питань опитувальника Басса-Дарки є досить прозорим, ми погоджуємось з думкою Р. Х. Гізатулліна про те, що вимірювана цим опитувальником агресивність у респондентів носить самооціночний, декларативний характер, оскільки її факт не підтверджується іншими емпіричними методами [42, с. 11].

Виходячи з цього, нами було вивчено виявлення неусвідомлюваної агресії у злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типу за допомогою проективного тесту Руки Е. Вагнера.

З результатів, які представлені в таблиці Б.3., бачимо, що готовність до проявів агресії ($5,45 \pm 2,96$) та директивності ($5,18 \pm 3,82$) у засуджених насильницького типу вірогідно вище, ніж у засуджених корисливого типу ($3,89 \pm 2,8$ та $1,88 \pm 1,5$).

Це обумовлено тим, що засуджені насильницького типу частіше застосовують агресивні дії та більш готові до їх використання в своїй поведінці, небажанням цих осіб пристосуватися до оточення, підпорядковуватися зовнішнім умовам.

Як вказують в своїх дослідженнях А. М. Антонян та В. Є. Емінов, насильницьким злочинцям, зокрема вбивцям, притаманні порушення в емоційній сфері, психологічна та соціальна відчуженість, труднощі у засвоєнні моральних та правових норм. Вони схильні переносити на інших риси, які притаманні їм самим. Це ворожість, агресивність, мстивість [10, с.129].

За шкалою залежності показники у групах корисливих та насильницьких злочинців склали $0,69 \pm 1,24$ та $1,03 \pm 1,8$ відповідно, вірогідні відмінності визначені не були.

Також, не було виявлено вірогідних відмінностей за шкалою страху, де показники дорівнювали: у групі корисливих злочинців – $0,19 \pm 0,7$, в групі насильницьких $0,19 \pm 0,57$.

Відсутність вірогідних відмінностей та низькі значення показників за шкалами страху та залежності в обох групах досліджуваних вказують на те, що засуджені майже не проявляють цих властивостей.

Це обумовлено їх неодноразовими та довгими періодами знаходження в середовищі засуджених, де для кожного з них стало звичним «тримати марку», нічого не боячись та остерігаючись, дотримуючись правила «не вір, не бійся, не проси».

Виявлено, що злочинці обох типів не мають вірогідних відмінностей за показниками емоційності ($1,92 \pm 1,92$ у корисливих, $2,09 \pm 2,34$ – у насильницьких). Низький рівень показника свідчить про те, що як корисливі, так і насильницькі злочинці, майже не проявляють емоційності та демонстративності, що вказує на те, що вони не схильні проявляти у відношеннях з іншими емоції, не виказуючи себе, намагаючись залишитися непримітними, бути остронь.

Засуджені корисливого та насильницького типів не виявили вірогідних відмінностей за наступними шкалами: «Увечність» – $1,88 \pm 2,34$ та $2,01 \pm 2,37$; «Опис руки» – $1,93 \pm 5,23$ та $0,93 \pm 3,25$; «Пасивні безособові дії» – $2,15 \pm 2,89$ та $2,75 \pm 2,8$ відповідно.

Зафіксовано подібність та низький рівень вищезгаданих показників засуджених обох типів. Це свідчить про рівну схильність випробуваних до легковажного, бездумного ставлення до свого фізичного стану, зниження активності уяви, про зниження значущості соціуму у житті особи, основний досвід якої пов'язаний з фізичним середовищем в умовах зовнішньої регламентації життєдіяльності.

Показник готовності до проявів агресії у насильницьких злочинців ($10,64 \pm 6,26$) є вірогідно вищим порівняно з корисливими злочинцями

(5,73±3,16) при ($p \leq 0,05$), що свідчить, про те, що їм притаманне прагнення до проявів агресивності в поведінці.

Показник готовності пристосуватися до середовища у групі корисливих злочинців склав 12,56±1,19, у групі насильницьких злочинців, де цей показник дорівнював 8,81±1,62, зафіксоване його вірогідне зниження ($p \leq 0,05$). Тобто, готовність пристосуватися до середовища у злочинців корисливого типу виявлена значно більше, ніж у засуджених насильницького типу в зв'язку з тим, що корисливі більше контактні, соціально адаптовані, для їх способу життя потрібні добре розвинені навички спілкування з іншими, вміння швидко зав'язувати нові знайомства. В своїх роботах Ю. А. Дмитрієв підкреслює, що засуджені корисливого типу більш товариські, заклопотані своїм статусом, намагаються бути на видноті у адміністрації [55, с. 100].

У той же час, значення кількісного показника відкритої агресивної поведінки злочинців корисливого типу не виявляє відмінностей у порівнянні з насильницькими злочинцями.

Як наголошує Е. Вагнер, головною детермінантою відкритої агресивної поведінки є недорозвинення установок соціального співробітництва, а не наявність розвинених агресивних тенденцій [65, с. 88]. Отже, важливо не просто оцінити, скільки у людини відповідей «Агресивність» + «Директивність», а що цьому протистоїть.

Виходячи з цього, корисливі злочинці відрізняються не тільки зниженням тенденцій, які відбивають схильність до відкритої агресивної поведінки, але й зниженням тенденцій, котрі віддзеркалюють тенденції, які обумовлюють кооперацію.

Якщо інтерпретувати значення кількісного показника відкритої агресивної поведінки з урахуванням довірчих інтервалів, то показник як у корисливих (0,88–1,72), так і у насильницьких злочинців (0,66–1,40), свідчить не тільки про можливість проявів агресії у близькому оточенні, але й надає можливість констатувати вірогідність широкого прояву агресії.

Тест Руки надає можливість проведення не тільки кількісного, але й якісного аналізу співвідношення та вираженості складових, що дозволило визначити специфіку кожної групи саме виходячи з цієї можливості.

У групі насильницьких злочинців відзначено поєднання високих показників за категоріями «Агресивність» і «Директивність», які достовірно вище даного показника в групі корисливих.

Поєднання агресивних і директивних відповідей свідчить про підвищену ймовірність прояву агресії у відкритій поведінці, відсутності прагнення враховувати думку, почуття, права і наміри інших у своїй поведінці, що не передбачає взаємних «симетричних» міжособистісних відносин. Поєднання високих показників агресивності і директивності дозволяє описати насильницьких злочинців як готових до відкритої агресивної поведінки, та їх небажання пристосовуватися до соціального оточення.

Показник комунікативності в групі корисливих злочинців достовірно вище в порівнянні з групою насильницьких і поєднується з низькими показниками емоційності і залежності. Це дозволяє охарактеризувати корисливих злочинців як більш комунікативних, однак, і більш формальних і безвідповідальних у відносинах з оточенням.

Таким чином, у дослідженні акцентуацій характеру, декларативної та неусвідомлюваної агресивності засуджених корисливого та насильницького типу було виявлено як відмінності між групами, так і певну подібність.

Це узгоджується з поглядами дослідників, які презентують результати досліджень у своїх публікаціях.

Г. Ф. Хохряков за результатами своїх досліджень вказує на те, що жорстка регламентація діяльності та поведінки, яка передбачає покарання за відхилення від норми, формує пасивність, призводить до того, що більшість засуджених свідомо обирають нейтральну позицію як основну стратегію життя [169, с. 69].

Одержані дані також узгоджуються з поглядами Ю. А. Дмитрієва, який наголошує на тому, що поведінка засуджених стає дуже схожою, вони

вимушені поступати також, як інші, інакше будуть піддані засудженню та відчуженню [55, с.102]. Тому розбіжність в даних дослідженнях присутня тільки в показниках міцно вкорінених властивостей особистості засуджених.

Ціннісні орієнтації

Кожна особистість, в тому числі і злочинця-рецидивіста, має свою спрямованість, яка є домінуючою системою стійких мотивів – ідеалів, смаків, інтересів, переконань тощо. Вони обумовлюють свідомість і поведінку людини, в котрих проявляються її потреби, які Л. С. Виготський визначив як динамічні значеннєві системи. До вербальних впливів вони є відносно стійкими, і перетворюються в спільній діяльності колективів і груп за принципом діяльнісного підходу. Також, вони характеризуються ступенем усвідомленості свого ставлення до дійсності, які В. М. Мясіщев визначив як відносини, Д. М. Узнадзе, О. С. Прангішвілі – як установки, В. О. Ядов – як, диспозиції. На думку Б. Ф. Ломова, кожна особистість має власні ціннісні орієнтації, які мають для неї певне значення і відповідають певним суспільним відносинам [113, с. 111].

Ю. А. Дмитрієв та Б. Б. Казак вказують на те, що спрямованість обумовлює систему спонукань особистості, мотивацію поведінки, зміст життєвих позицій. Спрямованість виражається в домінуючих цілях і мотивах діяльності, інтересах, ідеалах, переконаннях, системі відносин, життєвих планах і перспективах, сформованих на основі потреб [55].

Особистість злочинця відрізняється від особистості взагалі не відсутністю або наявністю будь-яких компонентів своєї статистичної структури, а, перш за все, змістом, спрямованістю певних компонентів цієї структури [6, с. 91]. Людина завжди приділяє більше уваги і спрямовує власну психічну активність на ті предмети, речі, людей і явища, які безпосередньо її цікавлять, задовольняють її потребам, відповідають її ідеалам, переконанням, прагненням і запитам. Такі явища, предмети, речі, люди набувають для будь-якої людини ціннісного значення, а ставлення до цих понять виступають як ціннісні

орієнтації. І очевидно, що спрямованість особистості та її ціннісні орієнтації залежать від багатьох як індивідуальних, так і соціальних факторів. Поряд з іншими соціально-психологічними утвореннями вони виконують функції регуляторів поведінки та проявляються в усіх сферах людської діяльності [115, с. 55].

Ціннісні орієнтації засуджених, також, залежать від характеру скоєного злочину, кількості судимостей, суворості режиму і терміну покарання [55, с. 98]. Г. Ф. Хохряков зауважує, що у зв'язку з тим, що ціннісні орієнтації пов'язані з конкретними формами життєдіяльності людини, природно припустити, що у різних людей вони будуть різними, а ціннісні орієнтації засуджених, які відбувають покарання за скоєння корисливих злочинів будуть відрізнятися від ціннісних орієнтацій засуджених, що відбувають покарання за скоєння насильницьких злочинів [169, с. 109].

Ціннісні орієнтації особистості корисливих і насильницьких злочинців було досліджено за допомогою методики С. С. Бубнової. Методика призначена для визначення ціннісних орієнтацій особистості в реальних умовах життєдіяльності [31, с. 40].

Як бачимо з результатів, таблиці 2.2.3, представленої на наступній сторінці, показники за шкалою «Приємне проведення часу та відпочинок» у корисливих злочинців ($4,65 \pm 1,2$) є вірогідно вищими, ніж у насильницьких злочинців ($2,28 \pm 0,96$), $p \leq 0,05$.

Це вказує на те, що корисливі злочинці більше уваги приділяють відпочинку в своєму житті. Вони менше обтяжують себе планами, цілями, прагненнями їх досягнення. Поведінка корисливих злочинців керується гіпертрофованими корисливими спонуканнями, які неможливо задовольнити правомірними засобами.

Таблиця 2.2.3

*Показники реальної структури ціннісних орієнтацій особистості
корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів*

($M \pm m$)

Тип ціннісної орієнтації	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Приємне проведення часу та відпочинок	4,65±1,2	2,28± 0,96	0,05
Матеріальний добробут	4,63±0,83	3,96±1,76	-
Пошук і насолода прекрасним	2,0±1,29	2,93±1,74	-
Допомога та милосердя до інших	5,36±1,08	5,16±0,93	-
Кохання	4,39±1,14	4,38±1,17	-
Пізнання нового в природі, світі, людині	2,24±1,45	2,74±1,45	-
Соціальний статус і керування іншими	2,84±1,52	2,64±1,53	-
Визнання і пошана людей і вплив на оточення	4,6±1,24	4,58±1,5	-
Соціальна активність для досягнення позитивних змін в суспільстві	2,54±0,97	2,25±1,31	-
Спілкування	2,9±1,44	2,64±1,11	-
Здоров'я	3,84±1,09	3,9±1,16	-

Як відмічають Ю. А. Дмитрієв, М. І. Єнікєєв та Б. Б. Казак, в мотиваційній сфері корисного злочинця виокремлюється викривлення в структурі потреб, яке визначає специфічні інтереси і ціннісні орієнтації, які, в свою чергу, формують корисливу спрямованість особистості, деформацію її потребової сфери, коли утилітарні потреби блокують потреби вищих рівнів [55, с. 100; 62, с. 304]. Засуджені корисливого типу дуже часто не мають чітких планів, стабільних сімейних, дружніх відносин. За наявності планування, зазвичай це або планування проведення часу для самозадоволення, або знаходження засобів для скоєння майбутнього злочину, спрямованого на отримання матеріальної вигоди для задоволення власних потреб. Також, розглядаючи особистість рецидивіста, який раніше вже відбував покарання у виді позбавлення волі і не припинив своєї злочинної діяльності, можна стверджувати, що його потяг до антисуспільного способу життя та знаходження способів продовження паразитичного та розгульного способу життя не стає слабкішим з кожною

новою судимістю. Навпаки, така особистість дедалі стає більш зухвалою, нестриманою і для досягнення власної мети та задоволення гіпертрофованих матеріальних потреб, йде на вчинення злочину, не відчуваючи мук сумління. А довготривале перебування серед подібних собі осіб, які не тільки не засуджують протиправну поведінку, а і заохочують її, призводить до того, що і провини за скоєний злочин, така особа, також, не відчуває [55, с. 98]. І всі задоволення та ледачий спосіб життя корисливий злочинець здійснює за рахунок інших, отримуючи матеріальні цінності злочинним способом. Як зауважують П. Ф. Гришанин, В. П. Лавров, М. І. Волошин, І. В. Шмаров, суттєвою рисою характеру злочинця-рецидивіста, яка вказує на його ставлення до суспільства, інших людей, до власності, є індивідуалізм та егоїзм, зневага до чесних робітників і результатів їх праці. Рецидивіст байдужий або не поважає суспільної думки. Користь, вигода, задоволення власних потреб за рахунок інтересів інших осіб та суспільства є основними мотивами злочинної поведінки рецидивіста. Негативне ставлення до суспільно корисної праці, паразитичний спосіб життя є характерними якостями особистості багатьох рецидивістів. Особливо небезпечний рецидивіст скоює злочини саме з метою ведення паразитичного способу життя. І навіть знаходячись в місцях позбавлення волі, де до них застосовують міри виховного впливу, деяка частина рецидивістів ухиляється від участі в трудовому процесі як у відкритій, так і в завуальованій формі [39, с. 41].

Корисливі ж злочинці під час скоєння злочинів завжди вирішують власні завдання, прагнуть до задоволення власних потреб, хоча і не завжди корисливих. Ю. М. Антонян, В. П. Голубев, Ю. М. Кудряков, також вважають, що одним з основних мотивів злочинців корисливого типу виступає їх бажання утвердити себе в житті. Їм притаманні честолюбність, цілеспрямованість, рішучість, прагнення лідерства. Вони добре пристосовуються до життя через власну обізнаність в соціальних нормах і вимогах, мають соціальний досвід і навіть можуть контролювати власну поведінку. Скоєння корисливих злочинів для них не гра, вони намагаються зробити все, аби уникнути викриття. Багато

хто з корисливих злочинців прагнуть до самоствердження, самостверджуючись і у власних очах [6, с. 62].

Між корисливими та насильницькими злочинцями не було отримано вірогідних відмінностей за шкалами «Пошук і насолода прекрасним» (корисливі – $2,0 \pm 1,29$, насильницькі – $2,93 \pm 1,74$), «Пізнання нового в природі, світі, людині» (корисливі – $2,24 \pm 1,45$, насильницькі – $2,74 \pm 1,45$), «Соціальний статус і керування іншими» (корисливі – $2,84 \pm 1,52$, насильницькі – $2,64 \pm 1,53$), «Соціальна активність для досягнення позитивних змін в суспільстві» (корисливі – $2,54 \pm 0,97$, насильницькі – $2,25 \pm 1,31$), «Спілкування» (корисливі – $2,9 \pm 1,44$, насильницькі – $2,64 \pm 1,11$). Отримані за цими шкалами показники свідчать про низьку значущість як для корисливих, так і для насильницьких злочинців, таких цінностей, що мотивують людину до саморозвитку, тобто щодо прагнення сформувати у себе певні властивості, за наявності яких особа зможе більш повно розкрити свій потенціал. З точки зору О. Штепи, саморозвиток є складовою психологічної ресурсності, а успіх, творчість, робота над собою, самореалізація у соціальних стосунках, зокрема професійних, компонентами психологічного ресурсу, які зумовлюють цілісність та просоціальність особистості [179, с. 110].

Подібні дані були отримані А. А. Істоміним, який, досліджуючи ціннісні орієнтації засуджених, виявив, що цінності соціальних стосунків для них є менш значущими [72, с. 55].

Не було також виявлено відмінностей між групами за цінностями «Матеріальний добробут» (корисливі – $4,63 \pm 0,83$, насильницькі – $3,96 \pm 1,76$), «Кохання» (корисливі – $4,39 \pm 1,14$, насильницькі – $4,38 \pm 1,17$), «Визнання і пошана людей і вплив на оточення» (корисливі – $4,6 \pm 1,24$, насильницькі – $4,58 \pm 1,5$), «Допомога та милосердя до інших» (корисливі – $5,36 \pm 1,08$, насильницькі – $5,16 \pm 0,93$) та «Здоров'я» (корисливі – $3,84 \pm 1,09$, насильницькі – $3,9 \pm 1,16$).

Звертає на себе увагу вища значущість цінності «Допомога та милосердя до інших», що є характерним для обох груп досліджуваних. Це співвідноситься з даними дослідження О. Д. Питлюк-Смеречинської, які свідчать про те, що із збільшенням терміну відбування покарання знижується значимість таких цінностей, як друзі, активне діяльне життя, водночас зростає значення чуйності. Отриманий факт науковиця пояснює впливом умов перебування в колонії. Зниження вагомості самоактуалізаційних цінностей, зокрема активного діяльного життя, за її думкою, підтверджує вплив пенітенціарного стресу [124, с. 122].

Нами була вивчена система цінностей рецидивістів, що відображає змістовну сторону спрямованості особистості, основу ставлення до навколишнього світу, до людей, до себе, основу світогляду і ядро мотивації активності, життєвої концепції.

На думку М. С. Яницького, система ціннісних орієнтацій визначає життєву перспективу, «вектор» розвитку особистості, будучи найважливішим його джерелом і механізмом, і стає психологічним органом, що зв'язує в єдине ціле особистість і соціальне середовище, що виконує водночас функції регуляції поведінки і визначення його мети [183, с. 33].

За словами Ф. Ю. Василюка, «цінність внутрішньо висвітлює все життя людини, наповнюючи її простотою і справжньою свободою» [37, с. 51]. Він зазначає в цьому зв'язку, що цінності набувають якості реально діючих мотивів і джерел свідомості буття, що ведуть до зростання і вдосконалення особистості в процесі власного послідовного розвитку, тобто ціннісні орієнтації, будучи психологічним органом, механізмом особистісного росту і саморозвитку, розвиваються і являють собою динамічну систему.

Таким чином, особистісні цінності – генетично похідні від цінностей соціальних груп і спільнот різного масштабу. Селекція, присвоєння і асиміляція індивідом соціальних цінностей опосередковуються його соціальною ідентичністю і цінностями референтних для нього малих контактних груп, які можуть бути як каталізатором, так і бар'єром до засвоєння цінностей великих

соціальних груп, у тому числі загальнолюдських цінностей. Особистісні цінності виступають як внутрішні носії соціальної регуляції, вкорінені в структурі особистості [77, с. 90; 139, с. 290].

У дослідженні нами був використаний опитувальник цінностей Ш. Шварца, який спрямований на вивчення універсальних, загальнолюдських цінностей, що існують у кожній культурі в тому чи іншому вигляді [75, с. 23]. В цілому цінності в цій концепції розглядаються як деякі критерії вибору і оцінки людиною своїх дій, інших людей і подій. Вони виступають як критерії, за якими людина будує своє ставлення до світу, включаючи ставлення до самого себе (самоставлення). При цьому всі цінності у формі усвідомлюваних цілей спрямовані на задоволення трьох універсальних людських потреб: 1) потреб індивідів як біологічних організмів; 2) потреб координованої соціальної взаємодії; 3) потреб, пов'язаних з виживанням і добробутом соціальних груп. Всі ці потреби задовольняються тією чи іншою мірою при реалізації 10 різних мотиваційних типів, які утворюються певними цінностями особистості. Вони і визначають спрямованість конкретних дій індивіда і більш широко всю його життєдіяльність. Як бачимо з результатів, представлених в таблиці 2.2.4, не визначено відмінностей між групами, крім шкал стимуляції та гедонізму. Як у корисливих, так і у насильницьких злочинців у межах профілю не спостерігаються домінуючі показники, що збігається з даними, наведеними у науковій літературі.

О. Д. Питлюк-Смеречинською, на ґрунті дослідження ціннісних орієнтацій 345 засуджених в залежності від типу скоєного злочину і терміну позбавлення волі, було встановлено, що у правопорушників більш вузький спектр домінуючих цінностей [124, с. 123].

*Показники ціннісних орієнтацій
корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів
($M \pm m$)*

Тип ціннісної орієнтації	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Конформність	3,45±0,54	3,53±0,82	-
Традиції	2,79±0,73	3,03±0,81	-
Доброта	3,65±0,57	3,43±0,88	-
Універсалізм	3,24±0,73	3,1±0,86	-
Самостійність	2,92±0,64	3,29±0,65	-
Стимуляція	3,10±0,79	1,82±0,46	0,05
Гедонізм	3,35±0,52	2,18±0,51	0,05
Досягнення	3,03±0,84	2,74±0,88	-
Влада	2,31±0,86	1,83±0,92	-
Безпека	3,59±0,63	3,6±0,75	-

Bonta J. зі співавторами у дослідженні цінностей як предикторів здійснення злочину та насильницького рецидиву виявили «усічену» форму цінностей в осіб, що неодноразово здійснювали злочини, що, за думкою дослідників, є важливим у прогнозуванні здійснення рецидиву [191, с. 124].

А. А. Істомін досліджував особливості ціннісної сфери 754 засуджених різної кримінальної спрямованості та встановив, що профіль цінностей характеризується збідненням системи, котре відбивається у загальному зниженні ціннісного ставлення до дійсності [73, с. 120]. Показники за шкалами стимуляція (3,10±0,79) та гедонізм (3,35±0,52) у злочинців корисливого типу є вірогідно вищими порівняно зі злочинцями насильницького типу (1,82±0,46 і 2,18±0,51 відповідно). Ш. Шварц вказує на те, що мотиваційна ціль такого типу цінностей, як стимуляція полягає в прагненні особистості до відчуття новизни і глибоких переживань. Вона біологічно обумовлена і є похідною від вродженої потреби організму в різноманітті глибоких переживань для постійного підтримання стійкого оптимального рівня активності. Потреби в стимуляції

мають різну індивідуальну значущість для різних людей, тому що кожен з них має власний соціальний досвід, який в свою чергу, також, впливає на величину індивідуальних розбіжностей між ними [75, с. 26]. Злочинці корисливого типу мають вищий загальний фон переживання, їм більше притаманний цей психічний стан. На думку В. А. Семіченко, переживання супроводжуються наявністю прагнень, бажань, які відображають в свідомості людини процес вибору нею цілей та мотивів діяльності. Найчастіше під переживанням розуміють будь-який випробуваний людиною емоційно забарвлений стан, який усвідомлений нею як явище її власного життя [147, с. 123]. Злочинці корисливого типу мають більшу соціальну активність, більшу потребу в її реалізації, ніж злочинці насильницького типу. Ю. М. Антонян, В. П. Голубев, Ю. М. Кудряков вказують на те, що багато майнових злочинів, окрім корисливих мотивів, детермінуються потребою в грі, ризику, постійною потребою приймати участь в різного роду операціях, контактах, пережити гострі відчуття, долучитися до емоційно збуджуючих ситуацій. Злочинці корисливого типу отримують задоволення саме в процесі злочинної діяльності, яка має самостійне значення. Відчуття і переживання, які виникають в цей період, дуже важливі для них і мають велику мотивуючу силу [6, с. 55]. Враховуючи злочинну спрямованість рецидивістів, можна стверджувати, що найчастіше вони виявляють власну активність в звичній для себе формі – тобто в досягненні злочинних цілей. Як підкреслює М. І. Єнікеєв, особи, які вчиняють крадіжки, є найбільш соціально занедбаною категорією злочинців. Вони одночасно і хулігани, і п'яниці, безхатки, що ведуть паразитичний спосіб життя. Їх потреби і інтереси вкрай обмежені і примітивні, відчужені від соціальних цінностей [62, с. 304]. Такі особи мають дуже стійкі корисливі спонукання, діючи за якими, вони реалізують власну потребу в нових глибоких переживаннях під час скоєння злочинів. Як зауважують Ю. А. Дмитрієв та Б. Б. Казак, найбільш вираженими рисами особистості корисливих злочинців є підвищена активність та контактність, підвищена обачність та швидкість

реакції на зміни в навколишньому середовищі, швидка перебудова поведінки в залежності від зовнішніх обставин, невинуватість підозрілість [55, с.100].

Показники за шкалою гедонізм у засуджених корисливого типу також вірогідно вище, ніж у засуджених насильницького типу. Ш. Шварц визначає основною мотиваційною метою гедонізму насолоду, чуттєве задоволення [75, с. 28].

Весь зміст різноманітних моральних вимог гедонізм зводить до загальної мети – отримання насолоди і уникнення страждань [131, с. 86]. Засуджені корисливого типу більше прагнуть до задоволення власних потреб, ніж засуджені насильницького типу. Прагнучи задовольнити власні потреби в будь-який спосіб, вони рідко визнають провину за скоєний злочин, їх не мучить сумління, а своїм діям вони завжди шукають і знаходять виправдання. Ю. М. Антонян в своїх дослідженнях отримав дані, які вказують на постійну спритність корисливих злочинців. Майже половина осіб, які засуджені за скоєння корисливих злочинів проти власності вважали, що скоєні ними діяння несправедливо віднесені до злочинів, 48 % вважали, що їм за вчинені злочини встановлені надто суворі покарання, 4% були готові до скоєння злочину, не зважаючи на неминуче покарання. Це все вказує на наявність у засуджених корисливого типу низького рівню реагування на морально-правові заборони [10, с. 155]. Говорячи про неодноразово засуджених рецидивістів, можна стверджувати, що все це підсилюється їх довготривалим злочинним досвідом.

У стратометричній концепції колективу А. В. Петровського цінності виконують функцію регулятора групової згуртованості та активності. На його думку, одним з основних показників згуртованості групи є «ціннісно-орієнтаційна єдність» – фактор, що фіксує ступінь збігу позицій та оцінок її членів і цінностей, найбільш значущих для групи в цілому [122, с. 171].

Наприклад, В. Ф. Пирожков та А. С. Міхлін виявили закономірність серед засуджених, що пізніше отримала назву «ламкість дальніх життєвих планів»,

коли цінності можуть втратити своє мотиваційне значення під час довготривалої відсутності можливості їх реалізувати [111, с. 150].

Як зауважує О. Д. Питлюк-Смеречинська, деяка схожість цінностей, або їх трансформація в напрямі до уподібнення пов'язана зі спільним утриманням в колонії осіб із різним ступенем тяжкості злочину. Характер злочину накладає певний відбиток на ієрархію структури цінностей засуджених. В місцях позбавлення волі, в результаті спільного перебування злочинців різних категорій і в процесі їх спілкування відбувається взаємне «кримінальне зараження» і формування у засуджених протиправної орієнтації на певні цінності [124, с. 122].

Узагальнюючи вищесказане, треба відзначити, що як корисливі, так і насильницькі злочинці-рецидивісти, характеризуються пласкою системою цінностей. Цінності соціальних стосунків та саморозвитку є для них менш значущими, що є результатом впливу кількох факторів: загальної деформацією ціннісної сфери, котра пов'язана із кримінальною спрямованістю особистості, значним сукупним терміном відбування покарання, під час якого не тільки здійснюються пенітенціарні впливи, але й відбувається взаємне «кримінальне зараження».

У той же час, незважаючи на певну уніфікацію системи ціннісних орієнтацій у засуджених корисливого та насильницького типу, котрі характеризуються рецидивом злочинів, корисливі злочинці відрізняються від насильницьких актуалізацією нижчих примітивних цінностей гедоністичного характеру.

Саморегуляція особистості та повелінки

Поняття саморегуляції в психології відображає різні аспекти забезпечення самоорганізації різних видів психічної активності людини. Суб'єктом життєдіяльності виступає особистість, якісною характеристикою якої є здатність контролювати свою активність, що дає можливість керувати своїми психічними процесами і станами, своєю життєдіяльністю. Тим самим особистість виявляє здатність до

самоорганізації, саморегуляції, саморуху, тобто до самодетермінації [50, с. 12]. Згідно В. І. Моросановій, під саморегуляцією розуміються «інтегративні психічні явища, процеси і стани», що забезпечують «самоорганізацію різних видів психічної активності» людини, «цілісність індивідуальності і становлення буття людини» [112, с. 18].

І. В. Жданова зазначає, що саморегуляція особистості розглядалася дослідниками в різних її аспектах, зокрема як мотивована система постановки, оцінки і корекції цілей особистості, вироблення стратегій їх досягнення (Д. Райтер); як можливість мобілізації активності (В. І. Селіванов); як спосіб організації й самодетермінації життєвого часу (В. І. Моросанова, А. П. Корнілов); як системна властивість особистості (О. К. Тихомирова, Ф. Є. Василюк, С. Д. Максименко). Суб'єктний підхід до розуміння саморегуляції акцентує увагу на можливості особистості осмислено та усвідомлено керувати власною активністю, ставити та реалізовувати свої цілі. При цьому суб'єктність особистості визначається: мірою її внеску у вирішення значущих для неї життєвих ситуацій в загальному контексті життєвих обставин (Р. Р. Ахмеров), засобом самоорганізації всіх психічних явищ особистості залежно від її цілей та домагань (Є. А. Сергієнко), регулятивними інтегральними утвореннями особистості високого рівня, здатністю до рефлексії (О. О. Конопкін), особистісною та соціальною відповідальністю, що ґрунтується на усвідомленні суб'єктом можливих наслідків своєї поведінки і готовності до її прояву (В. В. Знаков, Л. І. Дементій) [66, с. 102].

К. О. Абульханова-Славська зазначає, що здатність організації власної активності, її мобілізації, напрямки, узгодження з об'єктивними вимогами та активністю інших людей – найважливіша характеристика особистості як суб'єкта діяльності і водночас відмінна риса особистісного рівня регуляції діяльності [1, с. 93]. Як пише Л. П. Гримак, особистісні рівні регуляції життєдіяльності мобілізуються в тих випадках, коли треба переробляти не обставини, не життя, а саме себе, особистісні свої цінності та психологічні установки [51, с. 205].

Виходячи з вищесказаного, саморегуляція робить значний внесок в організацію життєдіяльності та поведінки суб'єкта, що визначає актуальність її вивчення в контексті поведінки кримінальної.

Н. О. Ратинова наголошує на тому, що зниження здатності до довільної саморегуляції у разі вчинення конкретного суспільно-небезпечного діяння може бути наслідком як одного факторів, так і результатом різного поєднання деяких з них або всієї сукупності; воно може проявлятися як у широкому діапазоні поведінкових реакцій, так і в окремих виняткових випадках [135, с. 9].

Г. Ф. Садрісламов визначає, що схильність до злочину, ступінь вираженості конкретного кримінального досвіду у того чи іншого індивіда повинні визначатися динамічними і змістовними характеристиками цілісного процесу регуляції діяльності [140, с. 206].

А. М. Пастушеня зауважує, що для системного пояснення криміногенної сутності особистості злочинця, що дає наукові підстави вирішення практичних завдань, психологічні особливості її властивостей повинні вивчатися з урахуванням їх функцій у генезі злочинної поведінки, проявів в різних рівнях психічної регуляції [121, с. 77]. Науковець зазначає, що в процесі вивчення психологічного генезису злочину з'ясовуються різні елементи відбивної регулятивної психічної діяльності суб'єкта злочину, серед яких: формування образу обставин і подій, що сприймаються; оцінка значення обставин і подій; припущення і очікування у зв'язку з розвитком подій, досліджувані способи дій, уявлення про їх можливі результати і наслідки; виникаючі уявлення про наслідки; формування плану дій, прийняття рішення про спосіб дій і пов'язані з ним очікування і переживання.

Згідно В. І. Моросанової, під саморегуляцією розуміються «інтегративні психічні явища, процеси і стани», що забезпечують «самоорганізацію різних видів психічної активності» людини, «цілісність індивідуальності і становлення буття людини» [112, с. 8].

Результати дослідження індивідуально-стильової саморегуляції злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типів надано у таблиці 2.2.5.

Таблиця 2.2.5

Показники особистісної саморегуляції корисливих та насильницьких засуджених-рецидивістів
($M \pm m$)

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Планування	6,25±1,63	6,83±0,71	-
Моделювання	4,59±0,76	3,2±0,58	-
Програмування	5,95±1,02	5,73±1,04	-
Оцінка результатів	5,55±0,79	4,36±1,49	-
Гнучкість	6,17±0,73	5,5±1,25	-
Самостійність	5,5±0,63	5,03±0,66	-
Загальний рівень саморегуляції	29,6±2,07	30,06±3,44	-

Показник за шкалою «Планування» у групі корисливих злочинців склав 6,25±1,63, у групі насильницьких злочинців цей показник дорівнював 6,83±0,71, вірогідні відмінності визначені не були.

За шкалою «Моделювання» показники у групах корисливих та насильницьких злочинців склали 4,59±0,76 та 3,2±0,58, вірогідних відмінностей не виявлено.

У групі корисливих злочинців за шкалою «Програмування» показник склав 5,95±1,02, у групі насильницьких злочинців – 5,73±1,04. Вірогідні відмінності між групами за цією шкалою не були зафіксовані.

Показник за шкалою «Оцінка результатів» у групі корисливих злочинців дорівнював 5,55±0,79, у групі насильницьких злочинців цей показник складав 4,36±1,49, вірогідні відмінності не визначені.

За шкалою «Гнучкість» у корисливих злочинців складав $6,17 \pm 0,73$, у насильницьких – $5,5 \pm 1,25$, математико-статистичний аналіз не виявив вірогідних відмінностей між показниками.

За шкалою «Самостійність» показники у групах корисливих та насильницьких злочинців дорівнювали $5,5 \pm 0,63$ та $5,03 \pm 0,66$ відповідно. Вірогідні відмінності між групами не зафіксовані.

У групі корисливих злочинців показник за шкалою «Загальний рівень саморегуляції» складав $29,6 \pm 2,07$, в групі насильницьких – $30,06 \pm 3,44$. Вірогідні відмінності між групами за цією шкалою не були виявлені.

Незважаючи на те, що вірогідних відмінностей між показниками складових особистісної саморегуляції у групах корисливих та насильницьких злочинців визначено не було, слід звернути увагу на специфіку профілю саморегуляції у кожній групі.

Профіль саморегуляції в групі насильницьких злочинців характеризується більш високим розвитком процесів планування цілей і програмування дій у порівнянні з моделюванням значущих умов досягнення мети і оцінюванням результатів дій. Виходячи з принципів інтерпретації індивідуально-типових особливостей саморегуляції, запропонованих В. І. Моросановою, такий профіль є акцентуїтованим. Для таких досліджуваних характерне прагнення до планування, до відбору способів і черговості дій, але через слабкість моделювання більшого значення надається деталям і дрібницям, але водночас випускається головне. Недостатня пластичність планів і програм нерідко призводять до того, що виникають труднощі з реалізацією і перебудовою планів у разі зміни умов, при неможливості домогтися потрібних результатів. Володарі такого профілю схильні фіксуватися на своїх помилках; для них характерна висока чутливість до невдач, нестійкість самоконтролю. Внутрішні умови виконання діяльності, такі як самопочуття, власні можливості, ступінь підготовленості часто оцінюються неадекватно, що позначається на результатах діяльності. Головне, що відрізняє людей з даним профілем регуляції – це емоційна нестійкість, тривалі переживання неуспіхів, невдач. Найчастіше ці

переживання пов'язані не з реальними подіями, а з тими, які ще не настали, що призводить до нестійкості мети, до труднощів з формуванням внутрішніх критеріїв успішності. Вони погано контролюють себе у важких життєвих обставинах, в прийнятті рішень вони потребують опори, підтримки оточення, поради, схвалення. Важко адаптуються до нових ситуацій. У нових умовах відчують себе невпевнено, намагаються триматися відокремлено, звідси слабка соціальна адаптація, яка є перешкодою для самореалізації. Ставлення до майбутнього – тривожне. Цілі, які ними висувуються, є скоріше мріями. Вони орієнтуються більше на почуття і переживання, на їх вчинки впливають оціночні судження інших людей. У спілкуванні таким людям важко контролювати свої емоції, вони легко засмучуються, якщо справи йдуть не так, як було задумано. Гостро реагують на вимоги оточення, залежні від зовнішніх обставин. Мінливість в настрої і непередбачуваність в поведінці призводять часом до імпульсивної поведінки. Незначний привід може викликати зміну настрою. Іноді спостерігається прагнення до самоствердження, до наступальної активності. Для таких людей властива загальна зосередженість на собі і своїх переживаннях, від інших вони очікують участі у своїй долі. Їх майбутнє то розквітає яскравими фарбами, то стає сумовитим. Планування власних життєвих перспектив розвинене, але спостерігаються труднощі у виділенні головних цілей, багато коливань у виборі шляху, звідси вони не можуть визначитися з планами на майбутнє. Виходячи з даних, отриманих Т. В. Банщиковою, її дослідження довело, що сформованість системи усвідомленої саморегуляції надає можливість регуляції деструктивних агресивних проявів і є ресурсом управління агресією [17]. Визначені нами особливості індивідуально-типичного профілю насильницьких злочинців є цілком закономірними, виходячи з кримінальної спрямованості цієї групи досліджуваних.

Що стосується індивідуально-типових особливостей корисливих злочинців, дисбаланс між показниками планування та моделювання компенсується середніми показниками гнучкості і оцінювання результатів при

в цілому згладженому профілі із середнім рівнем загальної регуляції. З точки зору В. І. Моросанової, такий профіль не є акцентуйованим і забезпечує можливість адаптації суб'єкта.

Індивідуальні особливості регуляції і саморегуляції прийнятно визначати як феномен світу психічної реальності. Контролюючі та керуючі процеси регуляторної діяльності мають складну ієрархічну структуру, тому вивчення природи саморегуляції з метою виявлення їх механізмів вимагає залучення різних параметрів [180, с. 58].

На вираженість параметрів і компонентів саморегуляції впливає локус контролю, обумовлюючи її результативність. Екстернальний локус контролю сприяє прояву астенічних емоцій, низькому рівню домагань і відсутності особистісно значущої мотивації в саморегуляції. Екстернальність сприяє спонтанності, безконтрольності, низькій результативності. Інтернальний локус контролю сприяє цілеспрямованості, підвищенню контролю за регуляторною діяльністю, впливає на досягнення результату саморегуляції [70, с. 99].

Як показують дослідження, існує позитивна кореляція між інтернальністю і визначенням сенсу життя: чим більше суб'єкт вірить, що все в його житті залежить від його власних зусиль і здібностей, тим частіше він знаходить у житті сенс і бачить його мету. Екстерналів же відрізняє підвищена тривожність, стурбованість, менша терпимість до інших і підвищена агресивність, конформність, менша популярність. Є дані про більшу схильність екстерналів до омани та скоєння аморальних вчинків [137, с. 97].

Однак дослідження, що стосуються зв'язку локусу контролю (рівня суб'єктивного контролю), особливо з урахуванням внутрішньої структури цього феномена) з делінквентністю дорослих у реальній поведінці, представлені в основному, в зарубіжних дослідженнях. Так, Porporino F. J., Zamble E. розглядають локус контролю як головний конструкт, який визначає поведінку засудженого. Вони виявили позитивний зв'язок між локусом контролю та копінг стратегіями. Засуджені з інтернальним локусом контролю демонстрували більш ефективні копінги в порівнянні з засудженими –

екстерналами [232, р. 407]. Levenson Н. виявила, що сприйняття локалізації контролю з боку значущих інших залежить від тривалості тюремного ув'язнення [220, р. 21].

Cortoni F.A., Looman J.A. Anderson I.A. для вивчення взаємозв'язку між локусом контролю та копінг стратегіями використовували Levenson's locus of control scale, який включає одну інтервальну і дві екстернальні субшкали. Не було виявлено кореляцій між цими шкалами, що дозволило зробити висновок про більш складну, ніж біполярна, структуру локусу контролю. Разом з тим, у цьому дослідженні було виявлено підвищення екстернальної локалізації контролю у злочинців [197, р. 420]. У дослідженнях Bowen E. з співавторами та McGuire, J., зі співавторами було визначено, що рецидивісти не мають відмінностей у рівні інтернальності порівняно з правослухняними досліджуваними, але перевищують їх за показниками за шкалою «Шанс» [192, р. 600; 223, р. 106; 224, р. 565]. Р. Bezev з співавторами, Gaum G. зі співавторами, Klevens, J. з співавторами на підставі своїх досліджень вважають зміст локусу контролю предиктором рецидиву [190, р. 21; 206, р. 409; 216, р. 77]. В іншій роботі McGuire J. наголошує, що предиктором рецидиву має бути не загальний рівень інтровертованості, а співвідношення між шкалами [224, р. 102].

Низкою зарубіжних дослідників також було виявлено, що рівень та структура локусу контролю є предиктором успішності корекційної роботи зі злочинцями щодо рецидиву [189; 212; 213; 215; 219; 233; 245].

О. А. Коломійцев вивчав соціально-психологічні чинники формування правової поведінки молоді та виявив, що студенти з інтервальним локусом контролю віддають перевагу чинникам внутрішньої спрямованості, які є похідними моральних принципів поведінки. У студентів з екстервальним локусом контролю спостерігається невідповідність моральної та ціннісної детермінації поведінки. Вони значно лабільніші та пристосовують свою поведінку до умов соціальної дійсності, виходячи з дій та думки оточення. Тому їхнє ставлення до власної правової поведінки не має індивідуальної виразності та значною мірою обумовлено зовнішніми чинниками впливу.

Засуджені, які скоїли корисливі та корисливо-наси́льницькі злочини, в переважній більшості, продукують екстернальність найбільш виразно та саме їхнє ставлення до соціальної дійсності надає підстави стверджувати, що студенти, у яких спостерігається екстернальний локус контролю у сфері досягнень, невдач та міжособистісних відносин і які мають певні труднощі у просоціальній адаптації, становлять певну групу ризику асоціальної та, можливо, антисоціальної спрямованості [79, с. 110].

Таким чином, вищезазначене доводить необхідність вивчення локусу контролю та його складових у злочинців. Результати дослідження локалізації контролю корисливих та наси́льницьких злочинців-рецидивістів надано в таблиці 2.2.6, представлений на наступній сторінці.

За шкалою «Інтернальність при описі особистого досвіду» у групі корисливих злочинців показник склав ($12,53 \pm 0,54$), у групі наси́льницьких – ($14,3 \pm 0,44$). Визначено вірогідне підвищення показника у групі наси́льницьких злочинців ($p \leq 0,05$). Це свідчить, що особистий досвід більше впливає на інтернальність у наси́льницьких злочинців. У той же час, співвідношення показників за шкалами «Інтернальність при описі особистого досвіду» та «інтернальність в судженнях про життя взагалі» (з урахуванням довірчих інтервалів) як у корисливих, так і у наси́льницьких злочинців, не дозволяє визначити пріоритети стосовно внеску цих шкал у формування інтернальності досліджуваних.

За шкалою «Відповідальність у сфері міжособистісних стосунків» було визначено вірогідне підвищення показника у групі наси́льницьких злочинців ($6,55 \pm 0,61$) на відміну від групи злочинців корисливих ($4,51 \pm 0,61$) при $p \leq 0,05$. Таким чином, наси́льницькі злочинці більшою мірою схильні брати на себе відповідальність як за позитивні, так і за негативні варіанти міжособистісних відносин, що склалися.

Показники локалізації контролю
корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів($M \pm m$)

Шкали	Корислив і	Насильницькі	p
Інтернальність загальна	22,83±1,6 5	19,83±2,25	
Інтернальність в судженнях про життя взагалі	13,57±0,6 5	16,22±1,51	
Інтернальність в описі особистого досвіду	12,53±0,5 4	14,3±0,44	≤0,05
Інтернальність в засобах досягнень	5,69±0,91	6,39±1,66	-
Інтернальність в сфері невдач	5,44±0,78	6,39±1,3	-
Показник схильності до самозвинувачення	- 0,24±0,63	0,11±0,77	-
Професійно-соціальний аспект інтернальності	5,14±0,69	5,16±0,94	-
Професійно-процесуальний аспект інтернальності	6,0±0,46	6,37±1,04	-
Інтернальність у професійній діяльності	11,14±0,9 4	11,47±1,85	-
Компетентність в сфері міжособистісних відносин	4,92±1,04	6,05±1,45	-
Відповідальність в сфері міжособистісних відносин	4,51±0,61	6,55±0,61	≤0,05
Інтернальність в міжособистісному спілкуванні	9,1±1,47	12,61±1,53	-
Інтернальність в сфері сімейних відносин	5,3±0,68	6,5±0,5	-
Інтернальність в сфері здоров'я	4,66±0,87	5,61±1,45	-
Заперечення активності	6,96±0,59	8,33±0,76	-
Готовність до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів	4,82±0,9	6,05±1,38	-
Готовність до самостійного планування вчинення діяльності і відповідальності за неї	5,69±0,78	5,89±0,51	-

Показник за шкалою «Інтернальність загальна» у групі корисливих злочинців дорівнював (22,83±1,65), у групі насильницьких злочинців цей показник складав (19,83±2,25), вірогідні відмінності не визначені.

За шкалою «Інтернальність в судженнях про життя взагалі» показник у корисливих злочинців складав ($13,57 \pm 0,65$), у насильницьких – ($16,22 \pm 1,51$), математико-статистичний аналіз не виявив вірогідних відмінностей між показниками.

Не визначена значуща різниця між групами досліджуваних за рівнем інтернальності у сфері досягнення ($5,69 \pm 0,91$) у групі корисливих злочинців та ($6,39 \pm 1,66$) - у групі насильницьких).

Достовірні відмінності не були отримані за шкалою «Інтернальність у сфері невдач», так показник у корисливих злочинців складав ($5,44 \pm 0,78$), у насильницьких – ($6,39 \pm 1,3$).

За шкалою «Показник схильності до самозвинувачення» у групі корисливих злочинців показник складав – ($0,24 \pm 0,63$), в групі насильницьких – ($0,11 \pm 0,77$), вірогідних відмінностей не було встановлено.

Показник за шкалою «Професійно-соціальний аспект інтернальності» у групі корисливих злочинців дорівнював ($5,14 \pm 0,69$), у групі насильницьких злочинців цей показник складав ($5,16 \pm 0,94$), вірогідні відмінності не визначені.

За шкалою «Професійно-процесуальний аспект інтернальності» у корисливих злочинців складав ($6,0 \pm 0,46$), у насильницьких – ($6,37 \pm 1,04$) математико-статистичний аналіз не виявив вірогідних відмінностей між показниками.

За шкалою «Інтернальність у професійній діяльності ($11,14 \pm 0,94$ та $11,47 \pm 1,85$), субшкалою «Компетентність у сфері міжособистісного спілкування» ($4,92 \pm 1,04$ та $6,05 \pm 1,45$) не визначені вірогідні відмінності між групами.

Показник за шкалою «Інтернальність у міжособистісному спілкуванні» склав у групі корисливих злочинців ($9,1 \pm 1,47$), у групі насильницьких злочинців цей показник дорівнював ($12,61 \pm 1,53$). Вірогідні відмінності визначені не були.

Також, математико-статистичний аналіз не виявив вірогідних відмінностей у показниках корисливих та насильницьких злочинців, де показники складали відповідно: за субшкалою «Інтернальність у сфері сімейних стосунків» – $5,3 \pm 0,68$ та $6,5 \pm 0,5$; за субшкалою «Інтернальність у сфері здоров'я» – $4,66 \pm 0,87$ та $5,61 \pm 1,45$; за шкалою «Заперечення активності» – $6,96 \pm 0,59$ та $8,33 \pm 0,76$; за субшкалою «Готовність до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів» – $4,82 \pm 0,9$ та $6,05 \pm 1,38$; за субшкалою «Готовність до самостійного планування, здійснення діяльності і відповідальності за неї» – $5,69 \pm 0,78$ та $5,89 \pm 0,51$.

Аналіз показників за складовими локалізації контролю з урахуванням довірчих інтервалів відповідно до нормативів тесту виявив, що як у групі насильницьких, так і у групі корисливих злочинців, показники за всіма складовими, крім субшкали «Показник схильності до самозвинувачення», знаходяться у межах середнього рівня.

За О. Ксенофонтовою, якщо за цією субшкалою показники знаходяться у межах 0–8, то їх відносять до високого рівня, у межах 0–(-8) – до низького [89, с. 105]. Це надає можливість відмітити тенденцію до самозвинувачення у насильницьких злочинців та зворотну тенденцію у групі злочинців корисливого типу.

Локус контролю – особистісна характеристика, яка відображає схильність індивіда приписувати відповідальність за події, що відбуваються в житті і результати своєї діяльності зовнішнім силам (екстернальний локус контролю), або власним здібностям і зусиллям (інтернальний локус контролю).

Т. В. Крюкова зауважує, що найчастіше в психологічній літературі локус контролю особистості розглядається як предиктор ефективних форм поведінки людини, зокрема долаючої поведінки як поведінки свідомого, спрямованого на активну взаємодію з ситуацією – зміна ситуації (яка піддається контролю) або пристосування до неї (якщо ситуація не піддається контролю) [88, с. 15].

У дослідженні С. О. Яковлевої було виявлено, що локус контролю є одним з факторів детермінації долаючої поведінки. Залежно від характеру, локус контролю впливає на формування індивідуального копінг-стилю. Отримані дослідницею дані підтверджують можливість розглядати локус контролю як фактор детермінації долаючої поведінки [182, с. 260].

Зазвичай термін «копінг» відносять до стратегій реагування на стрес, але можна говорити і про проактивний копінг, спрямований на запобігання дії майбутнього стресора і підготовку до можливої стресовій ситуації [134, с. 100].

Можна виділити три головних джерела, що стимулювали розвиток проблематики копінг-стратегій: 1) дослідження психологічних захистів [40, с. 20]; 2) дослідження в галузі психології стресу [33, с. 14]; 3) дослідження мотивації діяльності [194, с. 985; 196, с. 347].

Перший напрямок досліджень сприяв з'ясуванню ролі різних типів захисних механізмів в психологічному благополуччі, другий – дослідженням самих подій, що викликають стрес, а також типів реакцій на них, і третій, наймолодший, – ролі копінгів в процесах саморегуляції та їхньому внеску в успішність виконання продуктивної діяльності. В останні роки копінг-стратегії розглядаються як компонент особистісного потенціалу, який розуміється авторами як система особистісних факторів, що визначають успішність саморегуляції в різних ситуаціях діяльності.

У той же час роботи, присвячені вивченню ролі долаючої поведінки в контексті поведінки кримінальної, представлені недостатньо.

У класифікаціях особистості злочинців (Лазурский О.Ф., 1921; Познишев С.В., 1926; Ковальов О.Г., 1968; Яковлев О.М., 1971; Мінковський Г.М., 1979) і типологіях мотивації агресивних злочинів (Гульдман В.В., 1985; Ратинова Н.О., 1998) роль долаючої поведінки не акцентувалась. Щодо насильницьких злочинів, ця проблема знайшла відображення в категоріально-типологічному аналізі кримінальної агресії (Ф.С. Сафуанов, 2001), зокрема, в розробці проблеми судово-експертної діагностики афекту: в генезі кумулятивного варіанту афекту, що виникає в

умовах тривалої психотравмуючої ситуації, пов'язаної з протиправною або аморальною поведінкою потерпілого, де велику роль відіграють особливості копінг-стратегій і захисних механізмів обвинувачених.

К. Бартол констатує, що більшість злочинців, які відбувають довгострокове ув'язнення, опановують копінг-стратегії, які дозволяють по-новому поглянути на оточення або переформувати його, і будь-які дисфункціональні ефекти, що стосуються мотивації або соціальної поведінки, обмежуються перебуванням у в'язниці і не є постійними. Проте даних про взаємодії між ув'язненими і факторами режиму недостатньо. Більше того, жодне дослідження не показує позитивних змін. Повідомлення більшості засуджених про своє минуле демонструють неадекватний репертуар навичок додання до позбавлення волі і що незначні ресурси копінг-стратегій були пов'язані з неструктурованим стилем життя і з більшою кримінальністю. Долаюча поведінка у в'язниці була продовженням цього, і хоча ефективність копінга підвищувалася з плином часу, це відображало скоріше більш структуроване оточення, ніж зміни репертуару копінг-стратегій. У більшості засуджених патерни копінга були «заморожені» до моменту їх звільнення [18, с. 100].

А. І. Колесникова і М. Г. Дебольский не виявили відмінностей у копінг-стратегіях між засудженими, схильними до суїциду і не схильними, крім конфронтаційного копінга, підвищені показники якого зафіксовані в групі суїцидального ризику. Однак, репертуар долаючої поведінки, що розглядається через співвідношення копінгів, різниться в цих групах [78, с. 37].

Schoeman M. I. серед семи складових профілю рецидивістів називає як екстернальний локус контролю, так і специфічні зразки долаючої поведінки [237, р. 111].

Усе вищезгадане доводить необхідність вивчення стратегій долаючої поведінки злочинців-рецидивістів, зокрема осіб, які неодноразово здійснювали корисливі чи насильницькі злочини.

Результати дослідження стратегій долаючої поведінки злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типу наведені у таблиці 2.2.7.

Таблиця 2.2.7

*Показники стратегій подолання
корисливих та насильницьких засуджених-рецидивістів*

Шкали	Корисливі	Насильницькі	p
Асертивні дії	19,77±0,84	17,59±2,13	-
Вступ до соціального контакту	21,11±1,85	22,27±1,91	-
Пошук соціальної підтримки	17,33±1,36	23,16±1,74	≤ 0,05
Обережні дії	21,0±1,26	21,44±0,73	-
Уникнення	22,38±0,95	21,16±0,75	-
Імпульсивні дії	20,04±1,15	15,9±1,35	≤ 0,05
Непрямі дії	21,31±1,16	22,16±1,25	-
Асоціальні дії	17,61±1,08	20,44±0,83	≤ 0,05
Агресивні дії	22,8±1,65	23,11±2,17	-

Показник за шкалою «Асертивні дії» у групі корисливих злочинців склав (19,77±0,84), у групі насильницьких злочинців цей показник дорівнював (17,59±2,13), вірогідні відмінності визначені не були.

За шкалою «Пошук соціальної підтримки» у групі корисливих злочинців показник склав (17,33±1,36), у групі насильницьких – (23,16±1,74). Визначено вірогідне підвищення показника у групі насильницьких злочинців ($p \leq 0,05$).

За шкалою «Вступ до соціального контакту» показники у групах корисливих та насильницьких злочинців склали 21,11±1,85 та 22,27±1,91, вірогідних відмінностей не виявлено.

У групі корисливих злочинців за шкалою «Обережні дії» показник склав 21,0±1,26, у групі насильницьких злочинців – 21,44±0,73. Вірогідні відмінності між групами за цією шкалою не були зафіксовані.

Показник за шкалою «Уникнення» у групі корисливих злочинців дорівнював 22,38±0,95, у групі насильницьких злочинців цей показник складав 21,16±0,75, вірогідні відмінності не визначені.

За шкалою «Імпульсивні дії» було визначено вірогідне підвищення показника у групі корисливих злочинців ($20,04 \pm 1,15$) на відміну від групи злочинців насильницьких ($15,9 \pm 1,35$), при $p \leq 0,05$.

За шкалою «Непрямі дії» показники у групах корисливих та насильницьких злочинців дорівнювали $21,31 \pm 1,16$ та $22,16 \pm 1,25$ відповідно. Вірогідні відмінності між групами не зафіксовані.

Зафіксовано достовірне підвищення показника в групі насильницьких злочинців ($20,44 \pm 0,83$) за шкалою «Асоціальні дії» у порівнянні з корисливими злочинцями ($17,61 \pm 1,08$), при $p \leq 0,05$.

За шкалою «Агресивні дії» у корисливих злочинців показник складав $22,8 \pm 1,65$, у насильницьких – $23,11 \pm 2,17$, математико-статистичний аналіз не виявив вірогідних відмінностей між показниками.

Компаративний аналіз свідчить, що корисливі злочинці більш схильні до прямої стратегії подолання. На відміну від насильницьких злочинців, для них більш характерними є імпульсивні дії, схильність діяти по першому спонуканню, під впливом зовнішніх обставин або емоцій, без попереднього обдумування своїх вчинків, зважування всіх «за» і «проти» та прийняття найбільш доцільних і обґрунтованих рішень.

Насильницькі злочинці-рецидивісти мають вищі показники за шкалою «Асоціальні дії». Тобто для них більш характерні асоціальні дії, які характеризуються тенденцією виходити за соціально допустимі рамки та обмеження, егоцентризмом, прагненням до задоволення власних бажань, не рахуючись з обставинами і інтересами інших людей. У той же час, у насильницьких злочинців виявлено більшу схильність звертатися у стресовій ситуації до соціальної підтримки, бажання поділитися своїми переживаннями з іншими людьми, обговорити ситуацію, знайти співчуття та розуміння. Поєднання цих двох стратегій є фактором ризику виникнення конфлікту, коли насильницькі злочинці, бажаючи отримати підтримку з боку оточення, не

враховують ситуацію, бажання та зацікавленість у проблемі тих осіб, до яких вони звертаються.

Відмінності між групами щодо схильності до імпульсивних дій (у корисливих) та асоціальних дій (у насильницьких) можуть бути пояснені, виходячи з оцінки рівня вираженості копінг-стратегій у кожній групі. Зважаючи на те, що на тлі середнього рівня інших показників, показники агресивного копінгу та уникнення в обох групах з урахуванням довірчого інтервалу є високими, це, з точки зору дослідників, є фактором виникнення стресу і, як наслідок, внутрішньої напруженості [5; 81; 248; 264]. Корисливі злочинці вирішують таку ситуацію через імпульсивні дії, насильницькі – через асоціальні.

***Окремі
комунікативні
прояви***

Надання адекватного психолого-педагогічного впливу на засуджених можливе за наявності у співробітника кримінально - виконавчої системи таких особистісних рис, як уміння миттєво реагувати на зовнішні зміни, швидко адаптуватися до нових умов і вимог, розуміти людей, прогнозувати поведінку, робити на них вплив відповідно до поставлених завдань, знаходити найбільш ефективні шляхи взаємодії, тобто тих особливостей, які визначають соціально – психологічну компетентність.

Дослідженнями соціально-психологічної компетентності в рамках кримінально-виконавчої системи займалися А.В. Рогов, О.С. Желткова, Л.С. Качкіна, Н.Г. Соколов, О.Н. Єжова, В.Р. Сафонов, В.М. Поздняков, М.Г. Дебольский та ін [53; 60; 76; 148].

Соціально-психологічна компетентність розглянута через призму певної професійної діяльності має свою особливість. Специфіка даного поняття у кримінально-виконавчій системі полягає не тільки в широкому спектрі необхідних соціальних знань (про субкультуру засуджених, про способи поведінки в екстремальних ситуаціях тощо), професійно-етичної та моральної складової, але й у психологічній готовності до ефективного міжособистісного

спілкування, тобто компетентності комунікативної. Разом з тим, більшість дослідників, звертаючись до даної проблеми, випускає з поля зору суб'єкт-суб'єктний характер діяльності співробітників кримінально-виконавчої системи, коли рівень комунікативної компетентності забезпечується комплементарністю їх знань і навичок специфіки комунікативної сфери засуджених.

Однак, незважаючи на те, що більшість кримінологів і психологів, що досліджували психологічні особливості злочинців, прямо або опосередковано вказують на своєрідність їх комунікативних характеристик, емпіричні психологічні дослідження такого роду представлені лише поодинокими роботами.

С. В. Котова зауважує, що несприятливі соціально-психологічні умови в середовищі засуджених (спотворення ціннісних орієнтацій, тенденція до порожнього проведення часу, статева дезінтеграція, пов'язана з гомосексуальними зв'язками) збіднюють сферу спілкування, виникає стереотипність поведінки в міжособистісній взаємодії (конформізм, негативізм, індивідуалізм, псевдоальтруїзм) [84, с. 12].

О. М. Разумова, на підставі результатів свого дослідження, зауважує, що злочинці-рецидивісти, в порівнянні із законослухняними громадянами, більш замкнуті, байдужі, нетовариські, емоційно холодні і меншою мірою потребують підтримки інших людей. Зі збільшенням кількості судимостей і тривалості строків відбування покарання в психологічних властивостях особистості рецидивістів відзначаються характерні зміни, серед яких – виснаження комунікативних характеристик, відособленість, зниження активізації функції контролю емоцій [133, с. 77].

О. О. Антонян серед психологічних ознак, що характеризують злочинців - рецидивістів, виділила вміння, під якими розуміється здатність добре і адаптивно здійснювати складні, добре організовані моделі поведінки, з тим, щоб досягати певних результатів і цілей. У своєму дослідженні нею досліджені, серед інших, комунікативні вміння, які рівною мірою представлені як у

рецидивістів, так і у вперше засуджених (9,3%). Для порівняння наведемо отримані О.О. Антонян дані, що стосуються інших умінь: предметно-практичні вміння (50,5%), пізнавальні (25,4%), третє – професійні вміння (13,0%) [3, с. 151].

Дослідження М. В. Гончарової довело, що більшості корисливих рецидивістів властиві, серед інших, такі риси, як егоїзм, цинізм, дратівливість, емоційна холодність, зневажливе ставлення до оточення [47, с. 31].

М. О. Коломитцев пише про те, що корисливих рецидивістів середнього і старшого віку відрізняють насторожене ставлення і недовіра до оточення, скритність і підозрілість [79, с. 125].

В. І. Терентьева, розглядаючи проблему використання психологічного профілю злочинця в практиці судово-психологічної експертизи, зауважує, що суб'єктам з девіантними формами поведінки притаманні такі комунікативні особливості, які не забезпечують ефективної взаємодії та взаєморозуміння з людьми в процесі спілкування або виконання діяльності, що не дозволяє таким особам благополучно адаптуватися в суспільстві, професії, сім'ї [161, с. 153].

Таким чином, наявні у науковій літературі дані підтверджують специфічні риси злочинців, зокрема, злочинців-рецидивістів, котрі виявляють себе у комунікації та міжособистісних стосунках. Ці риси стосуються як порозуміння з іншими людьми, так і регуляції процесу спілкування. Як феномен, який відбиває цей аспект спілкування злочинців, дослідники, здебільшого – закордонні вчені, називають емоційний інтелект.

Термін «емоційний інтелект», зазвичай, був спрямований на аналіз взаємозв'язку між інтелектуальними та емоційними процесами. Цей аналіз часто призводив до виявлення специфічних видів інтелектуальних процесів, в яких емоції і почуття відіграють особливу роль. Широке розповсюдження отримала точка зору, згідно з якою емоції надають в основному негативний вплив на пізнання. Подібна позиція відображала добре відомі факти «переваги» емоцій над розумом. В рамках такого підходу абсолютизувалися факти спотворення процесу відображення реальності під впливом емоцій: такі,

наприклад, уявлення про «логіку почуттів» у Т. Рібо і про «аутистичне мислення» у Е. Блейлера.

Разом з тим, у психологічній літературі відмічене й інше трактування терміна «емоційний інтелект». Так, у запропонованій Дж. Майером і П. Саловеем концепції «емоційного інтелекту» ключове поняття визначається «як здатність контролювати почуття і емоції, свої власні та інших людей, здатність розрізняти їх і здатність використовувати цю інформацію для управління своїми думками і діями» [236, с. 200].

Як було доведено О. Милославською, емоційний інтелект як здатність керувати своїми емоціями, розпізнавати емоції інших людей, вербалізовувати свої емоційні стани є передумовою формування комунікативної компетентності, котра виступає як здатність встановлювати та підтримувати необхідні контакти з іншими людьми, сукупність знань, умінь і навичок, які забезпечують ефективне спілкування. Емоційний інтелект передиспонує розвиток комунікативної компетентності та виступає як її складова [107, с. 5].

Н. Gardner Вважає, що «в світі з дня на день, інтелект не є більш важливим, ніж міжособистісний інтелект. Якщо ви не маєте його, ви будете робити неправильний вибір щодо того, з ким одружитися, яку роботу вибрати...» [205, р. 12]. Якщо це положення правильне, то від тих, хто робить поганий вибір (наприклад, скоюють злочини) можна було б очікувати, що вони мають більш низький міжособистісний інтелект, ніж особи, які не здійснюють злочинів.

D. Goleman заявив, що емпатія відсутня у кримінальних психопатів, гвалтівників і збочинців. Крім того, він стверджував, що нездатність «відчувати» жертву сприяє злочинам [207, р. 77].

R. Bar-On цитує неопубліковане дослідження, результати якого доводять, що засуджені мають значно нижчі показники як за інтегральною шкалою, так і за складовими емоційного інтелекту порівняно із законослухняними громадянами. R. Bar-On припустив, що для цієї групи населення емоційний інтелект прирівнюється до успіху в дотриманні правил суспільства. Це

передбачає, що, навпаки, низькі показники емоційного інтелекту будуть пов'язані з недотриманням законів суспільства [186, р. 166].

Виходячи з характеристик особи з високим рівнем емоційного інтелекту, Stephens O. A., підкреслює, що такі люди не будуть брати участі у злочинній діяльності, не кажучи вже про рецидив злочину [240, р. 120].

М. А. Bracket зі співавторами висловив думку, що емоційний інтелект захищає чоловіків від потенційно шкідливої поведінки, такої, як використання наркотиків, та соціальної девіантності [193, р. 1388].

С. Р. Erasmus вважає, що соціально неприйнятна поведінка, що може включати в себе рецидив, це результат нездатності людей контролювати свої емоції [202, р. 27].

К. Aucoin підтверджує, що злочинці показали значний дефіцит емоційного інтелекту, що не відвертає їх повторювати вчинення злочину, незважаючи на покарання за раніше скоєний злочин [184, р. 31].

D. Goleman висловлює думку, що більшість рецидивістів мають «коротке замикання в «соціальній» частині мозку, яка обумовлює виявлення емпатії (як аспекту емоційного інтелекту) і регулювання емоційних імпульсів [207, р. 54].

А. М. Megreya, який досліджував взаємозв'язки стилів кримінального мислення за методикою PICTS (The Psychological Inventory of Criminal Thinking Styles) та емоційного інтелекту виявив, що загальний показник кримінального мислення, реактивна спрямованість кримінального мислення та такі його п'ять стилів як заспокоєння, спрощення, силова спрямованість, пізнавальні лінощі та непослідовність негативно корелюють з емоційним інтелектом. З іншого боку, активне кримінальне мислення і три кримінальні стилі мислення (дозволеність, надмірний оптимізм і сентиментальність) не пов'язані з емоційним інтелектом [226, р. 69].

Р. Quatler зі співавторами дійшли висновку, що дефіцит емоційного функціонування, включаючи співпереживання та управління негативними емоціями є важливими факторами рецидиву злочину [234, р. 44].

За думкою Nemmati T. із співавторами, якщо емоційний інтелект дійсно пов'язаний з поведінковою компетентністю, то його дослідження можуть запропонувати нові можливості у вивченні кримінальної поведінки [209, р. 701].

Результати дослідження емоційного інтелекту злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типу надано у таблиці 2.2.8.

Таблиця 2.2.8

Показники емоційного інтелекту корисливих та насильницьких засуджених-рецидивістів

Тип емоційного інтелекту	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Міжособистісний EI	40,97±2,41	31,60±3,21	≤0,05
Внутрішньоособовий EI	33,24±2,61	30,58±2,65	-
Розуміння емоцій інших	22,77±1,59	17,0±2,18	≤0,05
Керування емоціями інших	18,2±0,82	14,6±1,03	≤0,05
Розуміння власних емоцій	17,71±1,5	16,05±1,15	-
Керування власними емоціями	15,53±1,11	14,47±1,1	-
Контроль експресії	12,73±3,87	10,44±0,9	-
Розуміння емоцій	40,48±3,00	33,05±3,33	≤0,05
Керування емоціями	36,16±3,43	31,27±2,21	-
Загальний рівень EI	77,8±4,05	68,89±3,43	-

З результатів, які наведені в таблиці 2.2.8, бачимо, що розуміння емоцій інших (22,77±1,59) та керування емоціями інших (18,2±0,82) у засуджених корисливого типу вірогідно вище, ніж у засуджених насильницького типу (17,0±2,18 та 14,6±1,03 відповідно).

Також, зафіксовано вірогідне підвищення показника розуміння емоцій у групі корисливих злочинців (40,48±3,00), тоді як у групі насильницьких злочинців цей показник дорівнював 33,05±3,33, ($p \leq 0,05$).

Показник за шкалою «Міжособистісний EI» склав у групі корисливих злочинців 40,97±2,41, у групі насильницьких злочинців цей показник дорівнював 31,60±3,21. Вірогідні відмінності визначені у бік підвищення досліджуваного показника у групі корисливих злочинців.

Математико-статистичний аналіз не виявив вірогідних відмінностей у показниках корисливих та насильницьких злочинців, де показники складали відповідно: за шкалою «Внутрішньоособистісний EI» $33,24 \pm 2,61$ та $30,38 \pm 2,65$; за шкалою «Розуміння власних емоцій» $17,71 \pm 1,5$ та $16,05 \pm 1,15$; за шкалою «Керування власними емоціями» $15,53 \pm 1,11$ та $14,47 \pm 1,1$; за шкалою «Контроль експресії» $12,73 \pm 3,87$ та $10,44 \pm 0,9$; за шкалою «Керування емоціями» $36,16 \pm 3,43$ та $31,27 \pm 2,21$; за шкалою «Загальний рівень EI» – $77,8 \pm 4,05$ та $68,89 \pm 3,0$

Таким чином, корисливі злочинці-рецидивісти відрізняються від насильницьких вірогідно вищими показниками за субшкалами «Розуміння емоцій інших» і «Керування емоціями інших», та за шкалами «Міжособовий інтелект» і «Розуміння емоцій».

Отримані в нашому дослідженні результати співвідносяться з даними, отриманими В. Г. Печерським. Він вивчав специфіку емоційного інтелекту у корисливих злочинців (23 особи 18–35 років) і насильницьких (32 людини 18–37 років) з використанням методики діагностики емоційного інтелекту Холла і отримав достовірно більш високі показники за всіма субшкалами в групі корисливих злочинців [123, с. 715].

Отримані нами результати свідчать про те, що представники цієї групи краще розуміють чужі емоції, емоційний стан іншої людини на основі зовнішніх проявів емоцій (міміка, жестикуляція, звучання голосу) та / або інтуїтивно; легше розпізнають внутрішні стани інших людей, а також здатні успішно викликати в інших людей ті чи інші емоції, знижувати інтенсивність небажаних емоцій, схильні до маніпулювання людьми.

У своїй роботі Цільмак О. М. серед змістовних складових психологічного портрету шахраїв, визначає комунікативні властивості та здібності, які включають контактність, товариськість, балакучість, доступність, дипломатичність, доброзичливість, упевненість та невимушеність у спілкуванні, здатність налаштовуватися на різні форми спілкування та обирати

відповідну манеру поведінки; встановлювати психологічні контакти; налагоджувати зворотній зв'язок; корегувати і управляти процесом взаємодії [171, с. 8].

Насильницькі злочинці, на відміну від корисливих, мають більш однорідну структуру емоційного інтелекту, тоді як рецидивісти корисливого типу демонструють у профілі піки за складовими, що відбивають міжособистісну спрямованість емоційного інтелекту.

Для відповіді на питання щодо продуктивності спілкування злочинців, які неодноразово скоювали корисливі чи насильницькі злочини, нами були вивчені складові комунікативної інгібіції у цих групах.

Феномен інгібіції-фасилітації в спілкуванні являє собою сукупність компонентів психологічної структури особистості, які можуть справляти конструктивний або деструктивний вплив на продуктивність діяльності партнерів по міжособистісній взаємодії в залежності від розвитку негативного чи позитивного полюса феномена в особи, яка активно організує процес спілкування.

За думкою, Л. Б. Полосової, внутрішніми факторами, які супроводжують розвиток комунікативної інгібіції-фасилітації, можуть бути індивідуально-психологічні особливості особистості: комунікативні установки, комунікативна толерантність, емпатія і агресія [126, с. 42].

Результати дослідження інгібіції у спілкування у корисливих та насильницьких злочинців надано у таблиці 2.2.9.

Таблиця 2.2.9

Показники інгібіції спілкування

корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів ($M \pm m$)

Шкали	Корисливі	Насильницькі	p
Комунікативні установки	8,0 $\pm$ 0,49	6,78 $\pm$ 0,53	-
Комунікативна толерантність	6,43 $\pm$ 0,61	4,58 $\pm$ 0,85	-
Агресивність	5,29 $\pm$ 1,07	4,87 $\pm$ 0,95	-
Емпатія	6,21 $\pm$ 2,15	5,17 $\pm$ 0,62	-

Показник за шкалою «Комунікативні установки» у групі корисливих злочинців склав $8,0 \pm 0,49$, у групі насильницьких злочинців цей показник дорівнював $6,78 \pm 0,53$, вірогідні відмінності визначені не були.

В.В. Бойко визначає комунікативну установку особистості як готовність реагувати на ті чи інші типи партнерів по взаємодії певним чином, що обумовлено досвідом спілкування. На думку автора, установка – це звичка відповідати завченим способом на знайомі життєві ситуації, повторювані соціальні явища, типи людей, що часто зустрічаються, це стереотип реагування [26, с. 21].

В. В. Бойко виділяє два типи комунікативних установок до людей – позитивну і негативну. Позитивна установка до людей – готовність особистості доброзичливо ставитися до більшості оточення. Негативна установка до людей – готовність недоброзичливо ставитися до більшості оточення [26, с. 35].

За шкалою «Комунікативна толерантність» показники у групах корисливих та насильницьких злочинців склали $6,43 \pm 0,61$ та $4,58 \pm 0,85$, вірогідних відмінностей не виявлено. Комунікативна толерантність – це характеристика ставлення особистості до людей, що показує ступінь подолання нею неприємних або неприйнятних, на її думку, психічних станів, рис і вчинків партнерів по взаємодії.

Комунікативна інтолерантність показує ступінь непереносимості, нетерпимості властивостей і вчинків партнерів по взаємодії. Інтollerантне спілкування детерміновано, в першу чергу, нерівністю уявлень про себе і партнера по спілкуванню, що виявляється у ставленні одного суб'єкта до іншого.

У групі корисливих злочинців за шкалою «Агресивність» показник склав $5,29 \pm 1,07$, у групі насильницьких злочинців – $4,87 \pm 0,95$. Вірогідні відмінності між групами за цією шкалою не були зафіксовані.

Комунікативна агресивність відображає схильність людей до непередуманих вчинків і запеклих дискусій, вони ставляться до інших

зневажливо і своєю поведінкою провокують конфліктні ситуації, яких цілком можна уникнути, проявляють упереджене ставлення до оточення [172, с. 130].

Вивлено, що злочинці обох типів не мають вірогідних відмінностей за показниками емпатії ($6,21 \pm 2,15$ – у корисливих, $5,17 \pm 0,62$ – у насильницьких).

На думку О.Б. Орлова, одним з найважливіших і найцікавіших феноменів взаємодії людини з людиною є емпатія. У цьому феномені чітко виявляється єдність трьох компонентів взаємодії. Переживання людини не залишаються непоміченими для інших людей. Відгук на них виражається в різних видах емпатії: взаєморозумінні, співпереживанні, співучасті. Не маючи подібного відгуку, неможливо не тільки колективне, але й індивідуальне буття. Емпатичні реакції виникають у відповідь на позитивні і негативні переживання.

Таким чином, визначено подібність у складових комунікативної інгібіції між корисливими та насильницькими злочинцями. Також подібним є пік за шкалою «Комунікативні установки» в усередненому профілі кожної групи, що відбиває значніші інгібіторні прояви саме за цією шкалою. Але, зважаючи на дані, отримані у дослідженні емоційного інтелекту, слід звернути увагу на своєрідне поєднання в групі корисливих злочинців негативних комунікативних установок та вищих показників міжособистісного емоційного інтелекту, який стає ресурсом кримінальної поведінки відповідної спрямованості.

2.3. Психологічні особливості злочинців-рецидивістів корисливої та насильницької спрямованості відповідно до типу відтворюваності злочину

Акцентації характеру та агресивності

У дослідженні двох узагальнених груп корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів, результати якого надано у попередньому розділі цієї мо, було визначено, що рецидивісти корисливого типу відрізняються від насильницьких позитивним фоном настрою, залежністю емоційного стану від зовнішніх подій і у той же час схильністю до легкої зміни ставлення до предмету, події, людини. Їм притаманні безпечність, оптимістичність, уявлення про ситуацію як в цілому

сприятливу, що провокує безліч можливостей, безвідповідальність, порушення чи ігнорування зобов'язань перед іншими людьми.

Необхідність диференціювати характерологічну специфіку засуджених з точки зору відтворюваності кримінального діяння обумовила вивчення акцентуацій характеру рецидивістів відповідно до кількості судимостей.

Результати дослідження акцентуацій характеру нехронічних злочинців корисливої та насильницької спрямованості надано у таблиці 2.3.1.

Таблиця 2.3.1

*Акцентуації характеру корисливих та насильницьких
злочинців- рецидивістів
($M \pm m$)*

Тип акцентуації	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Застрагання	12,40±1,67	13,55±2,91	-
Збуджуваність	13,06±2,45	12,67±1,87	—
Демонстративність	11,33±1,97	10,80±2,02	—
Педантичність	13,43±1,05	14,70±1,03	—
Гіпертимність	13,00±2,52	14,90±2,93	—
Дистимність	13,83±1,28	12,22±1,74	—
Циклотимність	16,60±1,21	14,22±1,31	—
Екзальтованість	18,52±3,66	14,25±1,63	—
Тривожність	9,48±2,01	9,67±2,28	—
Емотивність	13,20±1,46	13,42±3,96	—

За шкалою «застрягання» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками нехронічних корисливих та насильницьких засуджених- рецидивістів. За цією шкалою в групі корисливих злочинців показник склав 11,85±1,09, а в групі насильницьких злочинців показник за шкалою «застрягання» становить 12,0±1,0.

Між показниками груп досліджуваних за шкалою «збуджуваність» також не визначені статистично значущі відмінності. В першій групі показник за шкалою «збуджуваність» дорівнює 10,66±1,61, а в групі злочинців насильницького типу показник за цією шкалою збуджуваність – 14,4±2,22.

Між показниками випробовуваних за шкалою «демонстративність» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей. Цей показник в групі корисливих злочинців склав $12,0 \pm 1,03$, в групі насильницьких злочинців показник за цим типом акцентуації дорівнює $11,2 \pm 2,3$.

За шкалою «педантичність» статистичний аналіз також не виявив достовірних відмінностей між показниками першої та другої груп. Але показники за цією шкалою в обох групах мають тенденцію до акцентуації, в першій цей показник складає $14,0 \pm 1,22$, в другій – $15,2 \pm 2,07$.

Між показниками за шкалою «гіпертимність» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей, в першій групі він становить $15,0 \pm 1,66$, в другій – $13,2 \pm 1,34$.

Між показниками випробовуваних за шкалою «дистимність» не визначено статистично значущих відмінностей, в групі засуджених-рецидивістів корисливого типу цей показник складає $13,15 \pm 1,2$, в групі засуджених насильницького типу показник за шкалою «дистимність» становить $9,6 \pm 2,68$.

За шкалою «циклотимність» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками обох груп, але ці показники знаходяться на рівні акцентуації. В першій групі цей показник – $13,85 \pm 1,72$, в другій – $14,4 \pm 1,96$.

Між показниками випробовуваних за шкалою «екзальтованість» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у випробовуваних корисливого типу – $18,0 \pm 1,12$, на відміну від випробовуваних насильницького типу – $15,6 \pm 1,68$.

Між показниками обох груп випробовуваних за шкалою «тривожність» статистично значущих відмінностей не визначено і з урахуванням довірчих інтервалів вони є нижчими рівня акцентуації. В групі засуджених-рецидивістів корисливого типу цей показник становить $8,31 \pm 1,28$, в групі засуджених-рецидивістів насильницького типу – $6,0 \pm 1,84$.

Між показниками за шкалою «емотивність» в обох групах статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей, у засуджених корисливого типу цей

показник становить $11,54 \pm 1,11$, у засуджених насильницького він складає $15,0 \pm 1,5$.

Таким чином, нехронічні корисливі злочинці відрізняються від нехронічних насильницьких більшою схильністю до широкого діапазону емоцій, більшою їх силою незалежно від сили стимулу, який цю емоцію породжує.

Їм притаманні більш яскраві переживання, співвіднесені з швидкоплинними враженнями, більша схильність до відірваності від буденності, звернення до фантазій.

Незважаючи на переважну відсутність відмінностей у показниках акцентуацій між групами нехронічних засуджених-рецидивістів корисливого та насильницького типів, виходячи з форми графіка і найбільш виражених показників, отриманих за шкалами, визначено характерологічну специфіку кожної групи.

Підвищення екзальтованості та зниження тривожності в групі корисливих злочинців свідчить про наявність ейфоричності настрою.

Зниження показників за шкалами тривожності та дистимності у нехронічних насильницьких злочинців-рецидивістів свідчить про зниження здібності «слухати себе», орієнтацію на соціальну бажаність, тенденцію справити враження про себе як людину, яка не створить проблем.

Показники акцентуацій характеру хронічних корисливих та насильницьких засуджених-рецидивістів надано у таблиці 2.3.2, представлений на наступній сторінці.

За шкалою «застрягання» статистичний аналіз виявив достовірні відмінності між показниками хронічних корисливих та насильницьких засуджених-рецидивістів. Відмічено достовірне підвищення показника у випробовуваних насильницького типу – $14,9 \pm 1,04$, на відміну від випробовуваних корисливого типу – $12,27 \pm 1,1$.

Таблиця 2.3.2

*Показники акцентуацій характеру хронічних корисливих та
насильницьких злочинців – рецидивістів*

($M \pm m$)

Акцентуації	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Застрягання	12,27±1,1	14,9±1,04	≤0,05
Збуджуваність	13,71±1,92	14,4±2,22	-
Демонстративність	10,57±1,3	12,4±1,64	-
Педантичність	13,43±1,31	16,3±1,27	≤0,05
Гіпертимність	14,14±1,55	14,2±0,82	-
Дистимність	14,36±0,54	16,2±1,11	≤0,05
Циклотимність	18,02±2,12	13,07±1,65	≤0,05
Екзальтованість	18,43±1,66	12,22±1,34	≤0,05
Тривожність	9,86±2,02	8,4±3,88	-
Емотивність	13,29±1,41	13,2±3,11	-

Між показниками груп досліджуваних за шкалою «збуджуваність» не визначено статистично значущих відмінностей, в першій групі цей показник становить 13,71±1,92, в другій – 14,4±2,22.

Між показниками випробуваних за шкалою «демонстративність» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей. Показники за цією шкалою в групі корисливих злочинців складають 10,57±1,3, а в групі насильницьких злочинців показники за шкалою «демонстративність» дорівнюють 12,4±1,64.

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «педантичність» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у хронічних рецидивістів насильницького типу 16,3±1,27, на відміну від хронічних рецидивістів корисливого типу – 13,43±1,31.

Між показниками за шкалою «гіпертимність» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей. В групі засуджених корисливого типу цей

показник становить $14,14 \pm 1,55$, в групі засуджених насильницького типу – $14,2 \pm 0,82$.

Між показниками груп хронічних рецидивістів корисливого та насильницького типів, за шкалою «дистимність» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у засуджених-рецидивістів насильницького типу $16,2 \pm 1,11$, на відміну від засуджених-рецидивістів корисливого типу $14,36 \pm 0,54$.

За шкалою «циклотимність» статистичний аналіз також виявив достовірні відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у засуджених-рецидивістів насильницького типу $18, \pm 2,12$, на відміну від засуджених-рецидивістів корисливого типу $13,07 \pm 1,65$.

Між показниками випробовуваних за шкалою «екзальтованість» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у випробовуваних корисливого типу $18,43 \pm 1,66$, на відміну від випробовуваних насильницького типу $12,22 \pm 1,34$.

Між показниками обох груп випробовуваних за шкалою «тривожність» статистично значущих відмінностей не визначено. В групі засуджених-рецидивістів корисливого типу цей показник становить $9,86 \pm 2,02$, в групі засуджених-рецидивістів насильницького типу $8,4 \pm 3,88$.

Між показниками за шкалою «емотивність» в обох групах статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей, і в обох групах показники мають тенденцію до акцентуації, в групі засуджених корисливого типу цей показник становить $13,29 \pm 1,41$, в групі засуджених насильницького типу $13,2 \pm 3,11$.

Таким чином, хронічні корисливі злочинці-рецидивісти відрізняються від насильницьких підвищенням емоційної циклотимності, про що свідчить вірогідне підвищення показників екзальтованості та циклотимності. Таке поєднання вказує на ейфоричність, високу залежність емоційного стану від зовнішніх подій, легку зміну в ставленні до якої-небудь події, предмета або людини.

Хронічні насильницькі злочинці, на відміну від хронічних корисливих злочинців аналогічної групи, характеризуються більшою тенденцією до створення надцінності, співвідносної з минулим досвідом або поставленої раніше метою, яка суб'єктивно сприймається як «міра всіх речей» і у ставленні до якої людина виявляє мінімум критичності. Підвищення за шкалою «застрягання» може вказувати на високу вибірковість у ставленні до всіх подій сьогодення, причому значущі, стосовно наявної цінності, будуть сприйматися як принципи, що мають пріоритетний вплив; події, що до даної цінності не належать – знецінюватися, а та інформація, яка суперечить цінності, – заперечуватися чи викликати агресію. Представникам цієї групи більшою мірою притаманне прагнення контролювати ситуацію, підпорядкувати своїй волі незалежні обставини.

Показники акцентуацій характеру надхронічних корисливих та насильницьких засуджених-рецидивістів надано у таблиці 2.3.3.

Таблиця 2.3.3

Показники акцентуацій характеру надхронічних корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів ($M \pm m$)

Акцентуації	Корисливі злочинців	Насильницькі злочинців	p
Застрягання	12,13±0,79	16,0±1,0	≤0,05
Збуджуваність	14,8±1,4	11,4±2,68	-
Демонстративність	10,93±1,26	8,8±2,61	-
Педантичність	11,87±0,79	18,0±0,71	≤0,05
Гіпертимність	11,8±1,74	14,4±1,25	-
Дистимність	14,73±1,34	16,8±3,11	-
Циклотимність	14,6±1,66	15,0±2,37	-
Екзальтованість	17,6±1,76	16,8±3,29	-
Тривожність	9,4±1,09	7,01±1,5	-
Емотивність	12,2±1,19	13,2±2,72	-

За шкалою «застрягання» статистичний аналіз виявив достовірні відмінності між показниками надхронічних корисливих та насильницьких засуджених-рецидивістів. Відмічено достовірне підвищення показника у

випробовуваних насильницького типу $16,0 \pm 1,0$, на відміну від випробовуваних корисливого типу $12,13 \pm 0,79$.

Між показниками груп досліджуваних за шкалою «збуджуваність» не визначено статистично значущих відмінностей, в групі рецидивістів корисливого типу цей показник становить $14,8 \pm 1,4$, в групі рецидивістів насильницького типу $16,0 \pm 1,0$.

Між показниками випробовуваних за шкалою «демонстративність» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей. Показники за цією шкалою складають в групі корисливих $10,93 \pm 1,26$, в групі насильницьких злочинців – $8,8 \pm 2,61$.

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «педантичність» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у засуджених-рецидивістів насильницького типу $18,0 \pm 0,71$, на відміну від засуджених-рецидивістів корисливого типу $11,87 \pm 0,79$.

Між показниками за шкалою «гіпертимність» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей. В групі засуджених насильницького типу показник за шкалою «гіпертимність» є $14,4 \pm 1,25$, в групі засуджених корисливого типу цей показник становить $11,8 \pm 1,74$.

Між показниками груп надхронічних рецидивістів корисливого та насильницького типів за шкалою «дистимність» не визначені статистично значущі відмінності. У випробовуваних корисливого типу цей показник складає $14,73 \pm 1,34$, у випробовуваних насильницького типу – $16,8 \pm 3,11$.

Між показниками за шкалою «циклотимність» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей. В групі засуджених корисливого типу цей показник становить $14,6 \pm 1,66$, в групі насильницьких – $15,0 \pm 2,37$.

Між показниками обох груп випробовуваних за шкалою «екзальтованість» статистично значущих відмінностей не визначено. В групі

засуджених-рецидивістів корисливого типу цей показник становить $17,6 \pm 1,76$, в групі засуджених-рецидивістів насильницького типу – $16,8 \pm 3,29$.

Між показниками обох груп випробовуваних за шкалою «тривожність» статистично значущих відмінностей не визначено, і вони нижче рівня наявності ознаки акцентуації. В групі засуджених-рецидивістів корисливого типу цей показник становить $9,4 \pm 1,09$, в групі засуджених-рецидивістів насильницького типу – $7,01 \pm 1,5$.

Між показниками за шкалою «емотивність» в обох групах статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей, і в обох групах показники мають тенденцію до акцентуації, в групі засуджених корисливого типу цей показник становить $12,2 \pm 1,1$, в групі засуджених насильницького типу – $13,2 \pm 2,72$.

Надхронічні насильницькі злочинці, на відміну від корисливих злочинців аналогічної групи, характеризуються більш «високим» усередненим профілем акцентуацій, більшою тенденцією до створення надцінності, співвіднесеної з минулим досвідом або поставленої раніше метою, яка суб'єктивно сприймається як «міра всіх речей» і у ставленні до якої людина виявляє мінімум критичності. Підвищення за шкалою “застрагання” вказує на високу вибірковість у ставленні до всіх подій сьогодення, причому значущі, стосовно наявної цінності, будуть сприйматися як принципові, що мають пріоритетний вплив; події, що до даної цінності не належать – знецінюватися, а та інформація, яка суперечить цінності – заперечуватися або викликати агресію. Представникам цієї групи більшою мірою притаманне прагнення контролювати ситуацію, підпорядковувати своїй волі незалежні обставини. Підвищення педантичності і застрагання, яке не супроводжується підвищенням гіпертимності, емотивності та циклотимії на тлі зростання дистимності, характерно для «низько-ресурсного» графіка (за Ю. Кортневою), який свідчить про те, що представники цієї групи неадекватно розпоряджаються своїми ресурсами, їх зусилля спрямовані в бік від напрямку вирішення проблеми. Аналіз співвідношень піків у графіку в групі насильницьких злочинців -

рецидивістів з шістьма і більше судимостями дозволяє інтерпретувати поєднання низьких показників за шкалами “тривожність” і “демонстративність” і високих – за шкалою “педантичність” як відсутність занепокоєння з приводу того, як людина виглядатиме в очах оточення, відносно слабо розвинені або зруйновані комунікативні навички, нездатність отримати допомогу від близьких у травмуючій ситуації.

Як було зазначено у попередньому параграфі, з кримінальною поведінкою поєднуються не тільки акцентуації характеру, але й прояви агресії.

Результати дослідження декларативної агресії нехронічних злочинців корисливої та насильницької спрямованості надано у таблиці 2.3.4.

Таблиця 2.3.4

*Показники декларативної агресивності злочинців-рецидивістів
корисливого та насильницького типів
($M \pm m$)*

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Фізична агресія	6,51±2,22	6,0±1,98	-
Непряма агресія	5,06±1,93	4,27±1,64	0.05
Роздратованість	6,11±2,44	5,43±2,31	-
Негативізм	2,48±1,4	2,36±1,37	-
Образа	5,17±1,41	5,38±1,6	-
Підозрілість	6,31±1,64	5,52±1,82	0.05
Вербальна агресія	7,95±2,28	7,23±2,45	—
Відчуття провини	6,82±1,45	6,89±1,65	—

За шкалою «фізична агресія» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками групи корисливих – 6,0±0,73 і насильницьких – 5,95±0,45 злочинців.

Між групами випробовуваних за шкалою «непряма агресія» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у випробовуваних корисливого типу – 5,78±0,52, на відміну від випробовуваних насильницького типу – 4,05±0,35.

За шкалою «роздратованість» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками засуджених-рецидивістів корисливого – $6,67 \pm 0,9$ та насильницького – $6,67 \pm 0,9$ типів.

За шкалою «негативізм» статистичний аналіз також не виявив достовірних відмінностей між показниками корисливих – $2,33 \pm 0,53$ та насильницьких – $2,15 \pm 0,36$ злочинців.

За шкалою «образа» у випробовуваних корисливого та насильницького типів показники склали відповідно $4,56 \pm 0,64$ та $5,2 \pm 0,39$. Статистично значущих відмінностей в цих групах не виявлено.

Між групами засуджених-рецидивістів корисливого та насильницького типів, які мають дві судимості, за шкалою «підозрілість» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у випробовуваних корисливого типу – $6,56 \pm 0,62$, вони характеризуються як більш підозрілі у взаємодії з оточенням, на відміну від випробовуваних насильницького типу – $5,2 \pm 0,4$.

За шкалою «вербальна агресія» показник в групі рецидивістів корисливого типу склав $8,22 \pm 0,95$, в групі рецидивістів насильницького типу цей показник дорівнював $6,75 \pm 0,64$. Таким чином, виявлено достовірне підвищення показника в першій групі порівняно з другою групою.

За шкалою «відчуття провини» у випробовуваних корисливого та насильницького типів показники склали відповідно $6,44 \pm 0,5$ та $7,05 \pm 0,34$. Статистично значущих відмінностей в цих групах не виявлено.

За шкалою «індекс ворожості» статистичний аналіз також не виявив достовірних відмінностей між показниками корисливих – $11,11 \pm 1,08$ та насильницьких – $11,51 \pm 1,09$ злочинців.

За шкалою «індекс агресивності» у випробовуваних корисливого та насильницького типів показники склали відповідно $20,78 \pm 1,81$ та $19,05 \pm 1,4$. Статистично значущих відмінностей в цих групах не виявлено.

Таким чином, корисливі злочинці-рецидивісти більш схильні до проявів непрямой агресії, обхідним шляхом спрямованої на іншу особу або ні на кого не

спрямованої, більш підозрілі, більшою мірою схильні виявляти недовіру і обережність у ставленні до інших та вважати, що інші люди планують і чинять шкоду, а також висловлювати негативні відчуття як через форму, так і через зміст словесних відповідей.

Оцінювання показників, виходячи з нормативів, котрі були надані М. Є. Сандомирським на вибірці злочинців, доводить, що за всіма шкалами (крім негативізму в обох групах та почуття провини у корисливих рецидивістів) показники як у корисливих, так і у насильницьких злочинців з двома судимостями, перевищують норму.

Показники негативізму в обох групах знаходяться у межах норми. Показник почуття провини з урахуванням довірчого інтервалу у корисливих злочинців лежить на межі середнього та високого рівнів.

Результати дослідження декларативної агресії хронічних злочинців корисливої та насильницької спрямованості надано у таблиці 2.3.5.

Таблиця 2.3.5

*Показники декларативної агресивності
хронічних корисливих та насильницьких злочинців – рецидивістів
($M \pm m$)*

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Фізична агресія	6,74±0,64	6,1±0,69	-
Непряма агресія	5,83±0,65	4,11±1,03	p≤0,05
Роздратованість	5,83±0,77	5,28±1,04	-
Негативізм	2,23±0,4	2,48±0,4	-
Образа	5,32±0,39	6,03±0,61	-
Підозрілість	6,94±0,54	5,18±1,05	p≤0,05
Вербальна агресія	7,88±0,71	7,78±1,1	-
Відчуття провини	6,88±0,42	6,98±0,78	-
Індекс ворожості	11,66±0,77	11,35±1,42	-
Індекс агресивності	20,52±1,83	19,17±2,35	-

За шкалою «фізична агресія» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками групи корисливих – 6,74±0,64 і насильницьких – 6,1±0,69 злочинців, які мають від трьох до п'яти судимостей.

Між групами випробовуваних за шкалою «непряма агресія» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у випробовуваних корисливого типу $5,83 \pm 0,65$, на відміну від випробовуваних насильницького типу $4,11 \pm 1,03$.

За шкалою «роздратованість» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками засуджених-рецидивістів корисливого – $5,83 \pm 0,77$ та насильницького – $5,28 \pm 1,04$ типів.

За шкалою «негативізм» статистичний аналіз також не виявив достовірних відмінностей між показниками корисливих – $2,23 \pm 0,4$ та насильницьких – $2,48 \pm 0,4$ злочинців.

За шкалою «образа» у випробовуваних корисливого та насильницького типів показники склали відповідно $5,32 \pm 0,39$ та $6,03 \pm 0,61$. Статистично значущих відмінностей в цих групах не виявлено.

Між групами засуджених-рецидивістів корисливого та насильницького типів, за шкалою «підозрілість» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у випробовуваних корисливого типу $6,94 \pm 0,54$, вони характеризуються більш недовірливим ставленням до оточення, на відміну від випробовуваних насильницького типу $5,18 \pm 1,05$.

За шкалою «вербальна агресія» показник в групі рецидивістів корисливого типу склав $7,88 \pm 0,71$, в групі рецидивістів насильницького типу цей показник дорівнював $7,78 \pm 1,1$. Достовірних відмінностей між показниками за шкалою «вербальна агресія» не визначено.

За шкалою «відчуття провини» у випробовуваних корисливого та насильницького типів показники склали відповідно $6,88 \pm 0,42$ та $6,98 \pm 0,78$. Статистично значущих відмінностей між показниками не визначено.

За шкалою «індекс ворожості» статистичний аналіз також не виявив достовірних відмінностей між показниками корисливих – $11,66 \pm 0,77$ та насильницьких – $11,35 \pm 1,42$ злочинців. Але показники за цією шкалою в усіх групах досліджуваних вище норми, що вказує на наявність у осіб, які

неодноразово відбували покарання у виді позбавлення волі, підвищеної ворожості та упередженого ставленні до оточення.

За шкалою «індекс агресивності» у випробовуваних корисливого та насильницького типів показники склали відповідно $20,52 \pm 1,83$ та $19,17 \pm 2,35$. Статистично значущих відмінностей в цих групах не виявлено.

Статистичний аналіз свідчить про те, що кількість відмінностей між групами хронічного типу зменшилась до двох за шкалами непрямої агресії та підозрілості. У групі корисливих злочинців зберігається тенденція до більшої схильності до недовірливості та схильності до агресії, яка спрямована на іншу особу обхідним шляхом.

Відповідно до нормативів показники в обох групах за всіма шкалами, крім негативізму, є вищими за норму [162, с. 190].

Показники декларативної агресивності надхронічних корисливих та насильницьких засуджених-рецидивістів надано у таблиці 2.3.6.

Таблиця 2.3.6

*Показники декларативної агресивності
надхронічних корисливих та насильницьких злочинців – рецидивістів
($M \pm m$)*

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Фізична агресія	$5,33 \pm 0,18$	$6,1 \pm 0,81$	-
Непряма агресія	$5,0 \pm 1,41$	$4,8 \pm 0,41$	-
Роздратованість	$7,0 \pm 1,87$	$5,1 \pm 0,92$	-
Негативізм	$2,33 \pm 1,08$	$2,8 \pm 0,49$	-
Образа	$5,33 \pm 0,82$	$4,7 \pm 0,5$	-
Підозрілість	$5,1 \pm 0,17$	$5,2 \pm 0,58$	-
Вербальна агресія	$7,67 \pm 1,08$	$6,6 \pm 0,74$	-
Відчуття провини	$7,67 \pm 0,82$	$7,0 \pm 0,38$	-
Індекс ворожості	$10,33 \pm 0,82$	$9,9 \pm 0,82$	-
Індекс агресивності	$20,0 \pm 3,67$	$17,6 \pm 1,98$	-

За шкалою «фізична агресія» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками груп надхронічних корисливих – $5,33 \pm 0,18$ і

надхронічних насильницьких – $6,1 \pm 0,81$ злочинців, які мають шість та більше судимостей.

Між групами випробовуваних за шкалою «непряма агресія» не визначені статистично значущі відмінності. Показник у випробовуваних корисливого типу склав $5,0 \pm 1,41$, у випробовуваних насильницького типу – $4,8 \pm 0,41$.

За шкалою «роздратованість» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками засуджених-рецидивістів корисливого – $7,0 \pm 1,87$ та насильницького – $5,1 \pm 0,92$ типів.

За шкалою «негативізм» статистичний аналіз, також не виявив достовірних відмінностей між показниками корисливих – $2,33 \pm 1,08$ та насильницьких – $2,8 \pm 0,49$ злочинців.

За шкалою «образа» у випробовуваних корисливого та насильницького типів показники склали відповідно $5,33 \pm 0,82$ та $4,7 \pm 0,5$. Статистично значущих відмінностей в цих групах не виявлено.

Між групами надхронічних засуджених-рецидивістів корисливого та насильницького типів за шкалою «підозрілість» не визначені статистично значущі відмінності. Показник у випробовуваних корисливого типу – $5,1 \pm 0,17$, у випробовуваних насильницького типу – $5,2 \pm 0,58$.

За шкалою «вербальна агресія» показник в групі рецидивістів корисливого типу склав $7,67 \pm 1,08$, в групі рецидивістів насильницького типу цей показник дорівнював $6,6 \pm 0,74$. Достовірних відмінностей між показниками за шкалою «вербальна агресія» не визначено.

За шкалою «відчуття провини» у випробовуваних корисливого та насильницького типів показники склали відповідно $7,67 \pm 0,82$ та $7,0 \pm 0,38$. Статистично значущих відмінностей між показниками не визначено.

За шкалою «індекс ворожості» статистичний аналіз також не виявив достовірних відмінностей між показниками корисливих $10,33 \pm 0,82$ та насильницьких $9,9 \pm 0,82$ злочинців. Але показники за цією шкалою в усіх групах досліджуваних вище норми, що вказує на наявність у осіб, які

неодноразово відбували покарання у виді позбавлення волі, підвищеної ворожості та упередженого ставлення до оточення.

За шкалою «індекс агресивності» у випробовуваних корисливого та насильницького типів показники склали відповідно $20,0 \pm 3,67$ та $17,6 \pm 1,98$. Статистично значущих відмінностей в цих групах не виявлено.

Таким чином, між групами надхронічних корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів спостерігається нівелювання проявів декларованої агресивності, відповідно до нормативів усі показники (крім негативізму) є вищими за норму. Згладжування відмінностей пояснюється більшим загальним терміном відбування покарання, умови якого нівелюють специфіку декларативної агресії в обох групах. Вищі, порівняно з нормами, показники за більшістю шкал пов'язані зі специфікою досліджуваного контингенту засуджених, які скоювали злочини неодноразово. Середні, відповідно до норми, показники негативізму як форми опозиційної манери поведінки, спрямованої на опір наявним правилам, можуть бути пояснені, виходячи з двох причин.

З одного боку, тим, що «на волі» злочинці не обмежують себе у проявах агресії та асоціальних діях, тобто їм не потрібно «каналізувати» агресію у проявах негативізму. З іншого боку, в умовах відбування покарання опозиційна манера поведінки негативно санкціонується.

Небажаність проявів негативізму закладена в нормах поведінки у виправних закладах, які формуються у самому середовищі злочинців та які складають своєрідний кодекс їхньої поведінки. О. О. Антонян, аналізуючи такі «норми», визначає, як мають поводитись представники різних категорій засуджених. Наприклад:

- особливо стійко-привілейовані («зłodії в законі»): повинні нічим не виділятися серед засуджених; бути витриманими; суворо стежити за критичними висловлюваннями щодо інших; своєю поведінкою серед засуджених висловлювати зневажливе ставлення до представників адміністрації, але в поводженні з ними намагатися бути ввічливими;

- Стійко-привілейовані («мужики»): не йти на прямий конфлікт з

адміністрацією, зовні дотримуватися режиму утримання, вимог адміністрації; працювати, але не виконувати норми виробітку понад 100% [3, с. 182].

Результати дослідження неусвідомлюваної агресії нехронічних корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів надано в таблиці 2.3.7.

Таблиця 2.3.7

*Показники неусвідомлюваної агресивності злочинців-рецидивістів
($M \pm m$)*

Категорії проявів	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Агресія	3,89±2,8	5,45±2,96	0,05
Директивність	1,88±1,5	5,18±3,82	0,05
Страх	0,19±0,7	0,19±0,57	-
Емоційність	1,92±1,92	2,09±2,34	-
Комунікація	8,89±1,41	6,73±1,61	0,05
Залежність	0,69±1,24	1,03±1,8	-
Демонстративність	1,66±2,19	1,51±2,25	-
Увечність	1,88±2,34	2,01±2,37	-
Активні безособові дії	12,38±2,72	9,94±1,8	-
Пасивні безособові дії	2,15±2,89	2,75±2,8	-
Опис руки	1,93±2,23	0,93±3,25	-
Готовність до проявів агресивності	5,73±3,16	10,64±4,75	0,05
Готовність пристосуватися до середовища (КЗ)	12,56±1,19	8,81±1,62	0,05
Кількісний показник відкритої агресивної поведінки	1,3±0,42	1,03±0,37	-

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «агресія» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у засуджених-рецидивістів насильницького типу $5,63 \pm 0,8$, вони характеризуються як агресивніші, на відміну від засуджених-рецидивістів корисливого типу – $4,38 \pm 0,43$.

За шкалою «директивність» показник в групі корисливих злочинців склав $1,93 \pm 0,53$, в групі насильницьких злочинців цей показник дорівнював $5,14 \pm 0,93$.

Таким чином, виявлено достовірне підвищення показника в групі насильницьких злочинців порівняно з групою корисливих.

Показник за шкалою «страх» у випробовуваних корисливого типу склав $0,44 \pm 0,47$, у випробовуваних насильницького типу – $0,1 \pm 0,1$. Статистично значущі відмінності між показниками груп не визначені.

За шкалою «афективність» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками групи корисливих – $1,58 \pm 0,77$ та насильницьких $2,24 \pm 0,67$ злочинців.

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «комунікативність» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у нехронічних засуджених-рецидивістів корисливого типу – $10,42 \pm 1,05$, вони характеризуються як соціально активніші, контактні, на відміну від нехронічних засуджених-рецидивістів насильницького типу – $7,02 \pm 0,93$.

За шкалою «залежність» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками групи корисливих – $0,87 \pm 0,51$ та групи насильницьких – $0,89 \pm 0,26$ злочинців.

Показник за шкалою «ексгібіціонізм» у випробовуваних корисливого типу склав $1,06 \pm 0,62$, у випробовуваних насильницького типу – $1,62 \pm 0,42$. Статистично значущі відмінності між показниками груп не визначені.

За шкалою «калечність» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками групи засуджених-рецидивістів корисливого $1,6 \pm 0,73$ та насильницького $1,71 \pm 0,5$ типів.

Показник за шкалою «активні безособові дії» у випробовуваних корисливого типу склав $11,23 \pm 1,63$, у випробовуваних насильницького типу склав $10,46 \pm 1,26$. Статистично значущі відмінності між показниками груп не визначені.

За шкалою «пасивні безособові дії» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками корисливих $1,73 \pm 0,81$ та насильницьких $2,45 \pm 0,64$ злочинців.

За шкалою «описання» між показниками обох груп випробовуваних статистично значущих відмінностей не виявлено. У рецидивістів корисливого типу цей показник становить $0,67 \pm 0,5$, у рецидивістів насильницького типу $1,38 \pm 1,03$.

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «агресія-директивність» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у засуджених-рецидивістів насильницького типу – $9,97 \pm 0,97$, вони характеризуються як агресивніші, на відміну від засуджених-рецидивістів корисливого типу – $7,31 \pm 1,06$.

Показник за шкалою «комунікативність-залежність» у випробовуваних першої групи склав $12,87 \pm 1,96$, в другій групі – $10,21 \pm 0,97$. Статистично значущі відмінності між показниками не визначені.

Коефіцієнт схильності до відкритої агресивної поведінки у випробовуваних першої групи склав $1,36 \pm 0,12$, в другій групі – $1,03 \pm 0,06$. Визначено вірогідне підвищення показника у групі корисливих злочинців надхронічного типу.

Якісний аналіз отриманих показників за співвідношенням комунікативних, афективних та залежних відповідей дозволяє охарактеризувати корисливих злочинців як більш комунікативних та більш формальних і безвідповідальних у міжособистісних стосунках, що пояснює підвищення загального індексу агресивності у цій групі.

Головною детермінантою відкритої агресивної поведінки за Е. Вагнером є недорозвинення установок соціального співробітництва, а не наявність розвинених агресивних тенденцій. Отже, важливо не просто оцінити, скільки у людини відповідей «Агресія» + «Директивність», а що цьому протистоїть. Відповідно, схильність до відкритої агресивної поведінки оцінюється шляхом порівняння тенденцій, що відображають готовність до агресивної поведінки, і тенденцій, що припускають кооперацію.

Ми вважаємо, що виявлена специфіка неусвідомлюваної агресивності у групі корисливих злочинців з двома судимостями, що відбивається у поєднанні

агресивності та дефіцитарності установок соціальної взаємодії і знехтуванні оточення, обумовлює ризик трансформації у майбутньому кримінальної поведінки корисливого типу у корисливо-насильницький.

Показники неусвідомлюваної агресивності хронічних злочинців – рецидивістів корисливого та насильницького спрямування надано у таблиці 2.3.8.

Таблиця 2.3.8

*Показники неусвідомлюваної агресивності
хронічних корисливих та насильницьких злочинців – рецидивістів
($M \pm m$)*

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Агресія	3,55±0,73	6,03±0,83	≤0,05
Директивність	1,85±0,42	5,18±1,13	≤0,05
Страх	0,14±0,14	0,47±0,35	-
Емоційність	1,91±0,52	2,19±0,94	-
Комунікація	8,77±0,6	6,1±0,81	≤0,05
Залежність	0,72±0,37	0,9±0,51	-
Демонстративність	1,99±0,75	2,03±1,39	-
Увечність	1,8±0,67	2,96±1,3	-
Активні безособові дії	12,77±2,13	9,17±2,51	-
Пасивні безособові дії	2,4±0,9	2,88±0,94	-
Опис руки	2,02±1,23	0,3±0,17	-
Готовність до проявів агресивності	5,35±0,91	10,15±1,38	≤0,05
Готовність пристосуватися до середовища	10,95±1,69	9,98±1,46	-
Кількісний показник відкритої агресивної поведінки	1,28±0,13	1,05±0,13	-

За шкалою «агресія» показник в групі корисливих злочинців склав 3,55±0,73, в групі насильницьких злочинців цей показник дорівнював 6,03±0,83. Таким чином, виявлено достовірне підвищення показника в групі насильницьких порівняно з групою корисливих злочинців.

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «директивність» визначені статистично значущі відмінності: відмічено

достовірне підвищення показника у засуджених-рецидивістів насильницького типу – $5,18 \pm 1,13$, вони характеризуються як більш вимогливі до інших, на відміну від засуджених-рецидивістів корисливого типу – $1,85 \pm 0,42$.

Показник за шкалою «страх» у випробовуваних корисливого типу склав $0,14 \pm 0,14$, у випробовуваних насильницького типу $0,47 \pm 0,35$. Статистично значущі відмінності між показниками груп не визначені.

За шкалою «афективність» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками групи корисливих $1,91 \pm 0,52$ та насильницьких $2,19 \pm 0,94$ злочинців.

Між групами випробовуваних хронічного корисливого та насильницького типів за шкалою «комунікативність» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у засуджених-рецидивістів корисливого типу $8,77 \pm 0,6$, вони характеризуються як соціально активніші, контактні, на відміну від засуджених-рецидивістів насильницького типу ($6,1 \pm 0,81$).

За шкалою «залежність» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками групи корисливих $0,72 \pm 0,37$ та групи насильницьких – $0,9 \pm 0,51$ злочинців.

Показник за шкалою «ексгібіціонізм» у випробовуваних корисливого типу склав $1,99 \pm 0,75$, у випробовуваних насильницького типу $2,03 \pm 1,39$. Статистично значущі відмінності між показниками груп не визначені.

За шкалою «увечність» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками групи засуджених-рецидивістів корисливого $1,8 \pm 0,67$ та насильницького $2,96 \pm 1,3$ типів.

Показник за шкалою «активні безособові дії» у випробовуваних корисливого типу склав $12,77 \pm 2,13$, у випробовуваних насильницького типу склав $9,17 \pm 2,51$. Статистично значущі відмінності між показниками в групах не визначені.

За шкалою «пасивні безособові дії» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками корисливих $2,4 \pm 0,9$ та насильницьких $2,88 \pm 0,94$ злочинців.

За шкалою «описання» між показниками обох груп випробуваних статистично значущих відмінностей не виявлено. У рецидивістів корисливого типу цей показник становить $2,02 \pm 1,23$, у рецидивістів насильницького типу $0,3 \pm 0,17$.

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «агресія-директивність» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у засуджених-рецидивістів насильницького типу $10,15 \pm 1,38$, вони характеризуються як агресивніші, на відміну від засуджених-рецидивістів корисливого типу – $5,35 \pm 0,91$.

Показник за шкалою «комунікативність-залежність» у випробовуваних корисливого типу склав $10,95 \pm 1,69$, у випробовуваних насильницького типу склав $9,98 \pm 1,46$. Статистично значущі відмінності між показниками не визначені.

Коефіцієнт у випробовуваних першої групи склав $1,28 \pm 0,13$, в другій групі – $1,05 \pm 0,13$. Статистично значущі відмінності між показниками цих груп не визначені.

У групах злочинців з трьома – п'ятьма судимостями зберігається тенденція до підвищеної агресивності у поєднанні з директивністю у рецидивістів насильницького типу та формальність і безвідповідальність у міжособистісних стосунках у корисливих злочинців.

Показники неусвідомлюваної агресивності надхронічних корисливих та насильницьких рецидивістів надано у таблиці 2.3.9, представлений на наступній сторінці.

За шкалою «агресія» показник в групі корисливих злочинців склав $3,33 \pm 0,04$, в групі насильницьких злочинців цей показник дорівнював $5,63 \pm 1,06$. Таким чином, виявлено достовірне підвищення показника в групі насильницьких порівняно з групою корисливих злочинців.

Таблиця 2.3.9

*Показники неусвідомлюваної агресивності
надхронічних корисливих та насильницьких злочинців – рецидивістів
($M \pm m$)*

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Агресія	3,33±0,04	5,63±1,06	≤0,05
Директивність	1,77±1,44	6,72±1,85	≤0,05
Страх	-	0,26±0,18	-
Емоційність	3,11±2,12	1,98±0,9	-
Комунікація	8,87±0,56	5,49±0,97	≤0,05
Залежність	-	0,77±0,54	-
Демонстративність	-	0,53±0,25	-
Увечність	3,0±3,08	1,65±0,74	-
Активні безособові дії	13,8±7,19	9,5±2,7	-
Пасивні безособові дії	0,87±1,06	3,78±1,43	-
Опис руки	3,33±4,08	1,75±1,36	-
Готовність до проявів агресивності	5,1±1,48	12,39±2,15	≤0,05
Готовність пристосуватися до середовища	11,97±2,32	8,91±0,84	-
Кількісний показник відкритої агресивної поведінки	1,38±0,14	0,88±0,06	≤0,05

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «директивність» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у засуджених-рецидивістів насильницького типу 6,72±1,85, вони характеризуються як більш вимогливі до інших, на відміну від засуджених-рецидивістів корисливого типу 1,77±1,44.

Показник за шкалою «страх» у випробовуваних корисливого типу не проявлений, у випробовуваних насильницького типу показник дорівнює (0,26±0,18). Статистично значущі відмінності між показниками груп не визначені.

За шкалою «афективність» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками групи корисливих 3,11±2,12 та насильницьких 1,98±0,9 злочинців.

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «комунікативність» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у засуджених-рецидивістів корисливого типу – $8,87 \pm 0,56$, вони характеризуються як соціально активніші, контактні, на відміну від засуджених-рецидивістів насильницького типу $5,49 \pm 0,97$.

За шкалою «залежність» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками групи корисливих, у яких він зовсім не проявлений, та групи насильницьких $0,77 \pm 0,54$ злочинців.

Показник за шкалою «ексгібіціонізм» у випробовуваних корисливого типу не проявлений, у випробовуваних насильницького типу він дорівнює $0,53 \pm 0,25$. Статистично значущі відмінності між показниками груп не визначені.

За шкалою «увечність» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками групи засуджених-рецидивістів корисливого $3,0 \pm 3,08$ та насильницького $1,65 \pm 0,74$ типів.

Показник за шкалою «активні безособові дії» у випробовуваних корисливого типу склав $13,8 \pm 7,19$, у випробовуваних насильницького типу склав $9,5 \pm 2,7$. Статистично значущі відмінності між показниками в групах не визначені.

За шкалою «пасивні безособові дії» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками корисливих $0,87 \pm 1,06$ та насильницьких $3,78 \pm 1,43$ злочинців.

За шкалою «описання» між показниками обох груп випробовуваних статистично значущих відмінностей не виявлено. У рецидивістів корисливого типу цей показник становить $3,33 \pm 4,08$, у рецидивістів насильницького типу – $1,75 \pm 1,36$.

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типу за шкалою «агресія-директивність» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у засуджених-рецидивістів

насильницького типу – $12,39 \pm 2,15$, вони характеризуються як агресивніші, на відміну від засуджених-рецидивістів корисливого типу $5,1 \pm 1,48$.

Показник за шкалою «комунікативність-залежність» у випробовуваних корисливого типу склав $11,97 \pm 2,32$, у випробовуваних насильницького типу склав $8,91 \pm 0,84$. Статистично значущі відмінності між показниками не визначені.

Коефіцієнт вірогідності прояву відкритої агресії у випробовуваних корисливого типу склав $1,38 \pm 0,14$, в другій групі $0,88 \pm 0,06$. Відмічено статистично значущі відмінності між показниками цих груп, де в наявності підвищення показника у засуджених-рецидивістів корисливого типу, на відміну від засуджених-рецидивістів насильницького типу.

У групах надхронічних злочинців зберігається тенденція до підвищеної агресивності у поєднанні з директивністю у рецидивістів насильницького типу та формальність і безвідповідальність у міжособистісних стосунках у корисливих злочинців. Та на відміну від групи з трьома – п'ятьма судимостями корисливі рецидивісти з шістьма та більше судимостями характеризуються підвищенням індекса вірогідності відкритої агресії. На наш погляд, генеза цього явища є відмінною від підвищення аналогічного показника у групі корисливих злочинців з двома судимостями. Як зазначає М. В. Гончарова, чим старше корисливий злочинець, чим інтенсивніше злочинна діяльність і кількість судимостей, тим примітивніше його посягання [47, с. 91].

Логічним у цьому контексті є відсутність відповідей за категоріями «Страх» та «Залежність» у цих досліджуваних. Такі відповіді в цілому є нехарактерними для усіх груп незалежно від кількості судимостей та типу кримінальної спрямованості, але корисливими злочинцями із шістьма та більше судимостями такі відповіді взагалі надані не були.

Тобто із зниженням можливостей організації та здійснення корисливого злочину, поєднаних із формальністю стосунків, безвідповідальністю щодо оточення, відсутністю страху перед покаранням і відокремленість від інших людей, збільшується вірогідність застосування насилля для досягнення кримінальної мети.

Ціннісні орієнтації

Система ціннісних орієнтацій у різних категорій засуджених має характерні особливості. У процесі відбування покарання в умовах виправної установи система ціннісних орієнтацій зазнає змін. У сучасній науковій літературі недостатньо представлені дослідження, що розкривають особливості та специфіку ціннісних орієнтацій засуджених з різним ступенем кримінальної зараженості. Результати дослідження реальної структури ціннісних орієнтацій нехронічних злочинців-рецидивістів надано у таблиці 2.3.10.

Таблиця 2.3.10

*Показники реальної структури ціннісних орієнтацій нехронічних
корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів*

(M ± m)

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Відпочинок	4,8±0,38	3,5±0,27	≤0,05
Матеріальний добробут	5,0±0,57	3,38±0,7	≤0,05
Насолода прекрасним	1,2±0,22	2,13±0,71	-
Милосердя	5,6±0,45	5,75±0,17	-
Кохання	4,4±0,45	4,88±0,32	-
Пізнання нового	3,8±0,89	4,38±0,45	-
Соціальний статус	4,0±0,61	3,0±0,67	-
Повага людей	4,6±0,57	5,13±0,24	-
Соціальна активність	3,2±0,42	2,5±0,64	-
Спілкування	3,4±0,57	2,75±0,48	-
Здоров'я	4,0±0,5	4,25±0,39	-

За шкалою «приємне проведення часу та відпочинок» статистичний аналіз виявив достовірні відмінності між показниками корисливих 4,8±0,38 та насильницьких – 3,5±0,27 злочинців. Виявлено підвищення показника у випробуваних першої групи у порівнянні з показником другої групи.

Між групами випробовуваних за шкалою «матеріальний добробут» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення

показника у випробовуваних корисливого типу $5,0 \pm 0,57$, вони більше прагнуть до заволодіння матеріальними благами, на відміну від випробовуваних насильницького типу – $3,38 \pm 0,7$.

За шкалою «насолада прекрасним» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої $1,2 \pm 0,22$ та другої – $2,13 \pm 0,71$ груп.

За шкалою «милосердя» статистичний аналіз, також не виявив достовірних відмінностей між показниками першої $5,6 \pm 0,45$ та другої $5,75 \pm 0,17$ груп.

За шкалою «кохання» показник в першій групі склав $4,4 \pm 0,45$, в другій цей показник дорівнював $4,88 \pm 0,32$. Достовірних відмінностей між показниками цих груп досліджуваних не визначено.

За шкалою «пізнання нового» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої $3,8 \pm 0,89$ та другої $4,38 \pm 0,45$ груп.

Показник за шкалою «соціальний статус» у випробовуваних корисливого типу склав $4,0 \pm 0,61$, в групі випробовуваних насильницького типу – $3,0 \pm 0,67$. Статистично значущих відмінностей між цими групами не виявлено.

За шкалою «повага людей» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої $4,6 \pm 0,57$ та другої $5,13 \pm 0,24$ груп.

За шкалою «соціальна активність» статистичний аналіз, також не виявив достовірних відмінностей між показниками першої $3,2 \pm 0,42$ та другої $2,5 \pm 0,64$ груп.

За шкалою «спілкування» були зафіксовані наступні показники: в групі засуджених-рецидивістів корисливого типу показник склав $3,4 \pm 0,57$, в групі засуджених-рецидивістів насильницького типу показник дорівнював $2,75 \pm 0,48$. Статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між групами випробовуваних різної спрямованості.

За шкалою «здоров'я» показник в першій групі склав $4,0 \pm 0,5$, в другій цей показник дорівнював $4,25 \pm 0,39$. Достовірних відмінностей між показниками цих груп досліджуваних не визначено.

Результати дослідження реальної структури ціннісних орієнтацій хронічних злочинців-рецидивістів надано у таблиці 2.3.11.

Таблиця 2.3.11

*Показники реальної структури ціннісних орієнтацій
хронічних корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів
($M \pm m$)*

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Відпочинок	$5,0 \pm 0,2$	$3,67 \pm 0,78$	$\leq 0,05$
Матеріальний добробут	$5,33 \pm 0,82$	$3,4 \pm 0,27$	$\leq 0,05$
Насолода прекрасним	$1,8 \pm 0,55$	$2,0 \pm 0,71$	-
Милосердя	$4,0 \pm 0,94$	$5,0 \pm 0$	-
Кохання	$4,4 \pm 0,45$	$4,0 \pm 0,71$	-
Пізнання нового	$3,4 \pm 0,76$	$4,0 \pm 0,71$	-
Соціальний статус	$2,6 \pm 1,1$	$3,0 \pm 0,71$	-
Повага людей	$4,8 \pm 0,42$	$4,67 \pm 0,82$	-
Соціальна активність	$2,2 \pm 0,22$	$3,33 \pm 0,82$	
Спілкування	$2,6 \pm 0,45$	$2,67 \pm 0,41$	
Здоров'я	$3,8 \pm 0,82$	$4,0 \pm 1,22$	

За шкалою «приємне проведення часу та відпочинок» статистичний аналіз виявив достовірні відмінності між показниками корисливих – $5,0 \pm 0,2$ та насильницьких – $3,67 \pm 0,78$ злочинців. Таким чином, виявлено підвищення показника у випробуваних першої групи у порівнянні з показником другої групи.

Між групами випробовуваних за шкалою «матеріальний добробут» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у випробовуваних корисливого типу $5,33 \pm 0,82$, вони більше прагнуть до заволодіння матеріальними благами, на відміну від випробовуваних насильницького типу $3,4 \pm 0,27$.

За шкалою «насолада прекрасним» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої – $1,8 \pm 0,55$ та другої – $2,0 \pm 0,71$ груп.

За шкалою «милосердя» статистичний аналіз, також не виявив достовірних відмінностей між показниками першої – $4,0 \pm 0,94$ та другої – $5,0 \pm 0$ груп.

За шкалою «кохання» показник в першій групі склав $4,4 \pm 0,45$, в другій цей показник дорівнював $4,0 \pm 0,71$. Таким чином, достовірних відмінностей між показниками цих груп досліджуваних не визначено.

За шкалою «пізнання нового» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої – $3,4 \pm 0,76$ та другої – $4,0 \pm 0,71$ груп.

Показник за шкалою «соціальний статус» у випробовуваних корисливого типу склав $2,6 \pm 1,1$, в групі випробовуваних насильницького типу – $3,0 \pm 0,71$. Це вказує на те, що статистично значущих відмінностей між цими групами не виявлено.

За шкалою «повага людей» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої $4,8 \pm 0,42$ та другої $4,67 \pm 0,82$ груп.

За шкалою «соціальна активність» статистичний аналіз також не виявив достовірних відмінностей між показниками першої – $2,2 \pm 0,22$ та другої – $3,33 \pm 0,82$ груп.

За шкалою «спілкування» були зафіксовані наступні показники: в групі засуджених-рецидивістів корисливого типу показник склав $2,6 \pm 0,45$, в групі засуджених-рецидивістів насильницького типу показник дорівнював $2,67 \pm 0,41$. Статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між групами випробовуваних різної спрямованості.

За шкалою «здоров'я» показник в першій групі склав $3,8 \pm 0,82$, в другій цей показник дорівнював $4,0 \pm 1,22$. Достовірних відмінностей між показниками цих груп досліджуваних не визначено.

Результати дослідження реальної структури ціннісних орієнтацій надхронічних злочинців-рецидивістів надано у таблиці 2.3.12.

Таблиця 2.3.12

Показники реальної структури ціннісних орієнтацій надхронічних корисливих та насильницьких злочинців – рецидивістів
($M \pm m$)

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Відпочинок	3,8±0,74	3,17±0,34	-
Матеріальний добробут	4,2±1,24	3,67±0,88	-
Насолода прекрасним	2,6±0,45	2,67±0,78	-
Милосердя	5,6±0,27	4,83±0,52	-
Кохання	3,4±0,45	4,0±0,8	-
Пізнання нового	4,4±0,84	4,33±0,61	-
Соціальний статус	2,4±0,57	1,83±0,96	-
Повага людей	4,8±0,82	4,83±0,66	-
Соціальна активність	2,2±0,89	1,5±0,37	-
Спілкування	2,4±0,57	2,0±0,57	-
Здоров'я	3,4±0,57	4,17±0,44	-

За шкалою «приємне проведення часу та відпочинок» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками надхронічних корисливих (3,8±0,74) та насильницьких (3,17±0,34) злочинців.

Між групами випробовуваних за шкалою «матеріальне благополуччя» не визначено статистично значущих відмінностей. Показник у випробовуваних корисливого типу склав 4,2±1,24, у випробовуваних насильницького типу показник дорівнює 3,67±0,88.

За шкалою «насолада прекрасним» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої – 2,6±0,45 та другої – 2,67±0,78 груп.

За шкалою «милосердя» статистичний аналіз також не виявив достовірних відмінностей між показниками першої – $5,6 \pm 0,27$ та другої – $4,83 \pm 0,52$ груп.

За шкалою «кохання» показник в першій групі склав $3,4 \pm 0,45$, в другій цей показник дорівнював $4,0 \pm 0,8$. Таким чином, достовірних відмінностей між показниками цих груп досліджуваних не визначено.

За шкалою «пізнання нового» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої – $4,4 \pm 0,84$ та другої – $4,33 \pm 0,61$ груп.

Показник за шкалою «соціальний статус» у випробовуваних корисливого типу склав $2,4 \pm 0,57$, в групі випробовуваних насильницького типу – $1,83 \pm 0,96$. Це вказує на те, що статистично значущих відмінностей між цими групами не виявлено.

За шкалою «повага людей» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої – $4,8 \pm 0,82$ та другої – $4,83 \pm 0,66$ груп.

За шкалою «соціальна активність» статистичний аналіз, також не виявив достовірних відмінностей між показниками першої – $2,2 \pm 0,89$ та другої – $1,5 \pm 0,37$ груп.

За шкалою «спілкування» були зафіксовані наступні показники: в групі засуджених-рецидивістів корисливого типу показник склав $2,4 \pm 0,57$, в групі засуджених-рецидивістів насильницького типу показник дорівнював $2,0 \pm 0,57$. Статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між групами випробовуваних різної спрямованості.

За шкалою «здоров'я» показник в першій групі склав $3,4 \pm 0,57$, в другій цей показник дорівнював $4,17 \pm 0,44$. Достовірних відмінностей між показниками цих груп досліджуваних не визначено.

Таким чином, було виявлено превалювання цінностей «Приємне проведення часу та відпочинок» та «Матеріальний добробут» у корисливих злочинців-рецидивістів нехронічного та хронічного типів порівняно з відповідними групами насильницьких злочинців.

Відсутність відмінностей за цими показниками між групами досліджуваних з шістьма та більше судимостями пов'язана із зниженням показника у групі корисливих злочинців-рецидивістів.

Показники вираженості ціннісних орієнтацій нехронічних корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів надано у таблиці 2.3.13.

Таблиця 2.3.13

*Показники вираженості ціннісних орієнтацій
нехронічних корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів
($M \pm m$)*

Шкали	Корисливі	Насильницькі	p
Конформність	3,05±0,07	3,91±0,4	p≤0,05
Традиції	4,05±0,08	2,48±0,16	p≤0,01
Доброта	3,53±0,18	3,25±0,28	-
Універсалізм	3,46±0,06	3,31±0,57	-
Самостійність	3,28±0,14	3,11±0,48	-
Стимуляція	2,2±0,58	2,72±0,36	-
Гедонізм	3,39±0,39	3,11±0,13	-
Досягнення	3,55±0,29	2,66±0,18	≤0,05
Влада	2,1±0,42	1,9±0,06	-
Безпека	3,88±0,34	3,5±0,44	-

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «конформність» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у засуджених насильницького типу – 3,91±0,4, вони характеризуються як менш адаптивні та більш конформні, на відміну від випробовуваних корисливих засуджених – 3,05±0,07.

За шкалою «традиції» показник в групі нехронічних рецидивістів корисливого типу склав 4,05±0,08, в групі нехронічних рецидивістів насильницького типу цей показник дорівнював 2,48±0,16. Таким чином, виявлено достовірне підвищення показника в першій групі порівняно з другою.

За шкалою «доброта» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої 3,53±0,18 та другої 3,25±0,28 груп.

За шкалою «універсалізм» між показниками корисливих – $3,46 \pm 0,06$ та насильницьких засуджених – $3,31 \pm 0,57$ достовірних відмінностей не виявлено.

За шкалою «самотійність» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої – $3,28 \pm 0,14$ та другої – $3,11 \pm 0,48$ груп.

Показники за шкалою «стимуляція» в першій $2,2 \pm 0,58$ та другій $2,72 \pm 0,36$ групах досліджуваних засуджених-рецидивістів не мають достовірних відмінностей.

Статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей за шкалою «гедонізм» між показниками корисливих $3,39 \pm 0,39$ та насильницьких $3,11 \pm 0,13$ рецидивістів.

За шкалою «досягнення» показник в групі засуджених корисливого типу склав $3,55 \pm 0,29$, в групі засуджених насильницького типу цей показник дорівнював $2,66 \pm 0,18$. Під час проведення статистичного аналізу виявлено достовірне підвищення показника в першій групі у порівнянні з другою.

Статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої та другої груп за шкалами «влада» ($2,1 \pm 0,42$ та $1,9 \pm 0,06$), «безпека» ($3,88 \pm 0,34$ $3,5 \pm 0,44$).

Таким чином, нехронічні насильницькі злочинці переважають корисливих відповідної групи щодо значущості такої цінності як «конформність». Визначальна мотиваційна мета цього типу – стримування та запобігання дій, а також схильностей і спонукань до дій, які можуть завдати шкоди іншим або не відповідають соціальним очікуванням. Дана цінність є похідною від вимоги стримувати схильності, що мають негативні соціальні наслідки.

У контексті даного дослідження соціальні наслідки та очікування визначені пенітенціарними вимогами, які обумовлюють стримування агресії та адаптацію поведінкових проявів відповідно до зовнішньої регламентації життя в умовах відбуття покарання.

Для нехронічних корисливих злочинців більш значними є «традиції» та «досягнення». Будь-які соціальні групи виробляють свої символи і ритуали. Їх роль і функціонування визначаються досвідом групи і закріплюються в традиціях і звичаях. Традиційний спосіб поведінки стає символом групової солідарності, виразом єдиних цінностей і гарантією виживання. Традиції найчастіше приймають форми релігійних обрядів, вірувань і норм поведінки. Мотиваційна мета даної цінності – повага, прийняття звичаїв та ідей, які існують в культурі. Визначальним для цінності «досягнення» є особистий успіх через прояв компетентності згідно із соціальними стандартами. Прояв соціальної компетентності (що становить зміст цієї цінності) в умовах домінуючих культурних стандартів тягне за собою соціальне схвалення.

Більша значущість означених цінностей відбиває значущість для корисливого злочинця, який відбуває покарання вдруге, «вживлення» до кримінальної спільноти (в умовах виправної колонії – спільноти засуджених) з її специфічною субкультурою, та можливості зайняти «достойне» місце.

Існування прошарку рецидивних, у тому числі корисливих, злочинців безпосередньо пов'язано з формуванням, підтримкою і розвитком кримінальної субкультури, в якій якраз і акумулюються протилежна загальноприйнятій система цінностей і кримінальний досвід. Кримінальна субкультура чинить негативний криміногенний вплив на суспільство в зв'язку з тим, що злочинні авторитети, серед яких переважна більшість – корисливі рецидивісти, не тільки зберігають, а й активно поширюють норми і цінності злочинного світу в суспільстві через механізми втягнення у злочинну діяльність, залучення і нав'язування кримінальних стандартів [47, с. 80].

Відтворення професійної злочинності відбувається не саме по собі, а завдяки традиціям і звичаям кримінального середовища. Професійна злочинність базується на передачі досвіду поколінь злочинців, затвердженні специфічної субкультури, закономірному, з їх точки зору, прагненні до виживання в конкретних соціальних умовах. Живучість кримінально-

злочинських традицій пояснюється їх постійним впливом на свідомість злочинця [132].

Таким чином, середовище корисливих рецидивістів активно відтворює кримінальні традиції і злочинці цього типу з двома судимостями орієнтовані на «імплантацію» до кримінальної субкультури.

Показники вираженості ціннісних орієнтацій хронічних корисливих та насильницьких засуджених-рецидивістів надано у таблиці 2.3.14.

Таблиця 2.3.14

*Показники вираженості ціннісних орієнтацій
хронічних корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів
($M \pm m$)*

Шкали	Корисливі	Насильницькі	P
Конформність	3,34±0,19	3,62±0,27	-
Традиції	3,35±0,11	2,73±0,25	≤0.05
Доброта	3,7±0,16	3,62±0,31	-
Універсализм	3,31±0,3	3,11±0,34	-
Самостійність	3,09±0,16	3,16±0,38	-
Стимуляція	2,96±0,33	1,64±0,4	≤0.05
Гедонізм	3,79±0,36	1,58±0,43	≤0.05
Досягнення	3,48±0,37	3,06±0,25	-
Влада	2,53±0,31	1,95±0,31	-
Безпека	3,61±0,29	3,83±0,11	-

Між групами хронічних злочинців – рецидивістів корисливого та насильницького типів за шкалою «конформність» не визначені статистично значущі відмінності. Показник у засуджених корисливого типу склав 3,34±0,19, у засуджених насильницького типу він дорівнює 3,62±0,27.

За шкалою «традиції» виявлено достовірне підвищення показника в групі рецидивістів корисливого типу – 3,35±0,11 у порівнянні з показником в групі засуджених насильницького типу – 2,73±0,25.

За шкалою «доброта» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої – 3,7±0,16 та другої – 3,62±0,31 груп.

За шкалою «універсалізм» між показниками корисливих – $3,31 \pm 0,3$ та насильницьких засуджених – $3,11 \pm 0,34$ достовірних відмінностей не виявлено.

За шкалою «самотійність» статистичний аналіз також не виявив достовірних відмінностей між показниками першої – $3,09 \pm 0,16$ та другої – $3,16 \pm 0,38$ груп.

Між показниками групи рецидивістів корисливого типу та групи рецидивістів насильницького типу за шкалою «стимуляція» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у корисливих злочинців – $2,96 \pm 0,33$ у порівнянні з показником рецидивістів насильницького типу – $1,64 \pm 0,4$.

За шкалою «гедонізм» показник в групі засуджених корисливого типу склав $3,79 \pm 0,36$, в групі засуджених насильницького типу цей показник дорівнював $1,58 \pm 0,43$. Під час проведення статистичного аналізу виявлено достовірне підвищення показника в першій групі у порівнянні з другою.

Статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей за шкалою «досягнення» між показниками корисливих – $3,48 \pm 0,37$ та насильницьких – $3,06 \pm 0,25$ рецидивістів.

Статистичний аналіз не виявив також достовірних відмінностей за шкалою «влада» між показниками корисливих – $2,53 \pm 0,31$ та насильницьких – $1,95 \pm 0,31$ рецидивістів.

За шкалою «безпека» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої – $3,61 \pm 0,29$ та другої – $3,83 \pm 0,11$ груп.

Хронічні корисливі злочинці на відміну від хронічних насильницьких злочинців відповідної групи демонструють вищу значущість гедонізму та стимуляції, зберігаючи вищий рівень цінності традицій. Значущість гедонізму є логічною, виходячи із значущості таких цінностей, як відпочинок та матеріальний добробут, котра була виявлена у цій групі за допомогою опитувальника С. Бубнової. При цьому відпочинок та матеріальний добробут є не тільки більш значущими порівняно з відповідною групою насильницьких

злочинців, але й превалює у профілі реальних цінностей корисливих злочинців з трьома – п'ятьма судимостями.

Цінність «стимуляція» є похідною від організменної потреби в різноманітності і глибоких переживаннях для підтримки оптимального рівня активності. Біологічно обумовлені варіації потреби в стимуляції, опосередковані соціальним досвідом, призводять до індивідуальних відмінностей в значущості цієї цінності.

Як вже наголошувалось у попередньому параграфі, значна частина цінностей корисливих злочинів, окрім корисливих мотивів, детермінуються потребою в ризику, постійною потребою пережити гострі відчуття, долучитися до емоційно збуджувальних ситуацій, що має велику мотивуючу силу [3, с. 64].

Крім того, як вказує М. Гончарова, ризик і небезпека, пов'язані з систематичним вчиненням злочинів, служать, на думку корисливих рецидивістів, доказом наявності «виняткових» властивостей таких, як сміливість, цілеспрямованість, організаторські здібності. На цій основі у багатьох виявляються амбітність, зазнайство і хизування. Можна помітити, що користь далеко не завжди є мотивом корисливих злочинів рецидивістів. Більшість рецидивістів не так гостро відчують потребу в задоволенні життєво важливих потреб, скільки прагнуть отримати якусь психологічну розрядку, зняти напругу і тривогу, виплеснути негативні емоції [47, с. 270].

Виходячи з вищесказаного, значущість стимуляції у групі корисливих злочинців з трьома – п'ятьма судимостями відбиває потребу у зовнішній стимуляції як характерну особливість хронічного типу корисливого рецидивіста.

Щодо цінності традицій у цій групі, ми вважаємо, що, виходячи із відтворюваності спеціального рецидиву, корисливі злочинці з трьома – п'ятьма судимостями стають «ретрансляторами» традицій і цінностей кримінальної субкультури.

Є. Л. Сучкова, вивчаючи особливості морально-правових уявлень, виявила, що 21,6% законослухняних жінок і 34,9% законослухняних чоловіків

погодилися з тим, що «можна взяти чуже майно в ситуації, коли воно, швидше за все, нікому не належить»: «можна, якщо воно нікому не належить », «так, можна, якщо на дорозі знайшов і нікого поруч немає », «якщо це не твоє, то можна, тому що це нічیه». Також 43,2% законослухняних чоловіків згодні з тим, що якщо «людина погано зберігає свої речі або не дорожить ними», то їх можна взяти [157, с. 57].

Є. Стрижовим було виявлено, що для вікових груп до 20 років (191 особа), від 20 до 30 років (1202 людини) і від 30 до 40 років (704 людини) характерне загальне схвальне ставлення до шахрайства. Кількісний склад цих груп перевершує інші групи, які негативно ставляться до шахрайства, в 5,67 рази (2097 осіб проти 370). Встановлено, що всі потенційні шахраї забезпечені житлом, можуть вільно купити дорогі товари та послуги, багато хто має автомобілі і дачі. Їхня офіційна зарплата на 47% перевищує середній показник по всій вибірці (2467 чоловік). 70% з них мають в особистій власності акції підприємств, де вони працюють. Дослідник вважає, що максимальне значення і особистісний зміст цінностей формують соціальну базу шахрайства [153, с. 30].

Виходячи із морально-правової нестійкості певної кількості формально правослухняних громадян, «ретрансляція» кримінальних цінностей та стилю життя з боку хронічних корисливих злочинців (3–5 судимостей) обумовлює соціальну загрозу щодо підвищення рівня кримінального зараження суспільства.

Показники вираженості ціннісних орієнтацій надхронічних корисливих та насильницьких засуджених-рецидивістів надано у таблиці 2.3.15, представлений на наступній сторінці.

Між групами надхронічних випробовуваних корисливого та насильницького типу за шкалою «конформність» визначені статистично значущі відмінності: відмічено підвищення показника у засуджених насильницького типу – $3,72 \pm 0,07$, у порівнянні з показником групи засуджених корисливого типу – $3,16 \pm 0,16$.

*Показники вираженості ціннісних орієнтацій
надхронічних корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів*

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Конформність	3,16±0,16	3,72±0,07	≤0.05
Традиції	2,61±0,48	3,55±0,5	-
Доброта	3,19±0,31	3,66±0,25	-
Універсалізм	3,17±0,24	3,74±0,24	-
Самостійність	2,8±0,44	3,19±0,23	-
Стимуляція	2,54±0,46	2,33±0,61	-
Гедонізм	1,62±0,25	1,66±0,63	-
Досягнення	2,34±0,36	1,69±0,59	-
Влада	2,5±0,28	1,74±0,61	-
Безпека	3,38±0,4	3,84±0,2	-

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типу не виявлено статистичних відмінностей за наступними шкалами: «традиції» (2,61±0,48; 3,55±0,5), «доброта» (3,19±0,31 та 3,66±0,25); «універсалізм» (3,17±0,24 та 3,74±0,24), «самостійність» (2,8±0,44 та 3,19±0,23), «стимуляція» (2,54±0,46 та 2,33±0,61), «гедонізм» (1,62±0,25 та 1,66±0,63) «досягнення» (2,34±0,36 та 1,69±0,59), «влада» (2,5±0,28 та 1,74±0,61), «безпека» (3,38±0,4 та 3,84±0,2).

Цінність конформності у групі надхронічних злочинців насильницького типу пояснюється наступним. З віком знижуються психофізіологічні можливості до контролю емоцій та агресії, із збільшенням загального терміну перебування у колонії збільшується внутрішня напруга, яка може бути виявлена імпульсивно, що вимагає більших зусиль для стримування та запобігання дій, а також схильностей і спонукань до дій, які можуть спричинити негативні пенітенціарні санкції.

Таким чином, виявлена подібність цінностей (крім конформізму) у групах надхронічних корисливих та насильницьких злочинців. Це пояснюється, як вже було наголошено вище, довшим загальним терміном перебування у

пенітенціарних закладах, довшим впливом уніфікованих умов життя та вимог до поведінки. Можливо вважати, що представники цих груп демонструють скоріше риси «засудженого», ніж «злочинця певного типу»

Виходячи з того, що саморегуляція робить значний внесок в організацію життєдіяльності та поведінки суб'єкта, зокрема кримінальної поведінки, та, як вже наголошувалося вище, схильність до злочину, ступінь вираженості конкретного кримінального досвіду у того чи іншого індивіда повинні визначатися динамічними і змістовними характеристиками цілісного процесу регуляції діяльності, нами було вивчено окремі складові саморегуляції особистості та поведінки злочинців-рецидивістів корисливої та насильницької спрямованості відповідно до типу відтворюваності злочину.

Показники локалізації суб'єктивного контролю нехронічних злочинців-рецидивістів корисливої та насильницької спрямованості надано у таблиці 2.3.16, представлений на наступній сторінці.

За шкалою «інтернальність загальна» статистичний аналіз виявив достовірне підвищення показника в групі нехронічних насильницьких злочинців – $32,0 \pm 1,56$ проти групи нехронічних корисливих – $27,93 \pm 1,19$.

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «інтернальність в судженнях про життя взагалі» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у випробовуваних насильницького типу – $15,5 \pm 0,85$, на відміну від випробовуваних корисливого типу – $13,83 \pm 0,7$.

Показник за шкалою «інтернальність в описі особистого досвіду» у рецидивістів корисливого типу склав $14,1 \pm 0,49$, в групі засуджених за скоєння насильницьких злочинів показник дорівнював $16,5 \pm 0,71$, між ними виявлені статистично значущі відмінності у бік підвищення показника в групі насильницьких злочинців.

Таблиця 2.3.16

Показники локалізації суб'єктивного контролю
нехронічних корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів
($M \pm m$)

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Інтернальність загальна	27,93±1,19	32,0±1,56	≤0,05
Інтернальність в судженнях про життя взагалі	13,83±0,7	15,5±0,85	≤0,05
Інтернальність в описі особистого досвіду	14,10±0,49	16,50±0,71	≤0,05
Інтернальність в засобах досягнень	6,67±0,67	7,0±1,41	-
Інтернальність в сфері невдач	5,83±0,94	6,5±0,71	-
Показник схильності до самозвинувачення	0,83±0,44	0,5±0,71	-
Професійно-соціальний аспект інтернальності	6,33±0,67	6,0±1,41	-
Професійно-процесуальний аспект інтернальності	6,50±0,37	7,50±0,71	-
Інтернальність у професійній діяльності	12,83±0,87	13,5±2,12	-
Компетентність в сфері міжособистісних відносин	4,67±0,73	5,5±2,12	-
Відповідальність в сфері міжособистісних відносин	4,23±0,23	7,5±0,71	≤0,05
Інтернальність в міжособистісному спілкуванні	8,9±0,63	13,0±1,41	≤0,05
Інтернальність в сфері сімейних відносин	5,32±0,36	6,5±0,71	≤0,05
Інтернальність в сфері здоров'я	4,0±0,49	6,5±0,71	≤0,05
Заперечення активності	6,0±0,39	7,5±0,71	≤0,05
Готовність до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів	4,67±0,56	6,0±1,41	≤0,05
Готовність до самостійного планування вчинення діяльності і відповідальності за неї	6,67±0,37	6,5±0,71	-

За шкалою «інтернальність в засобах досягнень» показник у випробовуваних в групі рецидивістів корисливого типу склав 6,67±0,67, в групі насильницьких злочинців – 7,0±1,41. Статистично значущих відмінностей між ними не виявлено.

За шкалою «інтернальність в сфері невдач» показник в групі засуджених корисливого типу склав $5,83 \pm 0,94$, в групі рецидивістів насильницького типу цей показник дорівнював $6,5 \pm 0,71$. Статистично значущих відмінностей між ними не виявлено.

За шкалою «показник схильності до самозвинувачення» між групами засуджених корисливого та насильницького типів не виявлено статистично значущих відмінностей. У випробовуваних корисливого типу показник дорівнював $-0,83 \pm 0,44$, в групі засуджених насильницького типу показник склав $-0,5 \pm 0,71$.

За шкалою «професійно-соціальний аспект інтернальності» між показниками обох груп випробовуваних не відмічено статистично достовірних відмінностей. У засуджених за скоєння корисливих злочинів показник дорівнював $6,33 \pm 0,67$, в групі засуджених насильницького типу показник склав $6,0 \pm 1,41$.

За шкалою «професійно-процесуальний аспект інтернальності» не відмічено статистично достовірних відмінностей між показниками корисливих і насильницьких злочинців. У рецидивістів корисливого типу цей показник склав $6,5 \pm 0,37$, у випробовуваних насильницького типу він дорівнював $7,5 \pm 0,71$.

За шкалою «інтернальність у професійній діяльності» між групами засуджених з різною кількістю судимостей не виявлено статистично значущих відмінностей. У випробовуваних корисливого типу показник дорівнював $12,83 \pm 0,87$, в групі засуджених насильницького типу показник склав $13,5 \pm 2,12$.

Проведений статистичний аналіз доводить, що за шкалою «компетентність в сфері міжособистісних відносин» також немає достовірних відмінностей між показниками рецидивістів корисливого $4,67 \pm 0,73$ та насильницького $5,5 \pm 2,12$ типів.

За шкалою «відповідальність в сфері міжособистісних відносин» між випробовуваними корисливого і насильницького типів виявлені статистично

значущі відмінності в бік підвищення показника у засуджених насильницького – $7,5 \pm 0,71$ типу на відміну від корисливих – $4,23 \pm 0,23$ злочинців.

За шкалою «Інтернальність в міжособистісному спілкуванні» були зафіксовані такі показники: в групі випробуваних корисливого типу показник склав $8,9 \pm 0,63$, в групі рецидивістів насильницького типу показник дорівнював $13,0 \pm 1,41$. Статистичний аналіз виявив достовірне підвищення показника у випробуваних насильницького типу.

За шкалою «інтернальність в сфері сімейних відносин» між випробовуваними корисливого і насильницького типів виявлені статистично значущі відмінності в бік підвищення показника у засуджених насильницького – $6,5 \pm 0,71$ типу на відміну від корисливих – $5,32 \pm 0,36$ злочинців.

За шкалою «інтернальність в сфері здоров'я» були зафіксовані такі показники: в групі випробуваних корисливого типу показник склав $4,0 \pm 0,49$, в групі насильницьких злочинців показник дорівнював $6,5 \pm 0,71$. Статистичний аналіз виявив достовірні відмінності між групами випробовуваних в бік підвищення показника у засуджених насильницького типу.

Виявлені статистично значущі відмінності між групами випробовуваних за шкалою «заперечення активності»: між випробовуваними корисливого типу – $6,0 \pm 0,39$ і випробовуваними насильницького типу – $7,5 \pm 0,71$ спостерігаються статистично значущі відмінності у бік підвищення показника - в другій групі.

За шкалою «готовність до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів» між випробовуваними першої – $4,67 \pm 0,56$ і другої – $6,0 \pm 1,41$ груп, спостерігаються статистично значущі відмінності у бік підвищення показника в другій групі.

За шкалою «готовність до самостійного планування, вчинення діяльності і відповідальності за неї» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між групами нехронічних злочинців – рецидивістами корисливого та насильницького типів. Показники склали: $6,67 \pm 0,37$ і $6,5 \pm 0,71$ у першій і другій групах відповідно.

Показники локалізації суб'єктивного контролю хронічних злочинців-рецидивістів корисливої та насильницької спрямованості – у таблиці 2.3.17.

Таблиця 2.3.17

Показники локалізації суб'єктивного контролю хронічних корисливих та насильницьких злочинців – рецидивістів ($M \pm m$)

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Інтернальність загальна	23,6±1,21	27,67±2,47	≤0,05
Інтернальність в судженнях про життя взагалі	12,4±0,91	15,67±2,27	≤0,05
Інтернальність в описі особистого досвіду	11,2±0,3	12,0±0,22	≤0,05
Інтернальність в засобах досягнень	5,4±0,67	5,67±1,47	-
Інтернальність в сфері невдач	5,0±0,71	5,67±1,78	-
Показник схильності до самозвинувачення	-0,4±0,76	-0,33±1,08	-
Професійно-соціальний аспект інтернальності	4,6±0,67	4,0±0,71	-
Професійно-процесуальний аспект інтернальності	5,0±0,71	5,33±2,16	-
Інтернальність у професійній діяльності	9,6±0,91	9,33±2,48	-
Компетентність в сфері міжособистісних відносин	5,6±0,27	6,67±0,82	-
Відповідальність в сфері міжособистісних відносин	2,8±0,89	5,67±0,41	≤0,05
Інтернальність в міжособистісному спілкуванні	8,4±0,97	12,33±1,08	≤0,05
Інтернальність в сфері сімейних відносин	5,6±0,27	6,01±0,71	-
Інтернальність в сфері здоров'я	5,0±0,71	5,33±0,82	-
Заперечення активності	6,4±0,57	8,0±0,87	≤0,05
Готовність до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів	3,8±0,74	5,67±0,63	≤0,05
Готовність до самостійного планування вчинення діяльності і відповідальності за неї	5,4±0,57	5,67±0,41	-

За шкалою «інтернальність загальна» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками групи хронічних корисливих – 23,60±1,21 і хронічних насильницьких – 27,0±2,47 злочинців.

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «інтернальність в судженнях про життя взагалі» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у випробовуваних насильницького типу – $15,67 \pm 2,27$, на відміну від випробовуваних корисливого типу – $12,4 \pm 0,91$.

Показник за шкалою «інтернальність в описі особистого досвіду» у рецидивістів корисливого типу склав $11,2 \pm 0,3$, в групі засуджених за скоєння насильницьких злочинів показник дорівнював $12,0 \pm 0,22$, між ними виявлені статистично значущі відмінності у бік підвищення показника в групі насильницьких злочинців.

За шкалою «інтернальність в засобах досягнень» показник у випробовуваних в групі рецидивістів корисливого типу склав $5,4 \pm 0,67$, в групі насильницьких злочинців – $5,67 \pm 1,47$. Статистично значущих відмінностей між ними не виявлено.

За шкалою «інтернальність в сфері невдач» показник в групі засуджених корисливого типу склав $5,0 \pm 0,71$, в групі рецидивістів насильницького типу цей показник дорівнював $5,67 \pm 1,78$. Статистично значущих відмінностей між ними не виявлено.

За шкалою «показник схильності до самозвинувачення» між групами засуджених корисливого та насильницького типів не виявлено статистично значущих відмінностей. У випробовуваних корисливого типу показник дорівнював $-0,4 \pm 0,76$, в групі засуджених насильницького типу показник склав $-0,33 \pm 1,08$.

За шкалою «професійно-соціальний аспект інтернальності» між показниками обох груп випробовуваних не відмічено статистично достовірних відмінностей. У засуджених за скоєння корисливих злочинів показник дорівнював $4,6 \pm 0,67$, в групі засуджених насильницького типу показник склав $4,0 \pm 0,71$.

За шкалою «професійно-процесуальний аспект інтернальності» не відмічено статистично достовірних відмінностей між показниками корисливих і насильницьких злочинців. У рецидивістів корисливого типу цей показник склав $5,0 \pm 0,71$, у випробуваних насильницького типу він дорівнював $5,33 \pm 2,16$.

За шкалою «інтернальність у професійній діяльності» між групами засуджених з різною кількістю судимостей не виявлено статистично значущих відмінностей. У випробовуваних корисливого типу показник дорівнював $9,6 \pm 0,91$, в групі засуджених насильницького типу показник склав $9,33 \pm 2,48$.

Проведений статистичний аналіз свідчить, що за шкалою «компетентність у сфері міжособистісних відносин», також немає достовірних відмінностей між показниками рецидивістів корисливого $5,6 \pm 0,27$ та насильницького $6,67 \pm 0,82$ типів.

За шкалою «відповідальність у сфері міжособистісних відносин» між випробовуваними корисливого і насильницького типу виявлені статистично значущі відмінності в бік підвищення показника у засуджених насильницького – $5,67 \pm 0,41$ типу на відміну від корисливих – $2,8 \pm 0,89$ злочинців.

За шкалою «інтернальність в міжособистісному спілкуванні» були зафіксовані наступні показники: в групі випробуваних корисливого типу показник склав $8,4 \pm 0,97$, в групі рецидивістів насильницького типу показник дорівнював $12,33 \pm 1,08$. Статистичний аналіз виявив достовірне підвищення показника у випробуваних насильницького типу.

За шкалою «інтернальність в сфері сімейних відносин» між випробовуваними корисливого і насильницького типів не виявлені статистично значущі відмінності між показниками у засуджених корисливого $5,6 \pm 0,27$ та насильницького $6,01 \pm 0,71$ типів.

За шкалою «інтернальність у сфері здоров'я» були зафіксовані такі показники: в групі випробуваних корисливого типу показник склав $5,0 \pm 0,71$, в групі насильницьких злочинців показник дорівнював $5,33 \pm 0,82$. Статистичний

аналіз не виявив достовірних відмінностей між злочинцями корисливого та насильницького типів.

Виявлені статистично значущі відмінності між групами випробовуваних за шкалою «заперечення активності»: між випробовуваними корисливого типу $6,4 \pm 0,57$ і випробовуваними насильницького типу $8,0 \pm 0,87$ спостерігаються статистично значущі відмінності у бік підвищення показника в групі насильницьких злочинців.

За шкалою «готовність до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів» між випробовуваними першої $3,8 \pm 0,74$ і другої $5,67 \pm 0,63$ груп спостерігаються статистично значущі відмінності у бік підвищення показника в другій групі.

За шкалою «готовність до самостійного планування, вчинення діяльності і відповідальності за неї» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів. Показники склали: $5,4 \pm 0,57$ і $5,67 \pm 0,41$ у першій і другій групах відповідно.

Показники локалізації суб'єктивного контролю надхронічних злочинців – рецидивістів корисливої та насильницької спрямованості надано у таблиці 2.3.18, представлений на наступній сторінці.

За шкалою «інтернальність загальна» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками групи надхронічних корисливих – $21,0 \pm 0,6$ і надхронічних насильницьких $18,5 \pm 2,12$ злочинців.

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «інтернальність в судженнях про життя взагалі» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у випробовуваних насильницького типу $17,5 \pm 1,41$, на відміну від випробовуваних корисливого типу $14,5 \pm 0,34$.

Таблиця 2.3.18

Показники локалізації суб'єктивного контролю надхронічних корисливих та насильницьких злочинців – рецидивістів ($M \pm m$)

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Інтернальність загальна	26,8±1,17	31,9±1,82	≤0,05
Інтернальність в судженнях про життя взагалі	14,5±0,34	17,5±1,41	≤0,05
Інтернальність в описі особистого досвіду	12,3±0,83	14,4±0,41	≤0,05
Інтернальність в засобах досягнень	5,0±1,41	6,5±2,12	-
Інтернальність в сфері невдач	5,5±0,71	7,0±1,41	-
Показник схильності до самозвинувачення	0,5±0,7	0,5±0,54	-
Професійно-соціальний аспект інтернальності	4,5±0,74	5,5±0,71	-
Професійно-процесуальний аспект інтернальності	6,5±0,3	6,3±0,26	-
Інтернальність у професійній діяльності	11,0±1,04	11,6±0,97	-
Компетентність в сфері міжособистісних відносин	4,5±2,12	6,0±1,41	-
Відповідальність в сфері міжособистісних відносин	6,5±0,71	6,5±0,71	-
Інтернальність в міжособистісному спілкуванні	11,0±2,83	12,5±2,12	-
Інтернальність в сфері сімейних відносин	5,0±1,41	7,0±0,1	-
Інтернальність в сфері здоров'я	5,0±1,41	5,0±2,83	-
Заперечення активності	8,5±0,82	9,5±0,71	-
Готовність до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів	6,0±1,41	6,5±2,12	-
Готовність до самостійного планування вчинення діяльності і відповідальності за неї	5,0±1,41	5,5±0,71	-

Показник за шкалою «інтернальність в описі особистого досвіду» у рецидивістів корисливого типу склав 12,3±0,83, в групі засуджених за скоєння насильницьких злочинів показник дорівнював 14,4±0,41, між ними виявлені

статистично значущі відмінності у бік підвищення показника в групі насильницьких злочинців.

За шкалою «інтернальність в засобах досягнень» показник у випробовуваних в групі рецидивістів корисливого типу склав $5,0 \pm 1,41$, в групі насильницьких злочинців – $6,5 \pm 2,12$. Статистично значущих відмінностей між ними не виявлено.

За шкалою «інтернальність в сфері невдач» показник в групі засуджених корисливого типу склав $5,5 \pm 0,71$, в групі рецидивістів насильницького типу цей показник дорівнював $7,0 \pm 1,41$. Статистично значущих відмінностей між ними не виявлено.

За шкалою «показник схильності до самозвинувачення» між групами засуджених корисливого та насильницького типів не виявлено статистично значущих відмінностей. У випробовуваних корисливого типу показник дорівнював $0,5 \pm 0,7$, в групі засуджених насильницького типу показник склав $0,5 \pm 0,54$.

За шкалою «професійно-соціальний аспект інтернальності» між показниками обох груп випробовуваних не відмічено статистично достовірних відмінностей. У засуджених за скоєння корисливих злочинів показник дорівнював $4,5 \pm 0,74$, в групі засуджених насильницького типу показник склав $5,5 \pm 0,71$.

За шкалою «професійно-процесуальний аспект інтернальності» не відмічено статистично достовірних відмінностей між показниками корисливих і насильницьких злочинців. У рецидивістів корисливого типу цей показник склав $6,5 \pm 0,3$, у випробовуваних насильницького типу він дорівнював $6,3 \pm 0,26$.

За шкалою «інтернальність у професійній діяльності» між групами засуджених з різною кількістю судимостей не виявлено статистично значущих відмінностей. У випробовуваних корисливого типу показник дорівнював $11,0 \pm 1,04$, в групі засуджених насильницького типу показник склав $11,6 \pm 0,97$.

Проведений статистичний аналіз доводить, що за шкалою «компетентність у сфері міжособистісних відносин», також немає достовірних відмінностей між показниками рецидивістів корисливого $4,5 \pm 2,12$ та насильницького $6,0 \pm 1,41$ типів.

За шкалою «відповідальність у сфері міжособистісних відносин» між випробовуваними корисливого і насильницького типів не виявлені статистично значущі відмінності. Показник у засуджених насильницького типу склав $6,5 \pm 0,71$, у корисливих злочинців цей показник дорівнював $6,5 \pm 0,71$.

За шкалою «інтернальність в міжособистісному спілкуванні» були зафіксовані такі показники: в групі випробуваних корисливого типу показник склав $11,0 \pm 2,83$, в групі рецидивістів насильницького типу показник дорівнював $12,5 \pm 2,12$. Статистичний аналіз не виявив статистично значущих відмінностей між показниками випробуваних корисливого та насильницького типів.

За шкалою «інтернальність у сфері сімейних відносин» між випробовуваними корисливого і насильницького типів не виявлені статистично значущі відмінності між показниками у засуджених корисливого ($5,0 \pm 1,41$) та насильницького $7,0 \pm 0,1$ типу.

За шкалою «інтернальність у сфері здоров'я» були зафіксовані наступні показники: в групі випробуваних корисливого типу показник склав $5,0 \pm 1,41$, в групі насильницьких злочинців показник дорівнював $5,0 \pm 2,83$. Статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між злочинцями корисливого та насильницького типів.

За шкалою «заперечення активності» не виявлені статистично значущі відмінності між випробовуваними корисливого $8,5 \pm 0,82$ і насильницького типів $9,5 \pm 0,71$.

За шкалою «готовність до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів» між показниками випробовуваних першої – $6,0 \pm 1,41$ і другої – $6,5 \pm 2,12$ груп не спостерігаються статистично значущі відмінності.

За шкалою «готовність до самостійного планування, вчинення діяльності і відповідальності за неї» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів. Показники склали: $5,0 \pm 1,41$ і $5,5 \pm 0,71$ у першій і другій групах відповідно.

Нехронічні насильницькі злочинці є більш інтернальними у судженнях про життя взагалі та в описанні особистого досвіду, і, як результат, більш інтернальними в цілому. Також вони вважають себе більш відповідальними у сфері міжособистісних стосунків, у сімейних стосунках та у сфері здоров'я, та виявляють більшу готовність до подолання труднощів.

Якісний аналіз результатів свідчить про те, що нехронічні насильницькі злочинці є більш відповідальними, ніж компетентними, у міжособистісних стосунках. Вони декларують готовність до діяльності, що пов'язана із подоланням труднощів та самостійного планування діяльності та відповідальності за неї, але показник заперечення активності знаходиться на середньому рівні, тобто ці досліджувані недостатню ефективність власної активності часто схильні пояснювати законами буття та не намагаються активно змінити що-небудь у своєму житті, тому що це не має сенсу. Така суперечливість породжує конфліктність регуляції та знижує можливості психологічної корекції, оскільки приймаючи відповідальність у міжособистісних стосунках та діяльності, погоджуючись долати труднощі, у разі невдачі такі особи не змінюють алгоритм дії, посиляючись на обставини.

Щодо корисливих злочинців з відповідної групи, то вони є більш екстернальними у міжособистісній сфері, перекладаючи відповідальність на оточення.

Як у насильницьких, так і у корисливих злочинців, показник схильності до самозвинувачення набуває позитивного значення та відбиває тенденцію до схильності обвинувачувати себе у власних невдачах. Виходячи з того, що наявність схильності до самозвинувачення знаходиться у діапазоні від 0 до 8,

зафіксовані в обох групах показники не дозволяють говорити про значну вираженість цього компоненту локусу контролю.

У групах хронічних корисливих та насильницьких злочинців, в цілому, зберігаються тенденції, відмічені у групах з двома судимостями.

Насильницькі злочинці з трьома-п'ятьма судимостями є більш інтернальними у судженнях про життя взагалі та в описанні особистого досвіду, і, як результат, більш інтернальними в цілому. Також вони вважають себе більш відповідальними у сфері міжособистісних стосунків та виявляють більшу готовність до подолання труднощів.

Якісний аналіз результатів свідчить про те, що хронічні насильницькі злочинці є більш відповідальними у міжособистісних стосунках. Вони декларують готовність до діяльності, що пов'язана із подоланням труднощів та самостійного планування діяльності та відповідальності за неї, але показник заперечення активності знаходиться на середньому рівні, тобто ці досліджувані недостатню ефективність власної активності часто схильні пояснювати законами буття та не досить намагаються змінити що-небудь у своєму житті, тому що це не має сенсу. Така суперечливість породжує конфліктність регуляції та знижує можливості психологічної корекції, оскільки приймаючи відповідальність у міжособистісних стосунках та діяльності, погоджуючись долати труднощі, у разі невдачі такі особи не змінюють алгоритм дії, посиляючись на обставини.

Щодо корисливих злочинців з відповідної групи, то вони є більш екстернальними у міжособистісній сфері, перекладаючи відповідальність на оточення. Слід відмітити низький (нижчий, ніж у корисливих злочинців, засуджених вдруге) показник відповідальності у сфері міжособистісних стосунків у цій групі. Привертає також увагу зниження показника готовності долати труднощі порівняно із корисливими злочинцями, що були засуджені вдруге.

На відміну від злочинців як корисливого, так і насильницького типів з двома судимостями, як у насильницьких, так і у корисливих злочинців з трьома

– п'ятьма судимостями, показник схильності до самозвинувачення набуває негативного значення та відбиває тенденцію уникати звинувачення себе у власних невдачах. Виходячи з того, що наявність схильності до самозвинувачення знаходиться у діапазоні від -8 до 0 зафіксовані в обох групах показники не дозволяють говорити про значну вираженість цього компоненту локусу контролю. Чим далі показник схильності до самозвинувачення від нуля в негативну сторону, тим менш вірогідні у даної людини прояви самозвинувачувальної поведінки, так як у разі успіхів вона частіше бачить їх причини в собі, а у разі невдач схильна вважати, що «хтось інший винен, але не я».

Між групами корисливих та насильницьких злочинців кількість відмінностей зменшується порівняно з попередніми зрізами.

Як і насильницькі злочинці у попередніх зрізах, насильницькі злочинці з шістьма і більше судимостями є більш інтернальними у судженнях про життя взагалі та в описанні особистого досвіду, і, як результат, більш інтернальними в цілому. Також, зберігається протиріччя між загальною інтернальністю та відкиданням активності, показник якого досягає верхньої межі середнього рівня. Таким чином, погоджуючись з тим, що причиною невдач у своєму житті є вони самі, ці досліджувані не готові щось змінювати, тому що, з їхньої точки зору, змінювати «закони життя» не має сенсу. Така особливість утруднює корекційні впливи на них.

Як у насильницьких, так і у корисливих злочинців з шістьма та більше судимостями, показник схильності до самозвинувачення набуває позитивного значення та відбиває тенденцію до схильності обвинувачувати себе у власних невдачах. Виходячи з того, що наявність схильності до самозвинувачення знаходиться у діапазоні від 0 до 8, зафіксовані в обох групах показники не дозволяють говорити про значну вираженість цього компоненту локусу контролю.

Показники локалізації особистісної саморегуляції нехронічних злочинців – рецидивістів корисливої та насильницької спрямованості надано у таблиці 2.3.19.

Таблиця 2.3.19

*Показники особистісної саморегуляції нехронічних корисливих та
насильницьких злочинців-рецидивістів*

(M ± m)

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Планування	6,0±0,98	7,5±0,71	-
Моделювання	5,33±0,88	2,0±0,2	≤0,05
Програмування	7,0±0,57	6,0±1,41	-
Оцінка результатів	4,83±0,59	3,6±0,54	≤0,05
Гнучкість	7,83±0,72	6,5±2,12	-
Самостійність	4,33±0,88	6,5±0,71	≤0,05
Загальний рівень саморегуляції	31,17±3,68	31,0±4,92	-

За шкалою «планування» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками засуджених корисливого 6,0±0,98 і насильницького типів 7,5±0,71.

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «моделювання» визначені статистично значущі відмінності. У випробовуваних, які засуджені за скоєння корисливих злочинів, цей показник склав 5,33±0,88 і він достовірно вище, ніж у засуджених насильницького типу, у яких цей показник дорівнював 2,0±0,2.

За шкалою «програмування» між випробовуваними корисливого та насильницького типів статистично значущих відмінностей не виявлено. Показник у рецидивістів першої групи склав 7,0±0,57, в другій групі він дорівнював 6,0±1,41.

За шкалою «оцінка результатів» між показниками випробовуваних корисливого та насильницького типів виявлено статистично значущі відмінності. У рецидивістів корисливого типу цей показник достовірно вище і дорівнював 4,83±0,59, на відміну від показника в групі корисливих злочинців 3,6±0,54.

За шкалою «гнучкість» показник у рецидивістів корисливого типу склав $7,83 \pm 0,72$, в групі засуджених за скоєння насильницьких злочинів показник дорівнював $6,5 \pm 2,12$. Між ними не виявлені статистично значущі відмінності.

За шкалою «самостійність» показник у рецидивістів корисливого типу склав $4,33 \pm 0,88$, в групі засуджених за скоєння насильницьких злочинів показник дорівнював $6,5 \pm 0,71$, між ними виявлені статистично значущі відмінності у бік підвищення показника в групі насильницьких злочинців.

За шкалою «загальний рівень саморегуляції» між показниками корисливих і насильницьких рецидивістів не відмічено статистично достовірних відмінностей. У засуджених корисливого типу цей показник дорівнював $31,17 \pm 3,68$, у злочинців насильницького типу показник склав $31,0 \pm 4,92$.

Таким чином, виходячи з наявних відмінностей ланок саморегуляції насильницькі злочинці, засуджені вдруге, характеризуються наступним. Слабка сформованість процесів моделювання призводить до неадекватної оцінки значимих внутрішніх умов і зовнішніх обставин, що може супроводжуватися різкими перепадами ставлення до розвитку ситуації, наслідків своїх дій. У таких осіб часто виникають труднощі у визначенні мети і програми дій, адекватних поточній ситуації, вони не завжди помічають зміну ситуації, що також часто призводить до невдач. Не помічають своїх помилок, не критичні до своїх дій. Вони є більш самостійними, менш залежними від думок і оцінок оточення. Менш схильні дотримуватися порад сторонніх.

Нехронічні корисливі злочинці з двома судимостями мають більшу здібність виділяти значущі умови досягнення цілей, більш успішно оцінюють як сам факт неузгодженості отриманих результатів з метою діяльності, так і причини, що призвели до нього, гнучко адаптуючись до зміни умов. У той же час вони більш залежні від думок і оцінок оточення. Плани і програми їх дій розробляються несамостійно, і вони дуже часто некритично додержуються сторонніх порад.

Показники локалізації особистісної саморегуляції хронічних злочинців-рецидивістів корисливої та насильницької спрямованості надано у таблиці 2.3.20.

Таблиця 2.3.20

Показники особистісної саморегуляції хронічних корисливих та насильницьких засуджених-рецидивістів
($M \pm m$)

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Планування	6,1±2,83	6,5±0,71	-
Моделювання	5,1±1,01	3,1±0,83	≤0,05
Програмування	6,2±1,41	5,2±0,3	-
Оцінка результатів	6,5±0,71	4,5±1,12	≤0,05
Гнучкість	6,5±0,63	4,5±0,71	≤0,05
Самостійність	5,5±0,62	4,1±0,56	≤0,05
Загальний рівень саморегуляції	31,5±0,98	28,2±4,18	-

За шкалою «планування» між показниками хронічних злочинців – рецидивістів корисливого (6,1±2,83) і насильницького типів (6,5±0,71) статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей.

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «моделювання» визначені статистично значущі відмінності. У випробовуваних, які засуджені за скоєння корисливих злочинів, цей показник склав 5,1±1,01 і він достовірно вище, ніж у засуджених насильницького типу, у яких цей показник дорівнював 3,1±0,83.

За шкалою «програмування» між випробовуваними корисливого та насильницького типу статистично значущих відмінностей не виявлено. Показник у рецидивістів першої групи склав 6,2±1,41, в другій групі він дорівнював 5,2±0,3.

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «оцінка результатів» визначені статистично значущі відмінності:

відмічено достовірне підвищення показника у випробовуваних корисливого типу – $6,5 \pm 0,71$, на відміну від випробовуваних насильницького типу – $4,5 \pm 1,12$.

За шкалою «гнучкість» між показниками засуджених корисливого та насильницького типів виявлено статистично значущі відмінності. У рецидивістів корисливого типу цей показник достовірно вище і дорівнював $6,5 \pm 0,63$, на відміну від насильницьких злочинців – $4,5 \pm 0,71$.

За шкалою «самостійність» показник у рецидивістів корисливого типу склав $5,5 \pm 0,62$, в групі засуджених за скоєння насильницьких злочинів показник дорівнював $4,1 \pm 0,56$, між ними виявлені статистично значущі відмінності у бік підвищення показника в групі корисливих злочинців.

За шкалою «загальний рівень саморегуляції» між показниками хронічних корисливих і насильницьких рецидивістів не відмічено статистично значущі відмінності: показники склали у випробовуваних корисливого типу $31,5 \pm 0,98$, у випробовуваних насильницького типу – $28,2 \pm 4,18$.

Таким чином, хронічні насильницькі злочинці відрізняються слабшою сформованістю процесів моделювання, що призводить до неадекватної оцінки значимих внутрішніх умов і зовнішніх обставин і може супроводжуватися різкими перепадами ставлення до розвитку ситуації, наслідків своїх дій. У таких досліджуваних часто виникають труднощі у визначенні мети і програми дій, адекватних поточній ситуації, вони не завжди помічають зміну ситуації, що також часто призводить до невдач. Не помічають своїх помилок, не критичні до своїх дій. Вони краще почуваються в стереотипних ситуаціях, у швидко мінливій обстановці почувають себе невпевнено, гірше звикають до змін у житті, до зміни обстановки і способу життя. Вони менш успішно реагують на зміну ситуації, менш здатні виділити значущі умови, оцінити неузгодженість отриманих результатів з метою діяльності та внести корективи. У порівнянні з попереднім зрізом змінюється вектор самостійності, і насильницькі злочинці з

трьома – п'ятьма судимостями є більш залежними від думок і оцінок оточення в порівнянні з корисливими злочинцями з відповідної групи.

Хронічні корисливі злочинці мають більшу здатність виділяти значущі умови досягнення цілей, більш успішно оцінюють як сам факт неузгодженості отриманих результатів з метою діяльності, так і причини, що призвели до нього, гнучко адаптуючись до зміни умов.

У разі виникнення непередбачуваних обставин такі випробовувані легко змінюють плани і програми виконавських дій і поведінки, здатні швидко оцінити зміну значущих умов і перебудувати програму дій. У разі виникнення неузгодженості отриманих результатів з прийнятою метою своєчасно оцінюють сам факт неузгодженості і вносять відповідну корекцію. Гнучкість регуляторики дозволяє адекватно реагувати на швидку зміну подій і успішно вирішувати поставлену задачу в ситуації ризику. У групах з трьома – п'ятьма судимостями, як вже було наголошено, змінюється вектор самостійності, і корисливі злочинці є більш автономними, менш зважають на оточення, мають більшу здібність самостійно планувати діяльність і поведінку, організовувати роботу з досягнення висунутої мети, контролювати хід її виконання.

Показники локалізації особистісної саморегуляції надхронічних злочинців-рецидивістів корисливої та насильницької спрямованості надано у таблиці 2.3.21.

Таблиця 2.3.21

Показники особистісної саморегуляції надхронічних корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів ($M \pm m$)

Шкали	Корисливі	Насильницькі	p
Планування	6,67±1,08	6,5±0,71	-
Моделювання	3,33±0,41	4,5±0,71	≤0,05
Програмування	4,67±1,08	6,0±1,41	-
Оцінка результатів	5,33±1,08	5,0±2,83	-
Гнучкість	4,2±0,85	5,5±0,92	-
Самостійність	6,67±0,41	4,5±0,71	≤0,05
Загальний рівень саморегуляції	26,13±4,55	31,0±2,24	-

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «модельовання» визначені статистично значущі відмінності. У випробовуваних, які засуджені за скоєння насильницьких злочинів, цей показник склав $4,5 \pm 0,71$ і він достовірно вище, ніж у засуджених корисливого типу, у яких цей показник дорівнював $3,33 \pm 0,41$.

За шкалою «самостійність» між показниками корисливих і насильницьких рецидивістів відмічено статистично значущі відмінності: відзначається достовірне підвищення показника у випробовуваних корисливого типу – $6,67 \pm 0,41$, на відміну від випробовуваних насильницького типу – $4,5 \pm 0,71$.

Не було визначено відмінностей між надхронічними корисливими та насильницькими злочинцями-рецидивістами за наступними шкалами: «планування» ($6,67 \pm 1,08$ та $6,5 \pm 0,71$), «програмування» ($4,67 \pm 1,08$ та $6,0 \pm 1,41$), «оцінка результатів» ($5,33 \pm 1,08$ і $5,0 \pm 2,83$), «гнучкість» ($4,2 \pm 0,85$ та $5,5 \pm 0,92$), «загальний рівень саморегуляції» ($31,0 \pm 2,24$ та $26,13 \pm 4,55$). Таким чином, для надхронічних насильницьких злочинців більш притаманна слабша сформованість процесів модельовання, що призводить до неадекватної оцінки значущих внутрішніх умов і зовнішніх обставин і може супроводжуватися різкими перепадами ставлення до розвитку ситуації, наслідків своїх дій. У таких досліджуваних часто виникають труднощі у визначенні мети і програми дій, адекватних поточній ситуації, вони не завжди помічають зміну ситуації, що також часто призводить до невдач. Вони також є менш самостійними та менш автономними.

Надхронічні корисливі злочинці мають більшу здатність виділяти значущі умови досягнення цілей, більш успішно оцінюють як сам факт неузгодженості отриманих результатів з метою діяльності, так і причини, що призвели до нього, гнучко адаптуючись до зміни умов. Для них характерними є більша автономність, більша здібність самостійно планувати діяльність і

поведінку, організовувати роботу з досягнення висунутої мети, контролювати хід її виконання, менше зважати на інших людей.

Незважаючи на згладжування відмінностей між групами надхронічних злочинців-рецидивістів різної кримінальної спрямованості, корисливі злочинці зберігають своєрідність регуляторного ресурсу, який дозволяє їм ліпше пристосовуватися, адаптуватися та досягати бажаної мети.

Показники стратегій подолання нехронічних злочинців-рецидивістів корисливої та насильницької спрямованості надано у таблиці 2.3.22.

Таблиця 2.3.22

Показники стратегій подолання нехронічних корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів

(M ± m)

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Асертивні дії	18,5±0,71	22,16±2,87	-
Вступ до соціального контакту	20,5±1,12	20,33±1,48	-
Пошук соціальної підтримки	23,5±2,19	18,67±2,79	-
Обережні дії	21,5±1,95	22,33±0,41	-
Уникнення	18,5±1,41	23,5±1,22	≤ 0,05
Імпульсивні дії	20,12±1,33	22,5±0,71	-
Непрямі дії	18,5±1,61	21,67±1,08	-
Асоціальні дії	19,5±1,95	18,33±1,08	-
Агресивні дії	23,5±3,54	21,33±2,27	-

За шкалою «асертивні дії» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої 18,5±0,71 і другої 22,16±2,87 груп.

Між групами випробуваних корисливого і насильницького типів за шкалою «вступ до соціального контакту» не визначені статистично значущі відмінності. Показник у засуджених за корисливі злочини склав 20,5±1,12, у засуджених за насильницькі злочини показник дорівнював 20,33±1,48.

Між групами випробовуваних за шкалою «пошук соціальної підтримки» не визначені статистично значущі відмінності. Показник у досліджуваних

корисливого типу дорівнював $23,5 \pm 2,19$, у засуджених насильницького типу – $18,67 \pm 2,79$.

За шкалою «обережні дії» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої $21,5 \pm 1,95$ і другої $22,33 \pm 0,41$ груп.

Показник за шкалою «уникнення» у засуджених корисливого типу склав $18,5 \pm 1,41$, в групі рецидивістів насильницького типу – $23,5 \pm 1,22$, виявлені статистично значущі відмінності у бік підвищення показника в другій групі.

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «імпульсивні дії» не визначені статистично значущі відмінності. Показник у досліджуваних корисливого типу дорівнював $20,12 \pm 1,33$, у засуджених насильницького типу – $22,5 \pm 0,71$.

За шкалою «непрямі дії» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої $18,5 \pm 1,61$ і другої $21,67 \pm 1,08$ груп.

Між групами випробовуваних за шкалою «асоціальні дії» не визначені статистично значущі відмінності. Показник у випробовуваних корисливого типу склав $19,5 \pm 1,95$, у рецидивістів насильницького типу – $18,33 \pm 1,08$.

За шкалою «агресивні дії» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої $23,5 \pm 3,54$ і другої $21,33 \pm 2,27$ груп.

Показники стратегій подолання хронічних злочинців-рецидивістів корисливої та насильницької спрямованості надано у таблиці 2.3.23, представлений нижче.

Показник за шкалою «асертивні дії» у засуджених корисливого типу склав $20,16 \pm 1,22$, в групі рецидивістів насильницького типу – $16,12 \pm 1,77$, виявлені статистично значущі відмінності у бік підвищення показника в першій групі.

Між групами випробовуваних корисливого і насильницького типів за шкалою «вступ до соціального контакту» не визначені статистично значущі відмінності. Показник у засуджених за корисливі злочини склав $23,33 \pm 2,3$, у засуджених за насильницькі злочини показник дорівнював $26,25 \pm 2,83$.

*Показники стратегій подолання
хронічних корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів
($M \pm m$)*

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Асертивні дії	20,16±1,22	16,12±1,77	≤ 0,05
Вступ до соціального контакту	23,33±2,3	26,25±2,83	-
Пошук соціальної підтримки	19,33±0,44	26,67±1,37	≤ 0,05
Обережні дії	21,3±0,61	21,5±1,12	-
Уникнення	22,33±0,82	16,5±0,33	≤ 0,05
Імпульсивні дії	17,5±1,06	14,55±1,24	≤ 0,05
Непрямі дії	20,1±0,67	18,33±1,22	-
Асоціальні дії	16,67±0,82	18,5±0,33	≤ 0,05
Агресивні дії	18,5±0,71	19,5±2,12	

Між групами випробовуваних за шкалою «пошук соціальної підтримки» визначені статистично значущі відмінності. Виявлено достовірне підвищення показника у досліджуваних насильницького типу 26,67±1,37, на відміну від засуджених корисливого типу 19,33±0,44.

За шкалою «обережні дії» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої – 21,3±0,61 і другої – 21,5±1,12 груп.

Показник за шкалою «уникнення» у засуджених корисливого типу склав 22,33±0,82, в групі рецидивістів насильницького типу – 16,5±0,33, між ними виявлені статистично значущі відмінності у бік підвищення показника в першій групі.

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «імпульсивні дії» визначені статистично значущі відмінності. Виявлено достовірне підвищення показника у досліджуваних корисливого типу 17,5±1,06, на відміну від засуджених насильницького типу 14,55±1,24.

За шкалою «непрямі дії» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої 20,1±0,67 і другої 18,33±1,22 груп.

Між групами випробовуваних за шкалою «асоціальні дії» визначені статистично значущі відмінності у бік підвищення показника в групі рецидивістів насильницького типу – $18,5 \pm 0,33$, на відміну від показника у випробовуваних корисливого типу – $16,67 \pm 0,82$.

За шкалою «агресивні дії» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої – $18,5 \pm 0,71$ і другої – $19,5 \pm 2,12$ груп.

Для корисливих злочинців з трьома – п'ятьма судимостями характерним є поєднання таких стратегій подолання, як уникнення, імпульсивні дії та асертивні дії.

Імпульсивні дії як пряма стратегія реалізуються через схильність діяти за першим спонуканням, під впливом зовнішніх обставин або емоцій, без попереднього обміркування своїх вчинків, зважування всіх "за" та "проти" і прийняття найбільш доцільних і обґрунтованих рішень. Уникнення як пасивна стратегія обумовлює уникнення рішучих дій, що вимагають великої напруженості і відповідальності за наслідки, прагнення віддалитися від конфліктної ситуації, відкладати вирішення виниклої проблеми, думати про щось інше, відволікатися на інші заняття і види діяльності.

Щодо асертивної стратегії, виходячи із виявленої комунікативної своєрідності означеної групи, ми вважаємо, що такі дії спрямовані на відкрите відстоювання досліджуваними власних інтересів, а можливе урахування інтересів інших людей є елементом маніпулятивних дій, притаманних корисливим злочинцям

Система опановуючої поведінки насильницьких злочинців з трьома – п'ятьма судимостями характеризується поєднанням більш виражених, порівняно з корисливими злочинцями відповідної групи поєднанням різноспрямованих копінг-стратегій: просоціального пошуку соціальної підтримки та асоціальних дій.

У стресових ситуаціях ці досліджувані шукають соціальної підтримки, прагнуть поділитися переживаннями, обговорити ситуацію, знайти співчуття та розуміння, але за недостатністю здатності до розуміння інших, гнучкості, вони

переходять до асоціальних дій, виходячи за соціально допустимі межі, задля задоволення бажань та зняття внутрішньої напруги.

Показники стратегій подолання надхронічних злочинців-рецидивістів корисливої та насильницької спрямованості надано у таблиці 2.3.24.

Таблиця 2.3.24

*Показники стратегій подолання
надхронічних корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів
($M \pm m$)*

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Асертивні дії	20,67±0,61	14,5±1,77	≤ 0,05
Вступ до соціального контакту	19,5±2,15	20,25±1,42	-
Пошук соціальної підтримки	9,33±1,47	24,16±1,06	≤ 0,05
Обережні дії	20,2±1,22	20,5±0,67	-
Уникнення	26,33±0,63	23,5±0,71	≤ 0,05
Імпульсивні дії	22,5±1,06	10,67±2,12	≤ 0,05
Непрямі дії	25,33±1,22	26,5±1,47	-
Асоціальні дії	16,67±0,48	24,5±1,08	≤ 0,05
Агресивні дії	26,4±0,71	28,5±2,12	-

Показник за шкалою «асертивні дії» у засуджених корисливого типу склав 20,67±0,61, в групі рецидивістів насильницького типу – 14,5±1,77, виявлені статистично значущі відмінності у бік підвищення показника в першій групі.

Між групами випробовуваних корисливого і насильницького типів за шкалою «вступ до соціального контакту» не визначені статистично значущі відмінності. Показник у засуджених за корисливі злочини склав 19,5±2,15, у засуджених за насильницькі злочини показник дорівнював 20,25±1,42.

Між групами випробовуваних за шкалою «пошук соціальної підтримки» визначені статистично значущі відмінності. Виявлено достовірне підвищення показника у досліджуваних насильницького типу 24,16±1,06, на відміну від засуджених корисливого типу – 9,33±1,47.

За шкалою «обережні дії» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої $20,2 \pm 1,22$ і другої – $20,5 \pm 0,67$ груп.

Показник за шкалою «уникнення» у засуджених корисливого типу склав $26,33 \pm 0,63$, в групі рецидивістів насильницького типу – $23,5 \pm 0,71$, між ними виявлені статистично значущі відмінності у бік підвищення показника в першій групі.

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «імпульсивні дії» визначені статистично значущі відмінності. Виявлено достовірне підвищення показника у досліджуваних корисливого типу – $22,5 \pm 1,06$, на відміну від засуджених насильницького типу $10,67 \pm 2,12$.

За шкалою «непрямі дії» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої $25,33 \pm 1,22$ і другої $26,5 \pm 1,47$ груп.

Між групами випробовуваних за шкалою «асоціальні дії» визначені статистично значущі відмінності у бік підвищення показника в групі рецидивістів насильницького типу $24,5 \pm 1,08$, на відміну від показника у випробовуваних корисливого типу $16,67 \pm 0,48$.

За шкалою «агресивні дії» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої – $26,4 \pm 0,71$ і другої – $28,5 \pm 2,12$ груп.

Таким чином, при досить однорідному профілі стратегій подолання у групах нехронічних злочинців-рецидивістів, рецидивісти насильницького типу відрізняються більш вираженою пасивною стратегією уникнення. Тобто для них більш характерним є уникнення рішучих дій, що вимагають великої напруженості і відповідальності за наслідки, прагнення віддалитися від конфліктної ситуації, відкладати вирішення наявної проблеми, думати про щось інше, відволікатися на інші заняття і види діяльності.

Для хронічних корисливих злочинців характерним є поєднання більш виражених стратегій подолання як уникнення, імпульсивні дії та асертивні дії. Система опановуючої поведінки насильницьких злочинців з трьома – п'ятьма судимостями характеризується поєднанням більш виражених, порівняно з

корисливими злочинцями відповідної групи поєднанням різноспрямованих копінг-стратегій: просоціального пошуку соціальної підтримки та асоціальних дій. Це забезпечує більшу варіативність копінг-поведінки та стає адаптивним ресурсом для представників цієї групи. У ширшому контексті виявлених психологічних особливостей даної групи, як було зазначено вище, це фасилітує прояви агресивності.

Слід відмітити, що між групами надхронічних корисливих та насильницьких злочинців зберігаються такі самі відмінності, як і на попередньому зрізі.

**Окремі
комунікативні
прояви**

На узагальнених вибірках корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів було визначено, що насильницькі злочинці, порівняно з корисливими, характеризуються більш однорідною структурою емоційного інтелекту, тоді як рецидивісти корисливого типу демонструють у профілі піки за складовими, що відбивають міжособистісну спрямованість EI [103, с. 211; 117, с. 130].

Результати вивчення складових емоційного інтелекту нехронічних корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів надано у таблиці 2.3.25.

Таблиця 2.3.25

*Показники емоційного інтелекту нехронічних корисливих та
насильницьких злочинців-рецидивістів ($M \pm m$)*

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Міжособистісний EI	48,33±1,52	42,33±2,11	≤0,05
Внутрішньоособистісний EI	27,0±2,67	26,33±1,65	-
Розуміння емоцій інших	29,33±1,32	25,0±1,66	≤0,05
Керування емоціями інших	19,0±0,2	17,3±0,55	≤0,05
Розуміння власних емоцій	20,0±1,83	19,67±1,1	-
Керування власними емоціями	17,0±0,83	14,33±0,27	≤0,05
Контроль експресії	14,0±1,41	10,67±0,63	≤0,05
Розуміння емоцій	49,33±3,15	44,67±2,66	-
Керування емоціями	36,0±1,13	31,63±0,82	≤0,05
Загальний рівень EI	95,5±4,02	85,67±5,23	≤0,05

Між групами випробовуваних корисливого і насильницького типів за шкалою «міжособистісний EI» відмічено достовірне підвищення показника у випробовуваних корисливого типу – $48,33 \pm 1,52$, на відміну від випробовуваних насильницького типу – $42,33 \pm 2,11$.

Не виявлено достовірних відмінностей між засудженими корисливою та насильницького типів за шкалами «внутрішньоособистісний EI» ($27,0 \pm 2,67$; $26,33 \pm 1,65$), «розуміння власних емоцій» ($20,0 \pm 1,83$; $19,67 \pm 1,1$).

За шкалою «розуміння емоцій інших» статистичний аналіз виявив достовірне підвищення показника в першій групі – $29,33 \pm 1,32$, на відміну від другої – $25,0 \pm 1,66$ групи.

За шкалою «керування емоціями інших» в групах нехронічних рецидивістів корисливого і насильницького типів показники склали відповідно $19,0 \pm 0,2$ і $17,3 \pm 0,55$. Виявлено достовірне підвищення показника в групі корисливих засуджених у порівнянні з насильницькими.

За шкалою «керування власними емоціями» виявлено достовірне підвищення показника в групі засуджених корисливого типу – $17,0 \pm 0,83$, на відміну від злочинців насильницького типу – $14,33 \pm 0,27$.

За шкалою «контроль експресії» статистичний аналіз виявив достовірне підвищення показника в першій групі досліджуваних – $14,0 \pm 1,41$, на відміну від другої – $10,67 \pm 0,63$ групи.

За шкалою «розуміння емоцій» показник в групі нехронічних рецидивістів корисливого типу склав $49,33 \pm 3,15$, в групі нехронічних насильницьких злочинців показник дорівнював $44,67 \pm 2,66$. Не виявлено вірогідних відмінностей між групами.

Проведений статистичний аналіз свідчить, що за шкалою «керування емоціями» виявлено достовірне підвищення показника в групі засуджених за корисливі злочини – $36,33 \pm 3,15$, на відміну від засуджених за насильницькі злочини – $31,63 \pm 0,82$.

За шкалою «загальний рівень EI» статистичний аналіз виявив статистично значущі відмінності між показниками першої – $95,5 \pm 4,02$ та другої – $85,67 \pm 5,23$ груп. Виявлено достовірне підвищення показника в першій групі.

Подібність за шкалами «розуміння власних емоцій», «внутрішньоособистісний інтелект» та «розуміння емоцій», показники за якими є низькими відповідно до норм тесту, пояснюється даними, що наводить Д. Люсін в описі процедури валідації тесту. Дослідником був проаналізований зв'язок шкал опитувальника з віком, та значущі відмінності були визначені лише за шкалою внутрішньоособового емоційного інтелекту – у старшій віковій групі середнє значення вище – 44,7, ніж у молодшій – 42,6 [101, с. 11; 102, с. 270].

Таким чином, у нехронічних корисливих злочинців було визначено підвищення всіх складових емоційного інтелекту, крім показника «розуміння власних емоцій» та пов'язаних з ним показників внутрішньоособистісного інтелекту та розуміння емоцій. Тобто, корисливі злочинці цієї групи переважають над насильницькими з відповідної групи за тими складовими емоційного інтелекту, що забезпечують міжособистісне спілкування.

Результати вивчення складових емоційного інтелекту хронічних корисливих та насильницьких злочинців–рецидивістів надано у таблиці 2.3.26, представлений на наступній сторінці.

Між групами випробовуваних корисливого і насильницького типів за шкалою «міжособистісний EI» відмічено достовірне підвищення показника у випробовуваних корисливого типу – $35,0 \pm 2,24$, на відміну від випробовуваних насильницького типу – $23,5 \pm 3,78$.

Показник за шкалою «внутрішньоособистісний EI» у засуджених корисливого типу склав $31,33 \pm 1,79$, в групі засуджених насильницького типу – $25,2 \pm 2,78$, виявлені статистично значущі відмінності у бік підвищення показника в першій групі.

Таблиця 2.3.26

Показники емоційного інтелекту хронічних корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів

(M ± m)

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Міжособистісний EI	35,00±2,24	23,5±3,78	≤0,01
Внутрішньоособистісний EI	31,33±2,24	25,5±2,78	≤0,05
Розуміння емоцій інших	16,0±1,12	10,5±1,95	≤0,05
Керування емоціями інших	19,0±1,12	13,0±1,83	≤0,05
Розуміння власних емоцій	16,33±1,49	12,5±0,95	≤0,05
Керування власними емоціями	15,0±0,3	14,1±0,2	≤0,05
Контроль експресії	14,0±0,49	10,67±0,41	≤0,05
Розуміння емоцій	32,33±2,61	23,03±2,90	≤0,01
Керування емоціями	34,0±1,43	27,1±2,03	≤0,05
Загальний рівень EI	73,3±4,93	60,5±2,95	≤0,05

За шкалою «розуміння емоцій інших» статистичний аналіз виявив достовірне підвищення показника в першій групі – 16,0±1,12, на відміну від другої – 10,5±1,95 групи.

За шкалою «керування емоціями інших» в групах хронічних рецидивістів корисливого і насильницького типів показники склали відповідно 19,0±1,12 і 13,0±1,83. Виявлено достовірне підвищення показника в групі корисливих засуджених у порівнянні з насильницькими.

За шкалою «розуміння власних емоцій» виявлені статистично значущі відмінності між показниками хронічних корисливих 16,33±1,49 і хронічних насильницьких 12,5±0,95 злочинців. Виявлено достовірне підвищення показника в першій групі у порівнянні з другою.

За шкалою «керування власними емоціями» виявлено достовірне підвищення показника в групі засуджених корисливого типу – 15,0±0,3, на відміну від злочинців насильницького типу – 14,1±0,2.

За шкалою «контроль експресії» статистичний аналіз виявив достовірне підвищення показника в першій групі досліджуваних – $14,0 \pm 8,49$, на відміну від другої – $10,67 \pm 0,41$ групи.

За шкалою «розуміння емоцій» показник в групі хронічних рецидивістів корисливого типу склав $32,33 \pm 2,61$, в групі хронічних насильницьких злочинців показник дорівнював $23,00 \pm 2,9$. За допомогою статистичного аналізу виявлено достовірне підвищення показника в першій групі досліджуваних.

Проведений статистичний аналіз свідчить, що за шкалою «керування емоціями» виявлено достовірне підвищення показника в групі засуджених за корисливі злочини $34,0 \pm 1,43$, на відміну від засуджених за насильницькі злочини $27,1 \pm 2,03$.

За шкалою «загальний рівень ЕІ» статистичний аналіз виявив статистично значущі відмінності між показниками першої – $73,3 \pm 4,93$ та другої – $60,5 \pm 2,95$ груп. Виявлено достовірне підвищення показника в першій групі.

Таким чином, хронічні корисливі злочинці переважають над насильницькими відповідної групи за всіма складовими емоційного інтелекту.

Тобто, вони краще можуть розуміти емоції інших людей і керувати ними, розуміти власні емоції і керувати ними, розуміти емоційний стан людини на основі зовнішніх проявів емоцій (міміка, жестикуляція, звучання голосу) та / або інтуїтивно; вони більш чуйні до внутрішніх станів інших людей, більш здатні викликати в інших людей ті чи інші емоції, знижувати інтенсивність небажаних емоцій, схильні до маніпулювання людьми. Крім того, для представників цієї групи характерна більш виражена здатність до усвідомлення своїх емоцій, здатність і потреба керувати своїми емоціями, викликати і підтримувати бажані емоції і тримати під контролем небажані, а також контролювати зовнішні прояви своїх емоцій.

Порівняно з корисливими, насильницькі злочинці є менш здатними встановити сам факт наявності емоційного переживання у себе або в іншій

людини, визначити, яку саме емоцію відчуває сам або інша людина, розуміти причини, що викликали цю емоцію, і наслідки, до яких вона призведе.

Крім того, вони виявляють меншу спроможність контролювати інтенсивність емоцій, насамперед, приглушувати надмірно сильні емоції; контролювати зовнішнє вираження емоцій; за необхідності довільно викликати ту чи іншу емоцію щодо себе чи інших людей.

Результати вивчення складових емоційного інтелекту надхронічних корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів надано у таблиці 2.3.27.

Таблиця 2.3.27

Показники емоційного інтелекту надхронічних корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів

(M ± m)

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Міжособистісний EI	38,60±3,24	29,0±3,70	≤0,01
Внутрішньоособистісний EI	31,4±3,39	31,0±4,24	-
Розуміння емоцій інших	23,0±2,09	15,5±2,95	≤0,05
Керування емоціями інших	16,6±1,15	13,5±0,71	≤0,05
Розуміння власних емоцій	16,8±1,19	16,0±1,41	-
Керування власними емоціями	14,6±2,2	15,0±2,83	-
Контроль експресії	10,2±1,71	10,0±1,66	-
Розуміння емоцій	39,8±3,28	31,5±4,36	≤0,05
Керування емоціями	31,23±3,38	28,5±3,54	-
Загальний рівень EI	64,6±3,22	60,5±2,12	-

Між групами випробовуваних корисливого і насильницького типів за шкалою «міжособистісний EI» відмічено достовірне підвищення показника у корисливих злочинців. Показник у випробовуваних корисливого типу склав 38,60±3,24, у випробовуваних насильницького типу – 29,0±3,70.

Показник за шкалою «внутрішньоособистісний EI» у засуджених корисливого типу склав 31,4±3,39, в групі засуджених насильницького типу – 31,0±4,24, статистично значущі відмінності між ними не виявлені.

За шкалою «розуміння емоцій інших» статистичний аналіз виявив достовірне підвищення показника в першій групі – $23,0 \pm 2,09$, на відміну від другої – $15,5 \pm 2,95$ групи.

За шкалою «керування емоціями інших» в групах надхронічних рецидивістів корисливого і насильницького типів показники склали відповідно $16,6 \pm 1,15$ і $13,5 \pm 0,71$. Виявлено достовірне підвищення показника в групі корисливих засуджених у порівнянні з насильницькими.

За шкалою «розуміння власних емоцій» статистично значущих відмінностей між показниками надхронічних корисливих ($16,8 \pm 1,19$) і надхронічних насильницьких ($16,0 \pm 1,41$) злочинців не виявлено.

За шкалою «керування власними емоціями» не виявлено достовірних відмінностей між показниками засуджених корисливого і насильницького типів. Показник у засуджених першої групи склав $14,6 \pm 2,2$, в другій групі показник дорівнював $15,0 \pm 2,83$.

За шкалою «контроль експресії» статистичний аналіз не виявив значущих відмінностей між показниками надхронічних рецидивістів корисливого і насильницького типів. Показник в першій групі досліджуваних склав $10,2 \pm 1,71$, в другій групі показник дорівнював $10,0 \pm 1,66$.

За шкалою «розуміння емоцій» показник в групі надхронічних рецидивістів корисливого типу склав $39,8 \pm 3,28$, в групі надхронічних насильницьких злочинців показник дорівнював $31,5 \pm 4,36$. За допомогою статистичного аналізу виявлено достовірне підвищення показника в першій групі досліджуваних.

Проведений статистичний аналіз свідчить, що за шкалою «керування емоціями» не виявлено достовірних відмінностей між показниками надхронічних рецидивістів корисливого і насильницького типів. Показник в групі засуджених за корисливі злочини склав $31,2 \pm 3,35$, в групі засуджених за насильницькі злочини – $28,5 \pm 3,34$.

За шкалою «загальний рівень EI» статистичний аналіз не виявив статистично значущих відмінностей між показниками першої – $64,6 \pm 3,22$ та другої – $60,5 \pm 2,12$ груп.

Таким чином, надхронічні корисливі злочинці відрізняються від аналогічної групи насильницьких вищими показниками розуміння емоцій інших (і, як наслідок, розуміння емоцій в цілому), керування емоціями інших, що обумовлює вищий показник міжособистісного інтелекту.

Це означає, що вони можуть розпізнати емоцію, тобто встановити сам факт наявності емоційного переживання в іншій людині; ідентифікувати емоцію, тобто встановити, яку саме емоцію відчуває інша людина, розуміють причини, що викликали цю емоцію, і наслідки, до яких вона призведе, а також викликати в інших людей ті чи інші емоції, знижувати інтенсивність небажаних емоцій, схильні до маніпулювання людьми.

У цьому контексті, надхронічні насильницькі злочинці є менш успішними. Вони виявляють меншу здатність розуміти емоційний стан людини на основі зовнішніх проявів емоцій (міміка, жестикуляція, звучання голосу) та / або інтуїтивно відчувати внутрішні стани інших людей, а так само викликати у них ті чи інші емоції, знижувати інтенсивність небажаних емоцій.

Отримані результати свідчать про те, що, незважаючи на вирівнювання як окремих складових емоційного інтелекту, так і інших вивчених нами психологічних характеристик, надхронічні корисливі злочинці зберігають вищий, порівняно з насильницькими злочинцями, рівень здібностей, які забезпечують успіх у спілкуванні та міжособистісній взаємодії, надають можливість маніпулювати оточенням.

На узагальнених вибірках корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів було визначено подібність у складових інгібіції у спілкуванні. Результати вивчення компонентів цього феномену відповідно до типу відтворюваності злочину у нехронічних рецидивістів корисливого та насильницького типів надано у таблиці 2.3.28.

Показники інгибіції спілкування нехронічних корисливих та насильницьких злочинці-рецидивістів

(M ± m)

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницьк злочинці	p
Комунікативні установки	8,5±0,71	6,2±0,65	≤0,05
Комунікативна толерантність	6,3±0,74	4,6±0,44	≤0,05
Агресивність	5,5±2,12	5,2±0,74	-
Емпатія	5,5±3,54	5,2±0,65	-

Між групами нехронічних злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типів за шкалою «комунікативні установки» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у рецидивістів корисливого типу – 8,5±0,71, на відміну від випробовуваних насильницького типу – 6,2±0,65.

Показник за шкалою «комунікативна толерантність» у засуджених корисливого типу склав 6,3±0,74, в групі насильницьких злочинців – 4,6±0,44, виявлені статистично значущі відмінності у бік підвищення показника в першій групі.

За шкалою «агресивність» статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між показниками першої (5,5±2,12) і другої (5,2±0,74) груп.

За шкалою «емпатія» показник в групі нехронічних корисливих злочинців склав 5,5±3,54, в групі нехронічних рецидивістів насильницького типу показник дорівнював 5,2±0,65. Статистично значущих відмінностей між показниками в цих групах не виявлено.

Таким чином, нехронічні корисливі злочинці відрізняються більш вираженими негативними комунікативними установками та вищим рівнем комунікативної інтолерантності. Крім того, слід відмітити, що усереднений з

урахуванням довірчих інтервалів профіль комунікативної інгібіції у групі насильницьких злочинців з двома судимостями знаходиться у межах середнього рівня, а у групі корисливих спостерігається підвищення за шкалою комунікативних установок. Це свідчить про превалювання у структурі інгібіції готовності недоброзичливо ставитися до людей.

Результати вивчення комунікативної інгібіції відповідно типу відтворюваності злочину у хронічних рецидивістів корисливого та насильницького типів надано у таблиці 2.3.29.

Таблиця 2.3.29

Показники інгібіції спілкування хронічних корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів

($M \pm m$)

Показники	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Комунікативні установки	8,0±0,41	6,4±0,41	≤0,05
Комунікативна толерантність	7,13±0,22	3,4±0,45	≤0,05
Агресивність	5,0±0,1	3,67±0,47	≤0,05
Емпатія	7,5±0,32	5,33±0,41	≤0,05

Між групами хронічних злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типів за шкалою «комунікативні установки» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у рецидивістів корисливого типу – 8,0±0,41, на відміну від випробовуваних насильницького типу – 6,4±0,41.

Показник за шкалою «комунікативна толерантність» у засуджених корисливого типу склав 7,13±0,22, в групі насильницьких злочинців – 3,4±0,45, виявлені статистично значущі відмінності у бік підвищення показника в першій групі. Виходячи із негативних комунікативних установок, що були виявлені у хронічних злочинців-рецидивістів корисливої спрямованості, ми вважаємо, що

комунікативна толерантність у цих досліджуваних набуває змісту байдужості до оточення.

Між групами випробовуваних корисливого та насильницького типів за шкалою «агресивність» визначені статистично значущі відмінності: відмічено достовірне підвищення показника у рецидивістів корисливого типу – $5,0 \pm 0,1$, на відміну від випробовуваних насильницького типу – $3,67 \pm 0,47$.

За шкалою «емпатія» показник в групі хронічних корисливих злочинців склав $7,5 \pm 0,32$, в групі хронічних рецидивістів насильницького типу показник дорівнював $5,33 \pm 0,41$. Виявлено статистично значуще підвищення показника у групі рецидивістів корисливого типу.

Таким чином, у групі хронічних корисливих рецидивістів зафіксоване вірогідне підвищення показників за всіма складовими комунікативної інгібіції. Для них є характерними негативне ставлення до оточення, недоброзичливість, зневажливе, упереджене ставлення до людей. Також для цих досліджуваних характерним є вищий рівень інгібіції емпатії. Виходячи з результатів дослідження емоційного інтелекту, де хронічні корисливі злочинці продемонстрували вищий рівень розуміння емоцій інших, ми вважаємо, що інгібіція емпатії в цьому випадку виявляє себе у відсутності емоційної співучасті за наявної здатності розуміти емоції оточення. Усереднений профіль у корисливих злочинців у цій групі характеризується підвищеним рівнем показників інгібіції комунікативної толерантності, комунікативних установок, емпатії. Щодо насильницьких злочинців, усереднений профіль у цій групі відбиває специфічність організації міжособистісного спілкування цими досліджуваними. Комунікативна толерантність та невисока комунікативна агресивність не забезпечуються відповідним рівнем емпатії, що у поєднанні з негативними комунікативними установками, обумовлює конструктивне спілкування тільки тоді, коли оточення поводить себе відповідно до очікувань насильницького злочинця.

Результати вивчення комунікативної інгібіції відповідно до типу відтворюваності злочину у надхронічних рецидивістів корисливого та насильницького типів надано у таблиці 2.3.30.

Таблиця 2.3.30

*Показники інгібіції спілкування
надхронічних корисливих та насильницьких злочинців-рецидивістів
($M \pm m$)*

Шкали	Корисливі злочинці	Насильницькі злочинці	p
Комунікативні установки	7,5±0,35	7,75±0,55	-
Комунікативна толерантність	5,88±0,89	5,75±1,66	-
Агресивність	5,38±0,99	5,75±1,66	-
Емпатія	5,63±0,81	5,0±0,82	-

Між групами надхронічних злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типів за шкалами «комунікативні установки» (7,5±0,35; 7,75±0,55), «комунікативна толерантність» (5,88±0,89; 5,75±1,66), «агресивність» (5,38±0,99 і 5,75±1,66), «емпатія» (5,63±0,81; 5,0±0,82).

Таким чином, корисливі і насильницькі злочинці-рецидивісти надхронічного типу виявили подібність у вираженості складових комунікативної інгібіції, що свідчить про згладжування відмінностей в умовах довгого загального терміну перебування у пенітенціарному закладі. Як для корисливих, так і для насильницьких злочинців, характерною є більша вираженість негативних комунікативних установок в усередненому профілі комунікативної інгібіції. Як вже зазначалося вище, ми вважаємо, що як корисливі, так і насильницькі надхронічні рецидивісти, набувають рис, притаманних для «засудженого», втрачаючи більшість психологічної специфіки, характерної для того чи іншого типу кримінальної спрямованості.

2.4. Факторна структура комплексу психологічних особливостей злочинців-рецидивістів корисливої та насильницької спрямованості

За допомогою факторного аналізу у нашому дослідженні були виявлені чинники, що відповідають за наявність статистичних зв'язків у просторі вивчених змінних. За аналізом загального масиву даних, що було отримані після використання методу факторізації головних компонент і алгоритму Varimax обертання (з нормалізацією за Кайзером), як у групі корисливих, так і в групі насильницьких злочинців було виділено чотири фактори. Визначені фактори в узагальненій групі злочинців корисливого типу охоплюють у сумі 78,11% дисперсії, в узагальненій групі злочинців насильницького типу – 74,08%. Критерієм рівня значущості було факторне навантаження більше за 0,500 (див. Додаток).

Під час аналізу були виділені наступні чотири фактори (показники факторного навантаження наведені в дужках):

Фактор 1 «Комплекс агресивної поведінки» в групі насильницьких злочинців-рецидивістів, який охоплює 32,66% дисперсії, включає шкали «Агресивність» (0,669), «Директивність» (0,620), «Непряма агресія» (-0,632), «Негативізм» (-0,744), «Комунікативна агресія» (0,586), «Контроль власних емоцій» (-0,634), «Контроль експресії» (-0,572), «Інгібіція емпатії» (0,802), «Відповідальність у сфері міжособистісних відносин» (0,627), «Готовність до самостійного планування діяльності та відповідальності за неї» (0,711), «Пошук соціальної підтримки» (0,566). Цей фактор в групі насильницьких злочинців-рецидивістів поєднує такі характеристики, як схильність до відкритої прямої агресивної поведінки, низький негативізм, комунікативну агресію, занижений контроль власних емоцій та контроль експресії при інгібіції емпатії, в той же час вираженою є відповідальність у міжособистісних стосунках, готовність до самостійного планування, пошуку соціальної підтримки. Зазначимо, що зміст даного фактору є суперечливим, тому що агресивна тенденція поєднується з пошуком соціальної підтримки,

прийняттям відповідальності за міжособистісні стосунки, готовністю до самостійного планування діяльності.

Фактор 1 «Комплекс агресивної поведінки» в групі корисливих злочинців-рецидивістів, який охоплює 16,37% дисперсії, включає шкали «Агресивність» (0,606), «Негативізм» (-0,726), «Непряма агресія» (0,653), «Відпочинок» (0,598), «Добробут» (0,688), «Гедонізм» (0,713), «Розуміння емоцій інших» (0,630), «Керування емоціями інших» (0,681), «Керування власними емоціями» (0,567). Цей фактор поєднує такі характеристики, як агресія, непряма агресія, і цінності – такі, як відпочинок, благополуччя, гедонізм при низькому негативізмі, замовчуванні незгоди, схильність використовувати компоненти емоційного інтелекту. Отже, з підвищенням значущості відпочинку, благополуччя, гедонізму корисні злочинці-рецидивісти виявляють агресію, водночас це поєднується з підвищенням компонентів емоційного інтелекту, зниженням негативізму.

Фактор 2 «Комунікація» в групі насильницьких злочинців-рецидивістів, який охоплює 44,09% дисперсії, включає шкали «Інгібіція комунікативних установок» (0,715), «Інгібіція комунікативної толерантності» (0,677), «Афективність» (-0,653), «Комунікативність» (0,874), «Залежність» (-0,715), «Активна безособовість» (0,734), «Розуміння власних емоцій» (-0,650), «Розуміння емоцій інших» (-0,588), «Керування емоціями інших» (-0,771), «Моделювання» (-0,880), «Оцінка результату» (-0,607), «Гнучкість» (0,741). Цей фактор поєднує такі характеристики, як інгібіція комунікативних установок, інгібіція комунікативної толерантності, формальність в міжособистісних стосунках, зниження розуміння власних емоцій, а також розуміння та керування емоціями інших, дефіцитарність процесів моделювання ситуації і оцінювання результату за умови гнучкості регуляторних процесів. Таким чином, провідним компонентом цього фактору є негативна забарвленість комунікації: інгібіція комунікативних установок, комунікативна інтолерантність, формальність стосунків, недостатність міжособистісного емоційного інтелекту; в такому разі ситуація спілкування не моделюється та її

результати не оцінюються, у випадку, якщо спілкування не задовольняє всіх потреб, то алгоритм може змінюватись за рахунок гнучкості. Але в силу якісного наповнення фактора ці зміни не відбуваються в сторону ефективного зразка поведінки.

Фактор 2 «Комунікація» в групі корисних злочинців-рецидивістів, який охоплює 30,81% дисперсії, включає шкали «Інгібіція комунікативних установок» (0,759), «Інгібіція комунікативної толерантності» (-0,747), «Комунікативна агресивність» (-0,577), «Афективність» (-0,861), «Комунікативність» (0,829), «Залежність» (-0,712), «Гнучкість» (0,647), «Уникнення» (0,826). Аналізуючи шкали, що характеризують другий фактор в групі корисливих злочинців-рецидивістів, слід зауважити, що пошук інструментальної підтримки фасилітується уникненням, комунікативною толерантністю, зниженням комунікативної агресивності, при цьому високою є інгібіція комунікативних установок, а також формальність в міжособистісних стосунках.

Фактор 3 «Характерологічні особливості» в групі насильницьких злочинців-рецидивістів, який охоплює 17,22% дисперсії, включає шкали «Тривожність» (-0,632), «Дистимія» (0,731), «Демонстративність» (-0,519), «Соціальний статус» (-0,806), «Активність» (-0,735), «Спілкування» (-0,699), «Страх» (-0,547), «Асоціальні дії» (0,622), «Імпульсивність» (-0,694), «Схильність до самозвинувачення» (0,566), «Інтернальність в описі досвіду» (0,801), «Інтернальність у судженнях про життя взагалі» (0,714). Наповнення даного фактора демонструє нездатність до змін у житті, витіснення причин дискомфорту, співвідношення їх з зовнішніми обставинами, відсутність турботи з приводу того, як людина виглядає в очах оточення, зниження значущості соціального статусу, активності, спілкування, страхів, які посилюються схильністю до самозвинувачення, інтернальність у судженнях про життя взагалі та інгібіцією імпульсивного копінга.

Фактор 3 «Характерологічні особливості» в групі корисливих злочинців-рецидивістів, який охоплює 41,74% дисперсії, включає шкали

«Екзальтованість» (0,619), «Тривожність» (-0,593), «Циклотимія» (0,716), «Милосердя» (0,538), «Кохання» (0,652), «Повага оточення» (0,512), «Інгібіція емпатії» (0,625), «Самостійність» (0,706). Цей фактор демонструє, що характерологічні особливості, які виявляють себе у безтурботності, ейфоричності, у безвідповідальному порушенні та ігноруванні зобов'язань перед людьми, а також підвищення автономності і зниження емпатії, стають психологічним ресурсом використання милосердя, кохання та поваги з боку оточення.

Фактор 4 «Цінності» в групі насильницьких злочинців-рецидивістів, який охоплює 29,15% дисперсії, включає шкали «Милосердя» (0,507), «Кохання» (0,680), «Повага оточення» (0,662). У цьому факторі представлені цінності вищого порядку, що виявилися відокремленими від інших психологічних характеристик.

Фактор 4 «Суб'єктивний контроль» в групі корисливих злочинців-рецидивістів, який охоплює 32,01% дисперсії, включає шкали «Схильність до самозвинувачення» (0,730), «Готовність долати труднощі» (-0,623), «Готовність до самостійного планування діяльності та відповідальності за неї» (-0,617). Визнання вини фасилітується неготовністю долати труднощі та відповідати за свої вчинки. Це збігається з даними, що представлені у науковій літературі, які свідчать про те, що корисливим злочинцям притаманним є визнавати свою провину, водночас виправдовуючи це непереборними зовнішніми обставинами.

Разумова О. М. у дослідженні психологічних особливостей особистості злочинців-рецидивістів, де в одній з груп були поєднані корисливі і корисливо-насильницькі злочинці, визначила комунікативний фактор в групі рецидивістів, який відображає активність у встановленні соціальних контактів, виявляє зворотний зв'язок з мрійливістю, орієнтованість на свій внутрішній світ. Цей фактор можна охарактеризувати через сміливість, імпульсивність, експресивність в соціальній взаємодії, орієнтації на зовнішню реальність, практичність і реалістичність [133, с. 91].

Фурманов І. А. вказує, що відмінною особливістю злочинців-убивць є фізична і вербальна агресія у поєднанні з ворожістю; засуджених, які вчинили насильницькі злочини – фізична агресивність у поєднанні з низьким контролем гніву; засуджених, які вчинили сексуальні злочини – фізична агресивність у поєднанні з надмірною збудливістю; засуджених за ненасильницькі злочини – ворожість [168]. Стрижов Є. Ю. у результаті дослідження структури внутрішніх факторів, що впливають на вчинення шахрайства, визначив три однорідні взаємно узгоджені фактори. Головний фактор шахрайства – «Схильність до маніпуляції іншими людьми для отримання особистої вигоди» – утворений домінуючими кримінальними орієнтаціями на асоціальні, непрямі і маніпулятивні дії в тісному зв'язку з егоїзмом, авантюризмом тощо. Другий чинник активності шахраїв – «Цінності самозвеличення над людьми», відображає їх орієнтації на завзятість у досягненні власних цілей (конкуренцію), пристрасть до чуттєвих насолод (гедонізм), на власні інтереси (індивідуалізм), ігнорування думки оточення (незалежність), прагнення до влади, які визначають сенс буття та спосіб життєдіяльності шахрая. Ці універсальні цінності розуміються шахраями як вседозволеність, можливість домогтися особистої вигоди аморальними і злочинними способами. Третій фактор поведінки шахраїв – «Егоїстична відчуженість від інших людей і моральних норм» демонструє інтернальність самоконтролю, орієнтацію на себе і власні інтереси [152, с. 91; 153, с. 29].

Як в групі насильницьких, так і в групі корисливих злочинців, перший фактор «Комплекс агресивної поведінки» обумовлює специфіку проявів агресивності. У рецидивістів насильницького типу прояви відкритої агресії фасилітують: орієнтованість на міжособистісні стосунки, відповідальність за них, відсутність цілеорієнтованого детального плану дій. У рецидивістів корисливого типу до комплексу агресивної поведінки імплантовані гедоністичні цінності та комунікативні здібності.

Другий фактор «Комунікація» визначає специфіку комунікативної взаємодії. У рецидивістів насильницького типу комунікативні ситуації

негативно забарвлені, поєднується з неадекватною оцінкою значущих внутрішніх та зовнішніх умов та некритично відтворюються у нових умовах. Своєрідність цього фактору у рецидивістів корисливого типу може бути окреслена через формальність комунікації та її маніпулятивний характер, котрі використовуються для досягнення мети.

Третій фактор – «Характерологічні особливості» поєднує акцентуйовані риси характеру та властивості, які кореспондують характеру його своєрідності.

У рецидивістів корисливого типу безтурботність, ейфоричність, безвідповідальне порушення та ігнорування зобов'язань перед оточенням, автономність, інгібіція емпатії є психологічним ресурсом використання милосердя, кохання, поваги з боку інших людей. У рецидивістів насильницького типу ригідність щодо змін у житті, витіснення причин дискомфорту та зовнішньої детермінованості, тенденція не зважати на думку про них оточення, зниження значущості соціального статусу, активності, спілкування, страхів посилюються схильністю до самозвинувачення, інтернальністю у судженнях про життя взагалі та інгібіцією імпульсивного копінга.

Четвертий фактор «Суб'єктивний контроль» у засуджених корисливого типу виокремлює характеристики, які свідчать про те, що у структурі локусу контролю такі її складові, як екстернальність готовності долати труднощі та відповідати за свої вчинки визначають схильність до самозвинувачення. У засуджених насильницького типу четвертий фактор «Цінності» включає гуманістичні цінності, які усвідомлюються цими досліджуваними відокремлено від інших психологічних характеристик.

РОЗДІЛ 3. НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ЗАСУДЖЕНИХ

Повноцінне функціонування психологічної служби установи виконання покарань створює цілісну систему психологічного супроводу пенітенціарної діяльності. Основні завдання психологічної служби полягають в проведенні якісної психологічної діагностики особистості засудженого для подальшої розробки індивідуальних та групових програм психокорекції, виправлення засуджених, створення умов для їх особистої зацікавленості в самовихованні та саморозвитку. Наступними завданнями є психопрофілактична робота щодо збереження психічного здоров'я засудженого, психокорекційна цілеспрямована робота щодо закріплення або формування необхідних позитивних рис особистості засудженого, психологічна реабілітація засудженого в напрямку корекції та поновлення психічних функцій, станів його особистості [185, с. 332; 208, с. 80].

Психолог повинен бути фахівцем, який не лише констатує наявність певних явищ і дає рекомендації іншим службам. Він має особисто здійснювати індивідуально-психологічне консультування та корекцію поведінки, проводити групові тренінги, вирішувати конфлікти між засудженими, регулювати їх психічний стан.

Як розвивальні та коригувальні напрямки роботи психолога виділяють такі. Психологічне просвітництво: лекції, бесіди з проблеми життєвих планів особистості. Індивідуальні та групові консультативні бесіди. Психологічна профілактика: зниження дії факторів, що перешкоджають, і активізація факторів, що сприяють розвитку і реалізації позитивних життєвих планів засуджених. Психологічна корекція: усвідомлення і аналіз життєвих цілей і перспектив, аутогенне тренування, соціально-психологічні тренінги.

Аналіз літератури дозволяє стверджувати, що в ході тренінгів психологи формують у засуджених вміння регулювати свій психічний стан, стримувати та

перемикати на інший вид активності агресію, вирішувати конфліктні ситуації, адекватно оцінювати свої вчинки. Для оптимізації психологічного клімату в середовищі засуджених важливо здійснювати цілеспрямовану роботу з активом установи. Це обумовлено тим, що рівень конфліктності даних засуджених набагато вище, ніж інших категорій.

Також зазначимо, що практика соціально-психологічної підготовки засуджених до звільнення є важливою формою їх ресоціалізації та яка сприяє зниженню рівня рецидиву.

Комплексні програми психопрофілактики повинні розроблятися в залежності від домінуючих деструкцій і психологічних ресурсів особистості, сприяти зміні деструктивних наслідків перебування засуджених у виправній установі та мобілізації на подолання подальших труднощів.

В зв'язку з невеликою активністю рецидивістів виховна та корекційна робота з ними має проводитись переважно в формі групових та індивідуальних бесід, в яких основну активну позицію займає психолог. В ході індивідуальної бесіди засуджений має можливість виговоритися, поділитися проблемами, які він не може оприлюднити в середовищі інших засуджених.

Найбільш продуктивно можливо організувати вплив на свідомість засудженого в ході ігор та тренінгів. Найефективнішими є групові тренінги. Для формування навичок, вмінь та настанов, які необхідні для законослухняного життя широкого вжитку набули психокорекційна методика «Програма морального самовиховання для засуджених з елементами аутотренінгу» А. С. Новосьолової, соціально-психологічний тренінг для засуджених «Мої життєві плани» М. Г. Дебольського, основна мета якого підготувати засуджених до соціальної адаптації після звільнення. Напруга, яка виникає під час групового тренінгу, допомагає прояснити психологічні проблеми кожного учасника, група полегшує процеси саморозкриття, самопізнання та самодослідження. Груповий досвід допомагає вирішенню міжособистісних проблем, надає можливість отримати зворотній зв'язок із засудженими, які мають подібні проблеми.

Під час комплектування тренінгових груп важливо дотримуватися принципу добровільності. Не можна залучати засуджених в такі групи під загрозою дисциплінарних стягнень. Однак психологу, начальникам відділень соціально-психологічної служби потрібно проводити із засудженими індивідуальну роз'яснювальну роботу, переконуючи їх в необхідності пройти спеціальну психологічну підготовку.

До складу груп не слід залучати психопатичних особистостей, а також засуджених, які під впливом критики можуть ставати занадто тривожними або агресивними. Природно, вербальна агресія, неспокій завжди мають місце в психокорекційній роботі. Це може бути стимулом розвитку групи. З особами, які в гострій ситуації можуть застосувати фізичний вплив на інших учасників тренінгу, слід проводити індивідуальну психокорекційну роботу.

За неофіційним статусом в групу можна включати представників усіх стратов (рівнів), за винятком відторгнутих загалом («ображених»). Для останніх потрібні спеціальні програми, спрямовані на розвиток їх емоційно-вольової сфери, впевненості в собі, зниження конформності тощо.

Небажано і включення в групу «злочинських авторитетів». Їх високий соціальний статус буде стримувати активність інших засуджених. Прийнята ними соціальна роль сильної, справедливої, «крутої» особистості не дозволить їм саморозкритися, визнати свої слабкості і проблеми. Участь такої людини в групі може призвести до того, що реальним керівником групової взаємодії виявиться не психолог, а авторитетний засуджений. За наявності в групі двох лідерів «злочинської еліти» між ними можуть початися суперництво, конфронтація, що переходять у конфлікт поза тренінгу.

Небажано, аби члени групи суттєво різнилися за віком (більше 15 років), бо це створює додаткові бар'єри у взаємовідносинах. Слід врахувати, що особи старше 40 років вельми ригідні і практично не піддаються психологічній корекції.

Дослідження Е. Маджарова, а також досвід автора переконують, що соціально-психологічний тренінг ефективний, якщо склад групи різноманітний

за типом скоєних злочинів. Між засудженими за корисливі та насильницькі злочини існує певний антагонізм на комунікативному рівні. Вони взаємно не приймають і схильні викривати і дискредитувати один одного, коли обговорюють важливі життєві проблеми і принципи поведінки в суспільстві. Це має важливе значення для формування процесів саморозкриття і зворотного зв'язку в психокорекційній роботі.

Під час здійснення підбору засуджених у тренінгові групи, слід звертати увагу на такий особистісний фактор, як кримінальна зараженість (або педагогічна занедбаність) засуджених. Можна виділити кілька показників, за якими визначається кримінальна зараженість: кількість скоєних злочинів та інтервал часу між ними; характер злочинів (тяжкість, цинізм, жорстокість у відношенні до жертви); ранній кримінальний розвиток (спецшколи, виховні колонії); ставлення до злочину (саме в цьому виявляються психологічні захисні механізми), ставлення до адміністрації установи виконання покарань, у тому числі до психолога (за явної неприязні складно подолати психологічний бар'єр і здійснювати психокорекційну роботу); ступінь засвоєння кримінальних («злочинських») норм і солідарності з ними; соціальні зв'язки (наявність або відсутність, позитивний чи негативний характер); уявлення про свої життєві плани та перспективи (реальність, спрямованість, готовність до реалізації). До тренінгової групи не має входити багато засуджених (не більше 2-3 осіб) з явно вираженою кримінальною спрямованістю. В іншому випадку це може виявитися не психокорекційною роботою, а, образно кажучи, семінаром з обміну досвідом злочинної діяльності.

Що стосується індивідуально-психологічних особливостей, то група не має бути однорідною. Подібність засуджених за психологічними параметрами сприяє взаємній привабливості, підтримці, створенню довірливих відносин в групі, але відмінності відкривають більш широкі можливості для конфронтації і змін.

Оптимальна чисельність тренінгової групи для засуджених – 7-9 осіб. За меншої чисельності скорочується можливість взаємного обміну досвідом, а за

чисельності понад 10 осіб зменшується час на взаємний обмін думками, на аргументацію своєї позиції, ускладнюється процес контролю за поведінкою «складних» засуджених.

Необхідною умовою досягнення позитивних результатів виховних та корекційних заходів в будь-якій формі є налагодження доброзичливих стосунків та взаєморозуміння між персоналом установи виконання покарань та особами, які відбувають покарання в цих умовах. Це можливо не тільки за умови високої професійної компетенції персоналу пенітенціарної служби, а і більш повного та глибокого вивчення особистості засудженого, що надасть можливість для дослідження та розробки більш дієвих методів виховного впливу на особистість, яка відбуває покарання за вчинення злочину.

Теоретичні основи підготовки і проведення соціально-психологічних тренінгів для співробітників виконавчої системи, як і психокорекційних програм для засуджених корисливого та насильницького типів, в належній мірі не розроблені. Науково-практичні рекомендації в цьому плані вельми обмежені, що стримує можливості активного функціонування психологічної служби в кримінально-виконавчій системі.

Порівняльний аналіз отриманих даних дозволив встановити наявність певних деформацій особистості залежно від корисливого чи насильницького типу кримінальної спрямованості та типу відтворюваності злочину, які вимагають проведення спеціальної психокорекційної та профілактичної роботи.

Під час здійснення психологічної роботи з такими засудженими рекомендовано впровадження групових психокорекційних програм поведінкового типу, метою яких є вироблення соціально-прийнятних форм поведінки та методів саморегулювання. У психологічній роботі із злочинцями насильницького типу рекомендовано приділити увагу зниженню рівня агресивності, зокрема, за рахунок розвитку навичок конструктивного спілкування, емоційного інтелекту, формування конфліктної компетентності; активізації ресурсних станів з урахуванням ступеню та змісту домінуючих деструкцій і психологічних ресурсів особистості відповідно до типу хронізації

злочину. Пріоритетним у проведенні психологічної роботи із злочинцями-рецидивістами корисливого типу є її спрямування на формування необхідних позитивних рис особистості, розуміння значущості інших людей, розвиток емпатії та нейтралізацію егоїстичних тенденцій; водночас особливу увагу доцільно надавати роботі у цьому напрямку з нехронічними корисливими злочинцями.

При психодіагностичному обстеженні злочинців рекомендовано застосовувати валідні та адекватні цілям досліджень методики:

- для діагностики агресивності опитувальник А. Басса і А. Даркі, також опитувальник рівня агресивності Басса – Перрі, важливим результатом дослідження якого є виявлений зв'язок між самозвітом про схильність до агресії і реальною агресивно-насиленою поведінкою. Для вивчення властивості агресивності - опитувальник Спілбергера (STAXI), що. спрямований на дослідження як ситуаційного, так і особистісного рівнів агресивності, характеру проявів цієї властивості, а також переважної спрямованості і ступеня контролю над агресивними проявами;

- для діагностики типу акцентуації особистості - опитувальник Леонгарда-Шмішека;

- для вивчення реалізації ціннісних орієнтацій особистості в реальних умовах життєдіяльності використовувати, по-перше, методику «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» (С. С. Бубнова, 1994), яка дозволяє зрозуміти кількісну сторону значущості тієї чи іншої цінності для особистості; по-друге, методику Ш. Шварца, спрямовану на вивчення універсальних, загальнолюдських цінностей, що існують у кожній культурі в тому чи іншому вигляді;

- для діагностики особливостей саморегуляції особистості та поведінки - методику «Локус контролю» О. Ксенофонтової, опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» В.І. Моросанової, опитувальник проактивної долаючої поведінки (копінга) Старченкової О. С, опитувальник «Стратегії подолання стресових ситуацій» (методика С. Хобфолл SACS, версія М. Є.

Водоп'янової, О. С. Старченкової), тест антиціпаційної спроможності (прогностичної компетентності) В. Д. Менделевича, опитувальник часової перспективи Зімбардо, опитувальник «Особистісні чинники прийняття рішень» Т. В. Корнілової, опитувальник «Диференціальний тип рефлексії» Д. О. Леонтьєва, К. М. Лаптевої, Є. М. Осина і А. Ж. Саліхової;

- для вивчення окремих складових комунікативної сфери – методику діагностики інгібіції у спілкуванні Л.Б. Полосової, тест (опитувальник) емоційного інтелекту Д.Люсіна, опитувальник міжособистісних стосунків В. Шутца, адаптація А. А. Рукавишникова;

- для кількісної та структурної оцінки ригідності як властивості особистості – томський опитувальник ригідності Г. В. Залевського.

Особливе значення в діагностиці набуває проблема мотивації приховування соціально несхвалюваних схильностей, мотивів, прагнень злочинців. Досить продуктивними в такому випадку є проєктивні методи діагностики, зокрема:

- методика «Незакінчені речення» Дж. М. Сакса та С. Леві;
 - асоціативний рисунковий тест;
 - тест Руки Р. Вагнера;
 - тест «Хто Я?» М. Куна, Т. Макпартленда, у модифікації Т. В. Румянцевої.
- Теоретичною основою створення даного тесту є розроблене М. Куном розуміння особистості, операціональну сутність якої можна визначити через відповіді на питання «Хто Я такий?», звернене до самого себе (або звернене до людини питання іншої особи "Хто Ви такий?");
- методика граничних смислів Д. О. Леонтьєва. Змістовний аналіз методики граничних смислів являє собою інтерпретацію отриманих смислових ланцюгів і структур в аспекті відображення в них глибинних особистісних особливостей смислової сфери досліджуваних;
 - методика колірних метафор Соломіна І. Л. Особливостями методики є те, що спосіб інтерпретації та аналізу отриманих результатів ніяк не залежить від специфіки кольорів, психолог може використовувати будь-який колірний

набір. Адже зміст і сенс кольору ніяк не беруть участі в отриманні результатів. Строго кажучи, метод колірних метафор накладає лише два обмеження на вибір кольорів для дослідження. По-перше, кольори мають бути досить різноманітними, щоб забезпечити свободу вибору досліджуваного. По-друге, кількість кольорів має бути в кілька разів менше кількості оцінюваних досліджуваним понять, інакше ми не зможемо отримати групи подібних понять, які є основною категорією аналізу. Але, незважаючи на досить велику свободу вибору кольорів, дослідники усе ж таки воліють використовувати набір кольорів тесту Люшера.

У ході використання всього комплексу психодіагностичного інструментарію у роботі із насильницькими злочинцями слід загострити увагу на визначенні особливостей агресивності, міжособистісних стосунків, а також регулятивних особливостей, тоді як для засуджених за корисливі злочини психодіагностичні програми доцільно спрямовувати на дослідження ціннісно-сміслової та комунікативної сфер.

ВИСНОВКИ

На підставі проведеного теоретичного аналізу виявлено, що психологічні особливості злочинця-рецидивіста являють собою системну сукупність психологічних властивостей. Для сучасної юридичної та психологічної науки і практики важливим є виділення об'єктивних і суб'єктивних характеристик особистості злочинців, які відрізняються багаторазовим повторенням злочинних діянь. Визначати необхідно саме такі фактори, які притаманні самій особистості, а зовнішні чинники відіграють лише роль умов, які сприяють чи перешкоджають скоєнню кожного з наступних злочинів. Тенденція до спеціалізації рецидиву свідчить про усвідомлений вибір кримінальної моделі поведінки на підставі специфічного комплексу психологічних властивостей, які мають значущу соціально негативну якісну визначеність. Трансформаційне суспільство породжує зміни у констеляціях психологічних характеристик особистості, зокрема, особистості злочинця-рецидивіста, що вимагає реалізації досліджень відповідної проблематики у контексті сучасних теоретичних та практичних напрацювань у галузі психологічної науки, використання новітнього психодіагностичного інструментарію.

Психологи і кримінологи наголошують на тому, що рецидивістам притаманні такі риси, як високий егоцентризм, зневага до думки інших, підвищена агресивність, деформація ціннісної сфери, імпульсивність, підозрілість, деструкція комунікативних характеристик, дефіцитарність саморегуляції тощо. В той же час у наявних психологічних роботах ці особливості досліджені та розкриті недостатньо, застосований психодіагностичний інструментарій не відбиває усієї психологічної різноманітності досліджуваного феномену, внаслідок чого виховний вплив щодо засуджених носить недиференційований характер.

Проаналізовано питання типологізації злочинної діяльності, яка здебільшого ґрунтується на кримінологічних ознаках, тоді як психологічний зміст типогічних груп надається фрагментарно. Тому створення типології,

заснованої на спеціалізації та типу відтворюваності злочину, яка б містила широкий спектр психологічних особливостей рецидивістів є нагальною потребою у контексті проведення психокорегувальних заходів в діяльності психологів пенітенціарної системи, а також служби дільничних інспекторів та соціальних служб.

Враховуючи, що засуджені за скоєння корисливих та насильницьких злочинів складають значну частку від загального обсягу, вивчення саме їх психологічних особливостей надає можливість здійснювати дієвий виховний вплив на осіб іншої кримінальної спрямованості. Діяльність виправних колоній потребує удосконалення психологічної роботи в напрямку диференціювання роботи із засудженими за різні типи злочинів і застосування щодо них спеціалізованих заходів впливу, призначених для корекції наявних психологічних деформацій.

У дослідженні акцентуації характеру, у групах, створених за типом скоєного злочину, вірогідних відмінностей у вираженості акцентуацій характеру визначено не було. Під час порівняння злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького нехронічного типу було зафіксовано достовірно вищий показник за шкалою «Екзальтованість» у групі корисливих засуджених. При порівнянні злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького хронічного типу отримано вірогідні відмінності за шкалами «Застрягання», «Педантичність», «Дистимність», «Циклотимність», «Екзальтованість». При порівнянні досліджуваних груп злочинців-рецидивістів надхронічного типу вірогідно вищі показники у групі злочинців насильницького типу за шкалами «Застрягання» та «Педантичність».

Декларативна агресія злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типів була досліджена за допомогою опитувальника Басса-Даркі. У групах, узагальнених з урахуванням типу скоєного злочину, вірогідні відмінності у вираженості структурних складових агресивності визначені за шкалами непрямої агресії та підозрілості у бік підвищення показників у групі корисливих злочинців.

При порівнянні нехронічних рецидивістів корисливого та насильницького типів у групі корисливих злочинців зафіксовані вірогідно вищі показники за шкалами «Непряма агресія» та «Підозрілість», аналогічна тенденція протсежується і між досліджуваними групами хронічних злочинців. При порівнянні надхронічних рецидивістів корисливого та насильницького типів не було отримано достовірних відмінностей.

Особливості агресивності досліджуваних на неусвідомлюваному рівні було досліджено за допомогою методики «Тест руки». У групах, узагальнених з урахуванням типу скоєного злочину, вірогідні відмінності у вираженості показників визначені за шкалами «Агресивність» та «Директивність» у бік підвищення у групі насильницьких злочинців та за шкалою «Комунікативність» у бік підвищення у групі корисливих злочинців.

Було зафіксовано достовірне підвищення показників за шкалами «Агресія» та «Директивність», поєднання яких відбиває готовність до відкритої агресивної поведінки, та достовірне зниження показника за шкалою «Комунікативність» в усіх групах насильницьких злочинців незалежно від типу відтворюваності злочину. Якісний аналіз співвідношення виразності шкал демонструє у групі корисливих злочинців поєднання низьких показників за шкалами «Афективність», «Залежність» та вірогідно вищого порівняно з насильницькими злочинцями показника за шкалою «Комунікативність», що свідчить про наявність емоційної черствості, дефіциту щирих емоційних стосунків з іншими, відсутності бажання підтримувати емоційний контакт, формалізму у взаєминах з людьми, дефіциту почуття соціальної відповідальності. У групі надхронічних корисливих рецидивістів визначено вищий індекс вірогідності відкритої агресії.

Аналіз ціннісних орієнтацій за методикою Шварца у групах, узагальнених з урахуванням типу скоєного злочину, у групі корисливих злочинців на відміну від насильницьких злочинців, виявлено вірогідне підвищення показника за шкалами «Гедонізм» та «Стимуляція». У групі нехронічних рецидивістів корисливого типу, на відміну від насильницьких

нехронічних злочинців, виявлені достовірні відмінності: підвищення показника за шкалами «Традиції» та «Досягнення» та зниження за шкалою «Конформність». Корисливі злочинці хронічного типу відрізняються від насильницьких вірогідним підвищенням показників за шкалами «Стимуляція» та «Гедонізм». У надхронічних рецидивістів визначено достовірне підвищення показника за шкалою «Гедонізм».

Аналіз ціннісних орієнтацій за методикою С. С. Бубнової у групах, узагальнених з урахуванням типу скоєного злочину, у групі корисливих злочинців, на відміну від насильницьких злочинців, виявлено вірогідне підвищення показника за шкалою «Приємне проведення часу та відпочинок».

У групах нехронічних та хронічних злочинців корисливого типу порівняно з відповідними групами насильницьких злочинців виявлені достовірні відмінності: підвищення показника за шкалами «Відпочинок» та «Матеріальний добробут».

Між групами надхронічних рецидивістів, засуджених як за корисливі злочини, так і за насильницькі злочини, вірогідні відмінності щодо ціннісних орієнтацій за методикою С.С. Бубнової визначено не було.

Дослідження стилів особистісної саморегуляції за методикою В. Моросанової у групах, розподілених за типом злочину, не виявило вірогідних відмінностей між групами. Засуджені нехронічного типу корисливої спрямованості відрізняються від насильницьких злочинців відповідної групи вірогідним підвищенням показників за шкалами «Моделювання» та «Оцінка результатів» та зниженням за шкалою «Самостійність». Між групами хронічних корисливих та насильницьких рецидивістів виявлено більше відмінностей. Зафіксовано підвищення показників у групі корисливих злочинців за шкалами «Моделювання», «Оцінка результатів», «Самостійність», «Гнучкість» та «Загальний рівень саморегуляції». У групі корисливих злочинців надхронічного типу, порівняно з насильницькими, показники за шкалами, «Моделювання», «Самостійність» та «Загальний рівень саморегуляції» залишаються вірогідно вищими.

У психології прийнятним є розгляд ресурсу особистості як аспекту саморегуляції та регуляції діяльності і поведінки, тобто вища порівняно з насильницькими злочинцями, здатність до моделювання майбутньої ситуації, оцінювання отриманих результатів, гнучкість поведінки, притаманні злочинцям корисливого напрямку, виступають ресурсом та «каталізатором» злочинної поведінки.

Дослідження локалізації суб'єктивного контролю за методикою О. Ксенофонтової у групах, розподілених за типом злочину, виявило вірогідне підвищення показників за шкалами «Інтернальність в описі особистого досвіду» та «Відповідальність у сфері міжособистісних стосунків» у групі насильницьких злочинців-рецидивістів. У групі нехронічних корисливих злочинців вірогідно нижчими, порівняно з відповідною групою насильницьких злочинців, були показники за шкалами «Інтернальність у судженнях про життя взагалі», «Інтернальність в описі особистого досвіду», «Відповідальність у сфері міжособистісних відносин», «Інтернальність міжособистісна», «Інтернальність у сфері сімейних відносин», «Інтернальність у сфері здоров'я», «Готовність до діяльності, що пов'язана з подоланням труднощів» та «Відмова активності». Подібні тенденції, за винятком інтернальності у сфері сімейних відносин та інтернальності у сфері здоров'я, зафіксовані в порівнянні корисливих та насильницьких злочинців хронічного типу.

Між групами корисливих та насильницьких злочинців надхронічного типу зберігаються відмінності тільки за шкалами «Інтернальність у судженнях про життя взагалі», «Інтернальність в описі особистого досвіду», показники за якими є вищими у групі насильницьких злочинців.

Дослідники визначають відповідальність як ресурс особистості, який сприяє ефективному подоланню складних життєвих ситуацій. Екстерналізація окремих складових локусу контролю корисливих злочинців дозволяє вважати, що перекладання відповідальності на зовнішні обставини сприяє формуванню та закріпленню асоціальної ресурсності таких осіб саме у контексті корисливої кримінальної поведінки.

Дослідження стратегій подолання за С. Хобфоллом у групах, розподілених за типом злочину, виявило вірогідно вищі у групі корисливих злочинців показники за шкалами «Імпульсивні дії» та більш низькі за шкалами «Пошук соціальної підтримки» та «Асоціальні дії» порівняно з насильницькими злочинцями. У групі нехронічних корисливих рецидивістів, порівняно з відповідною групою насильницьких злочинців, вірогідно нижчим був показник за шкалою «Уникнення». У групі хронічних корисливих злочинців, порівняно з насильницькими, зафіксовано вищі показники за шкалами «Асертивні дії», «Уникнення», «Імпульсивні дії» та більш низькі показники за шкалами «Пошук соціальної підтримки» та «Асоціальні дії». Така ж сама тенденція зберігається в порівнянні надхронічних корисливих та насильницьких рецидивістів.

Можливості та засоби подолання стресу окремі автори розглядають як ресурси особистості. Корисливі злочинники демонструють більшу вираженість та ширший діапазон стратегій долаючої поведінки.

Дослідження емоційного інтелекту за методикою Д. В. Люсіна у групах, розподілених за типом злочину, виявило вірогідно вищий показник у групі корисливих злочинців за шкалами «Розуміння емоцій інших», «Керування емоціями інших» та «Розуміння емоцій» на відміну від злочинців корисливого типу. Корисливі рецидивісти нехронічного типу, порівняно з відповідною групою насильницьких злочинців, демонструють вірогідно вищі показники за усіма шкалами, крім «Розуміння власних емоцій». Корисливі злочинці хронічного типу відрізняються від насильницьких злочинців відповідної групи вищими показниками за всіма шкалами. Порівняння корисливих рецидивістів надхронічного типу з відповідною групою насильницьких злочинців виявило вищі показники за шкалами «Розуміння емоцій інших», «Керування емоціями інших» та «Розуміння емоцій». За думкою Ж. Піаже, інтелект є ядром ресурсів людини, механізмом глобальної адаптації до змін у середовищі. Феноменологічний простір цього поняття включає не тільки предметний інтелект, але й емоційний інтелект, який регулює емоційні реакції і здатність до визначення емоційних станів оточення. Таким чином, специфіка емоційного

інтелекту корисливих злочинців стає ресурсом здійснення ними маніпуляції оточенням та скоєння кримінального діяння.

Аналіз показників інгібіції у спілкуванні за методикою Л. Б. Полосової у групах, узагальнених з урахуванням типу скоєного злочину, не виявило вірогідних відмінностей між корисливими та насильницькими злочинцями.

У групі корисливих нехронічних рецидивістів вірогідно вищими, порівняно з відповідною групою насильницьких злочинців, були показники за шкалами «Комунікативні установки» та «Комунікативна толерантність», що свідчить про більшу інгібіцію цих складових. В порівнянні корисливих та насильницьких хронічних рецидивістів, крім вірогідних відмінностей за вищезгаданими шкалами, зафіксоване вірогідне підвищення показника за шкалою «Агресивність».

Між групами корисливих та насильницьких рецидивістів надхронічного типу вірогідні відмінності в проявах інгібіції у спілкуванні зафіксовані не були.

Як в групі насильницьких, так і в групі корисливих злочинців, перший фактор «Комплекс агресивної поведінки» обумовлює специфіку проявів агресивності. Другий фактор «Комунікація» визначає специфіку комунікативної взаємодії. Третій фактор «Характерологічні особливості» поєднує акцентуйовані риси характеру та властивості, які кореспондують характеру його своєрідність. Четвертий фактор «Суб'єктивний контроль» у засуджених корисливого типу виокремлює характеристики, які свідчать про суперечності в структурі локалізації контролю. У засуджених насильницького типу четвертий фактор «Цінності» включає гуманістичні цінності, які усвідомлюються цими досліджуваними без зв'язку з іншими складовими особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Личностные механизмы регуляции деятельности. Проблемы психологии личности. М. : Наука, 1982. С. 93–103.
2. Александров Д. О. Юридична психологія : підручник для студентів ЗВО [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/bkfln> (Дата звернення 11.10.2021).
3. Антонян Е. А. Личность рецидивиста: Криминологическое и уголовно-исполнительное исследование : дисс. на соиск. уч. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.08. М., 2014. 353 с.
4. Антонян Ю. М., Бородин С. В. Преступное поведение и психические аномалии. М. : Издательство «Спарк», 1998. 215 с.
5. Антонян Ю. М., Бородин С. В. Преступное поведение и психические аномалии. М. : Издательство «Спарк», 1998. 215 с.
6. Антонян Ю. М., Голубев В. П., Кудряков Ю. Н. Личность корыстного преступника. Томск : Изд-во Том. ун-та, 1989. 160 с.
7. Антонян Ю. М., Блувштейн Ю. Д. Методы моделирования в изучении преступника и преступного поведения. М., 1974. 54 с.
8. Антонян Ю. М., Голубев В. П., Кудряков Ю. Н., Бровин В. Г. Некоторые отличительные психологические черты личности преступника. Личность преступника и предупреждение преступлений: сб. научных трудов. М., 1987. С. 13–26.
9. Антонян Ю. М., Гульдан В. В. Криминальная патопсихология. М., 1991. 248 с.
10. Антонян Ю. М., Еникеев В. Е., Эминов В. Е. Психология преступника и расследования преступлений. М. : Юристъ, 1996. 336 с.
11. Антонян Ю. М., Калманов Г. Б., Ножкина Т. А. Личность рецидивиста и типология рецидивистов. *Сборник научных трудов Института Гуманитарного образования*. М., 2007. Вып. 8. С. 22–30.

12. Антонян Ю. М., Могачев М. И., Смирнов В. В. Убийцы, отбывающие пожизненное лишение свободы. *Общество и право*. 2010. № 2. С. 148–153.
13. Антонян Ю. М., Самовичв Е. Г. Неблагоприятные условия формирования личности в детстве и вопросы предупреждения преступлений (Психологические механизмы насильственного преступного поведения). М. : ВНИИ МВД СССР, 1983. 80 с.
14. Арапова А. С. Психопрофилактика у осужденных мужского пола деструктивных последствий пребывания в следственном изоляторе: автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридическая психология». 2011. 25 с.
15. Астанина Н. Б. Особенности доверия другим людям у несовершеннолетних правонарушителей [Электронный ресурс]. *Психология и право*. 2013. №1. Режим доступа: <http://surl.li/bksdp> (Дата звернення 21.12.2021).
16. Балабанова Л. М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений). Донецк : Сталкер, 1998. 432 с.
17. Банщикова Т. Н. Осознанная саморегуляция – психологический ресурс управления агрессией. *Фундаментальные исследования*. 2014. № 9–10. С. 2322–2326.
18. Бартол К. Психология криминального поведения. Спб. : Olma Media Group, 2004. 352 с.
19. Батиргареева В. С. Рецидивні злочинці: щодо проблеми злочинності осіб із психічними аномаліями. *Проблеми законності: республік. міжвід. наук. зб.* / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2007. Вип. 92. С. 114–124.
20. Батиргареева В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально правові та кримінологічні проблеми: монографія. Харків : Право, 2009. 576 с.
21. Балабанова Л. М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений). Донецк : Сталкер, 1998. 432 с.

22. Банщикова Т. Н. Осознанная саморегуляция – психологический ресурс управления агрессией. *Фундаментальные исследования*. 2014. № 9–10. С. 2322–2326.
23. Бартол К. Психология криминального поведения. Спб. : Olma Media Group, 2004. 352 с.
24. Бишевец О. В., Романенко Т. В. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики шахрайств, що вчиняються в мережі Інтернет. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 1. С. 81–87.
25. Блувштейн Ю. Д., Добрынин А. В. Основания криминологии: Опыт логико-философского исследования. Минск : Университетское, 1990. 208 с.
26. Бойко В. В., Ковалев А. Г., Панферов В. Н. Социально-психологический климат коллектива и личности. М. : Мысль, 1983. 208 с.
27. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении. М. : Информационно-издательский дом «Филинь», 1996. 346 с.
28. Бойко И. В., Калашникова Т. В. Применение стандартизированного личностного опросника Басса-Дарки в практике ВТК. Рязань : НИиРИО РВИШ МВД РФ, 1993. 29 с.
29. Бондар І. В., Кондратов Д. Ю., Яворська С. Я. Характеристика засуджених, схильних до вчинення злочинів під час відбування покарання у виправних колоніях. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2021. №1(24). С. 160–167.
30. Бубнова С. С. Методика диагностики индивидуальной структуры ценностных ориентаций. Методы психологической диагностики. М. : Институт психологии РАН, 1994. Вип. 2. С. 144–157.
31. Бубнова С. С. Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система. *Психологический журнал*. 1999. Т. 20. №5. С. 38–44.
32. Булатчик Э. П. Особенности агрессивности лиц, совершивших убийство : автореф. дис. на соискание научной степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» СПб., 2006. 22 с.

33. Булах В. П. Стрес та його вплив на організм людини. *Медсистринство*. 2014. №3. С. 10–15.
34. Бурлачук Л. Ф., Духневич В. Н. Акцентуации личности: что диагностируем? *Вопросы психологии*. 1998. № 2. С. 136–143.
35. Бурлачук Л. Ф., Морозов Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике. СПб. : Питер, 2005. 520 с.
36. Васильев В. Л. Юридическая психология. СПб. : Питер, 2009. 608 с.
37. Василюк Ф. Е. Психология переживания. М. : Смысл, 2006. 200 с.
38. Водопьянова Н. Е., Старченкова Е. С. Стратегии и модели преодолевающего поведения. *Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности*. СПб. : Речь, 2001. С. 311–322.
39. Волошин Н. И., Гришанин П. Ф., Лавров В. П., Шмаров И. В. Вопросы борьбы с преступниками-рецидивистами. М. : Высшая школа МООП РСФСР, 1964. 99 с.
40. Гаркуша І. В., Плоха К. М. Особливості механізмів психологічного захисту дітей з неповних сімей. *Науковий вісник Харсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2016. Вип.1. Т.2. С. 17–22.
41. Гарькавец С. О. Соціально-нормативна активність індивіда та її психологічні референти: монографія. Харків : «Друкарня Мадрид». 156 с.
42. Гизатуллин Р. Х. Особенности агрессивного поведения лиц в коллективах с ограниченной ротацией контингента : автореф. дис. на соискание степени канд. мед. наук : спец. 14.00.18 «Психиатрия». Оренбург, 2001. 25 с.
43. Гнидин О. П. Психологические особенности агрессивности и ее профилактика у субъектов из различных социальных сред : автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. психол. наук: специальность 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии». Ставрополь, 2008. 22 с.
44. Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Харків : Право, 2011. 440 с.

45. Головкін Б. М., Наваліяна Я. Т. Психологічні особливості злочинців. *Форум права*. 2012. № 4. С. 223–230.
46. Головкін Б. М. Ціннісно-нормативний аспект спрямованості особистості корисливого насильницького злочинця. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2009. №. 21. С. 193–202.
47. Гончарова М. В. Рецидив корыстных преступлений и его предупреждение: дисс. на соиск. уч. степени докт. психол. наук: специальность 12.00.08. М., 2014. 468 с.
48. Горбатовская Е. Г., Кононов А. Л., Юцкова Е. М. Личность рецидивиста и использование данных о ней в деятельности прокуратуры. М., 1987. 70 с.
49. Горшенин Л. Г. Анализ поведения людей и методика моделирования предполагаемой ситуации : Монография. М., 1993. 330 с.
50. Грибенникова Э. А. Саморегуляция личности в индивидуальном стиле жизнедеятельности : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. психол. наук спец: 19.00.05 «Социальная психология». М., 1995. 25 с.
51. Гримак Л. П. Общение с собой. М. : Изд-во политической литературы, 1991. 320 с.
52. Датий А. В., Казберов П. Н. Создание базовых (типовых) психокоррекционных программ для работы с осужденными. *Прикладная юридическая психология*. 2011. № 1. С. 216–218.
53. Дебольский М. Г., Свирилова И. Б. Социально-психологическая компетентность руководителя ОВД. М., 1999. 128 с.
54. Денисов С. Ф. Особа злочинця у кримінологічній теорії України. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1(22). С. 152–159.
55. Дмитриев Ю. А., Казак Б. Б. Пенитенциарная психология. Ростов н/Д : Феникс, 2007. 681 с.
56. Дрьомін В. М. Сутнісні властивості особистості злочинця: методологічні питання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 47. Т.3. С. 45–49.

57. Дубинин Н. П., Карпец И. И., Кудрявцев В. Н. Генетика. Поведение. Ответственность. М. : Полит. литература, 1989. 351 с.
58. Дроздова Л. В. Взаємозв'язки брехливості з диференційними типами рефлексії в корисливих злочинців-рецидивістів. *Габітус*. 2020. Вип. 20. С. 220–225.
59. Дячук А. М. Розлади особистості та кримінальна агресія. *Таврический журнал психиатрии*. 2004. Т.8. №4 (29). С. 6–9.
60. Ежова О. Н. Проблема психологической компетентности сотрудника уголовно-исполнительной системы. *Актуальные проблемы психологического обеспечения в уголовно-исполнительной системе: материалы научно-практической конференции психологов УИС*. М. : ФСИН, 2006. С. 10–14.
61. Елисеев О. П. Практикум по психологии личности. СПб., 2003. С. 310–327.
62. Еникеев М. И. Юридическая психология. С основами общей и социальной психологии. М. : Норма, 2005. 640 с.
63. Ениколопов С. Н. Методы исследования агрессии в клинической психологии. *Диагностика в медицинской психологии: традиции и перспективы*. 2011. С. 82–100.
64. Ениколопов С. Н., Цибульский Н. П. Методики диагностики агрессии. *Психологическая диагностика*. 2007. №3. С. 41–72.
65. Жамойто З. А. Юридическая психология. Новополоцк : ПГУ, 2010. 335 с.
66. Жданова І. В. Проблема саморегуляції в контексті девіантної поведінки особистості: психологічні аспекти. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія*. Харків : ХНПУ, 2012. Вип. 43. Частина II. С. 101–106.
67. Жигаренко І. Є. Психологічні чинники ресоціалізації особистості в умовах соціальної ізоляції : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія». Луганськ, 2014. 20 с.
68. Заика Е. В., Крейдун Н. П., Ячина А. С. Психологическая характеристика личности подростков с отклоняющимся поведением. *Вопросы психологии*. 1990. № 4. С. 83–90.

69. Зеленина М. М., Дворянчиков Н. В. Психологические особенности агрессивных проявлений лиц, осужденных условно [Електонний ресурс]. *Психология и право*. 2011. №2. Режим доступа: <http://surl.li/bksee> (Дата звернення: 21.11.2021).
70. Злоказов К. В. Саморегуляция личности сотрудника ОВД. Екатеринбург : Уральский юридический институт МВД России, 2008. 175 с.
71. Злочинність в Україні: як змінювалася ситуація в 2013–2020 роках [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://surl.li/bkgpz> (Дата звернення: 11.11.2021).
72. Истомин А. А. Система ценностных ориентаций осужденных к лишению свободы. Безопасность уголовно-исполнительной системы. 2010. №4 (12). С. 53–63.
73. Истомин А. А. Ценностные ориентации осужденных в контексте уголовно-правовой характеристики личности. *Прикладная юридическая психология*. 2010. № 4. С. 119–128.
74. Ігнатов О.М. Акцентуації особистості як фактор детермінації протиправної поведінки. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. №6–3. С. 76–79.
75. Карандашев В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. СПб. : Речь, 2004. 70 с.
76. Качкина Л. С. Психолого-педагогические условия формирования социально-психологической компетентности сотрудников пенитенциарных учреждений в системе повышения квалификации. *Мир науки, культуры, образования*. 2012. №1. С. 77–79.
77. Киричук О. О. Ціннісні регулятори психологічного благополуччя особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2018. Вип. 1 Т.1. С. 89–94.
78. Колесникова А. И., Дебольский М. Г. Особенности копинг-стратегий осужденных с различным уровнем жизнестойкости, состоящих на учете, как склонные к суициду. *Психология и право*. 2014. № 4. С. 34–45.

79. Коломійцев О. А. Вивчення рівня суб'єктивного контролю в групах студентської молоді в контексті її відношення до власної правової поведінки. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: збірник наукових праць СНУ ім. В. Даля*. Луганськ, 2005. №1(9). С. 108–116.
80. Коломытцев Н. А. Борьба с особо опасным рецидивом преступлений: теория и практика : дисс. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08. М., 2000. 596 с.
81. Кондов К. В., Васильева Н. О. Соціальний контроль як технологічний засіб управління соціальною напруженістю в структурній теорії роберта мертона. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки (Серія: Соціологічні науки)*. 2018. №1(36). С. 100–109.
82. Корецький С., Петьков В. Особистість злочинця як об'єкт психологічного дослідження. *Вісник Національного університету оборони України*. 2015. № 1(44). С. 112–116.
83. Кортнева Ю. Диагностика актуальной проблемы. М. : Институт Общегуманитарных Исследований, 2004. 240 с.
84. Котова С. В. Деформации межличностных интеракций женщин в условиях пенитенциарного учреждения : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. психол. наук спец : 19.00.05 «Социальная психология». Кострома. 2010. 24 с.
85. Кочарян А. С., Кочарян И. А., Дмитренко Е. В. Стилевые особенности осознанной саморегуляции осужденных, нарушающих режим содержания в местах лишения свободы. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія*. 2011. № 985. Вип. 48. С. 183–187.
86. Кошова І. В., Кресан О. Д. Психологія девіантної поведінки: Навчально-методичний посібник. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с.
87. Кружкова О. В. Диспозиции защитного и совладающего поведения личности: теоретический конструкт и эмпирическая модель. *Ярославский педагогический вестник*. 2012. №. 3. С. 27–31.

88. Крюкова Т. Л. Методы изучения совладающего поведения: три копинг-шкалы. Кострома : Авантитул, 2007. 60 с.
89. Ксенофонтова Е. Г. Исследование локализации контроля личности – новая версия методики «Уровень субъективного контроля». *Психологический журнал*. 1999. № 2. С. 103–114.
90. Кудрявцев В. Н. Кримінологія / за ред. Кудрявцева В. Н., Емінова В. Є. М. : МАУП, 1997. 512 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://surl.li/bkqsm> (Дата звернення: 12.11.2021).
91. Кудрявцев В. Н. Механизмы поведения, отклоняющегося от нормы. Социальные отклонения. М. : Юрид. лит., 1989. С. 171–202.
92. Кудрявцев В. Н., Кондрашков Н. Н., Лейкина Н. С. Личность преступника / Всесоюзный ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. М. : Юрид. лит., 1975. 270 с.
93. Купченко В. Е. Роль ответственности в построении жизненного пути личности. *Теоретические и эмпирические исследования активности личности: сборник научных трудов*. Омск : Изд-во ОмГУ, 2001. С. 33–40.
94. Курбатова Т. Н., Муляр И. О. Проективная методика исследования личности «Hand-test». СПб : ГМНПП «ИМАТОН», 2001. 64 с.
95. Кушнар'ов С. В. Теоретико-методологічні основи дослідження базових соціальних цінностей і ціннісних орієнтацій неповнолітніх засуджених. *Юридична психологія та педагогіка*. 2009. №. 2. С. 257–266.
96. Лейкина Н. С. Личность преступника и уголовная ответственность. Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1968. 130 с.
97. Леонтьев Д. А. Личностный потенциал как потенциал саморегуляции. *Личностный потенциал: структура и диагностика*. М. : Смысл, 2011. С. 107–130.
98. Личко А. Е. Психопатии и акцентуация характера у подростков. Л. : Медицина, 1983. 256 с.

99. Лугіна Н. А., Кравченко А. О., Кубишина А. С. Історія виникнення рецидивної злочинності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. №8. С. 378–380.
100. Лунеев В. В. Личностные условия мотивации преступного поведения. Криминальная мотивация. М. : Наука, 1986. С. 98–115.
101. Люсин Д. В. Новая методика для измерения эмоционального интеллекта: опросник ЭМИн. *Психологическая диагностика*. 2006. № 4. С. 3–22.
102. Люсин Д. В. Опросник на эмоциональный интеллект ЭМИн: новые психометрические данные. Социальный и эмоциональный интеллект: от моделей к измерениям. М. : Институт психологии РАН, 2009. С. 264–278.
103. Лящ О. П. Детермінанти та можливості формування емоційного інтелекту особистості *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки: Збірник наукових праць*. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. №46(70). С. 210–216.
104. Макаренко Н. К. Кримінологічна характеристика особи професійного злочинця: огляд соціологічного моніторингу. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 3(5). С.136–142.
105. Максименко С. Д., Євтух М. Б., Цехмістер Я. В., Лазуренко О. О. Психологія та педагогіка. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2012. 584 с.
106. Мальцев В. В. Проблема отражения и оценки общественно опасного поведения в уголовном праве : автореф. дисс. на соискание уч. степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». М. : Академия, 1993. 39 с.
107. Милославская О. В. Емоційний інтелект як складова комунікативної компетентності студентів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. психол. наук : 19.00.01 спец. «Загальна психологія, історія психології». Харків, 2011. 19 с.
108. Миньковский Г. М. О некоторых общих положениях криминологического изучения личности. *Теоретические проблемы учения о личности*

- преступника. М. : Всесоюзн. ин-т по изучению и разработке мер предупреждения преступности. 1979. С. 24–33.
109. Миронова Т. Л., Базарсадаева Э. Ж. Исследование агрессии и осознанной саморегуляции у лиц с делинквентным поведением. *Вестник Бурятского государственного университета*. 2012. №5. С. 68–75.
110. Михайлова В. П., Трофимова М. В. Взаимосвязь агрессии и акцентуации характера у осужденных с разным типом девиантного поведения. *Вестник КемГУ*. 2009. №3. С. 71–78.
111. Михлин А. С., Пирожков В. Ф. Ценностные ориентации осужденных. Рязань : Рязанский государственный университет, 1975. 246 с.
112. Моросанова В. И. Саморегуляция и индивидуальность человека. М. : Наука, 2010. 519 с.
113. Москалець В. Психологія особистості : підручник. Київ : Ліра-К, 2021. 362 с.
114. Мусин Ф. С. Психологические особенности осужденных женщин и мужчин, отбывающих наказание в местах лишения свободы. *Ученые записки Казанской государственной академии ветеринарной медицины им. Н. Э. Баумана*. Казань, 2006. Т. 184. С. 350–355.
115. Нечітайло І. С., Борюшкіна О. В. Компетентностный подход к образованию: социологическая концептуализация сквозь призму диспозиционной теории. *Науково-теоретичний альманах „Грані”*. 2020. №12(23), Грудень-2020. С. 47–57.
116. Никитин П. С., Борисова С. Н. Особенности общего, эмоционального и социального интеллекта у женщин, находящихся в местах лишения свободы, в зависимости от характера совершенного преступления. *Будущее психологии*. 2012. Вып. 5. 2012. С. 38–47.
117. Новітні кримінально-правові дослідження – 2019 : альманах наукових досліджень / за ред. О. В. Козаченка, О. М. Мусиченко. Миколаїв : СПД Румянцева Г. В., 2019. 278 с.

118. Овчинникова К. А. Особенности ценностных ориентаций несовершеннолетних правонарушителей. *Молодой ученый*. 2014. №8. С. 847–850.
119. Осницкий А. К. Психология самостоятельности. Методы исследования и диагностики. М. : Нальчик, 1996. С. 51–56.
120. Палій А. А. Конституційна типологія особистостей В. Шелдона. *Диференційна психологія* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/bkfjb> (Дата звернення: 11.01.2022).
121. Пастушеня А. Н. Криминогенная сущность личности преступника: методология дознания и психологическая концепция: монография. Минск, 1998. 238 с.
122. Петровский А. В. Вопросы истории и теории психологии: Избранные труды. М. : Педагогика, 1984. 272 с.
123. Печерский В. Г., Максименко Н. В., Иванов Д. Е. Исследование личностных особенностей осужденных за насильственные и корыстные преступления. *Экспериментальная психология в России: традиции и перспективы*. М : ИПРАН, 2010. С. 714–719.
124. Питлюк-Смеречинська О. Д. Особливості ціннісної сфери злочинців в умовах пенітенціарного впливу. *Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. Київ, 2003. Т. 5. Ч. 7. С. 121–124.
125. Познышев С. В. Криминальная психология: Преступные типы. О психологическом исследовании личности как субъекта поведения вообще и об изучении личности преступника в частности / сост. и предисл. В. С. Овчинского, А. В. Федорова. М. : Инфра-М, 2007. 302 с.
126. Полосова Л. Б. Психологические предикторы развития феномена ингибции-фасилитации в педагогическом общении: дисс. на соиск. канд. психол. наук : спец. 19.00.07. Екатеринбург, 2014. 142 с.

127. Полосова Л. Б. Феномены педагогического общения, влияющие на продуктивность профессиональной деятельности педагога. *Педагогический журнал*. 2012. №4. С. 86–97.
128. Полосова Л. Б., Печеркина А. А. Феномен ингибиции как фактор психологического насилия в школе. *Современная психология : теория и практика : матер. IX междунар. науч.-практ. конф.* М., 2013. С. 110–113.
129. Польская Н. А. Взаимосвязь эмоционального интеллекта и толерантности к неопределенности в группе Вич-инфицированных осужденных. *Известия СГУ*. 2013. Т.13. Вып. 4. С. 14–25.
130. Польская Н. А. Предикторы и механизмы самоповреждающего поведения (по материалам исследований). *Психологический журнал*. 2009. №1. С. 96–105.
131. Приходько Ю. О., Юрченко В. І. Психологічний словник-довідник: Навч. посіб., 4-те вид., випр. і доп. Київ : Каравела, 2020. 418 с.
132. Професійна злочинність та її запобігання [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/bwixy> (Дата звернення: 21.01.2022).
133. Разумова Е. М. Психологические особенности личности преступников рецидивистов : дисс. на соиск. уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01. СПб., 2007. 195 с.
134. Рассказова Е. И., Гордеева Т. О., Осин Е. Н. Копинг-стратегии в структуре деятельности и саморегуляции: психометрические характеристики и возможности применения методики СОРЕ. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. 2013. № 1. С. 82–118.
135. Ратинов А. Р. Психология личности преступника. Ценностно- нормативный подход. *Личность преступника как объект психологического исследования*. М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. 1979. С. 3–33.
136. Рецидивна злочинність. Юридичний вісник України: щотижнева загальнонаціональна правова газета [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/vhcn> (Дата звернення: 04.12.2021).

137. Рошин Д. Г. Категорія «смісл життя особистості» в системі суміжних понять гуманітарних наук. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Соціологія*. 2010. №1-2. С. 94–98.
138. Румянцева Т. В., Исакова Т. В. Особенности саморегуляции и типов психологической защиты осужденных лиц [Електронний ресурс]. *Вестник интегративной психологи*. 2011. Режим доступу: <http://surl.li/bksja> (Дата звернення 27.12.2021).
139. Ручка А., Наумова М. Цінності і типи ціннісної ідентифікації в сучасному соціумі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Т. 1, вип. 1 (15) / [гол. ред. д. соціол. н. М.О. Шульга]. Київ : ІС НАНУ, 2013. С. 285–297.
140. Садрисламов Г. Ф. Структурные и содержательные особенности преступной деятельности рецидивистов. *Учен. записки Казан. ун-та. Серия гуманитарные науки*. 2007. № 6. С. 205–209.
141. Сандомирский М. Е., Гизатуллин Р. Х., Аминев Г. А., Еникеев Д. А. Психологическая диагностика лиц, отбывающих наказание в местах лишения свободы. Уфа, 2000. 25 с.
142. Сафуанов Ф. С. Патохарактерологические особенности лиц с психическими расстройствами, склонных к импульсивной агрессии. *Психологические исследования: электронный научный журнал*. 2013. № 29. С. 33–45.
143. Сахаров А. Б. Актуальные вопросы учения о личности преступника. Теоретические проблемы учения о личности преступника: сб. науч. трудов. М., 1979. С. 10–18.
144. Сахно С. В. Вплив рефлексії на саморегуляцію жінок, засуджених до позбавлення волі [Електронний ресурс]. *Парадигма пізнання: гуманітарні питання*. 2014. Т. 2. №. 2. Режим доступу: <http://surl.li/bksjo> (Дата звернення: 12.12.2021).
145. Свежинцева М. А. Факторы, влияющие на возникновение психологических трудностей у курсантов образовательных учреждений пограничного профиля. *Актуальные проблемы организации воспитательной работы*. Голицыно, 2011. С. 249–255.

146. Свободный Ф. К. Определение психологических склонностей личности преступника с помощью методики Басса-Дарки. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2001. №2 (16). С. 114–118.
147. Семиченко В. А. Психические состояния. Киев : Магістр-S, 1998. 208 с.
148. Соболев Н. Г. К вопросу о раскрытии понятия «феномен недоверия в уголовно-исполнительной системе». *Организация психологического обеспечения в уголовно-исполнительной системе*. М., 2007. С. 33–36.
149. Соловьева О. В., Гридин О. П. Особенности агрессивности заключенных и правопослушных граждан: сравнительный анализ и психологическая профилактика. *Прикладная психология и психоанализ: электрон. науч. журнал*. 2010. № 3. С. 33–42.
150. Сорока А. В., Токова А. А. Психологічні особливості неповнолітніх засуджених схильних до суїциду. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2014. № 55. С. 146–150.
151. Сочивко Д. В., Бкрцев А. О. Проблема психопатизации личности осужденных к лишению свободы. *Прикладная юридическая психология*. 2014. № 1. С. 30–41.
152. Стрижов Е. Ю. Личность мошенника: нравственно-психологический анализ. М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2008. 374 с.
153. Стрижов Е. Ю. Нравственно-психологические детерминанты мошенничества: автореф. дисс. на соиск. уч. степени д-ра психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридическая психология». М., 2011. 49 с.
154. Структура особистості злочинця. Кримінологія: загальна та особлива частини [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/bkqmb> (Дата звернення: 11.11.2022).
155. Суліцький В. В. Психологічна робота із засудженими в установах виконання покарань. Психологія на перетині тисячоліть. Київ : Гнозис, 2000. Т. 3. С. 276–284.

156. Сучасні кримінологічні дослідження: методи, напрями, перспективи : збірник тез Міжнар. наук.-практ. круглого столу (Київ, 14. Лист. 2019 р.). Київ: ДНДІ МВС України, 2018. 118 с.
157. Сучкова Е. Л. Особенности морально-правовых представлений осужденных. *Прикладная юридическая психология*. 2014. № 1. С. 55–62.
158. Тарас В. М. Визначення підходів до поняття «привід до вчинення злочину». *Збірник наукових статей* [Електронний ресурс]. Ржим доступу: [file:///C:/Users/FOX/Downloads/1025-Article%20Text-2108-1-10-20191031%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/FOX/Downloads/1025-Article%20Text-2108-1-10-20191031%20(1).pdf) (Дата звернення: 10.01.2022).
159. Тевосян Н. Р. Самосознание лиц, склонных к инструментальной агрессии : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. психол. наук. : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологи». М., 2011. 24 с.
160. Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (10 лист. 2017 р.) / упор. О. В. Авраменко, С. С. Гнатюк, І. В. Красницький. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 316 с.
161. Терентьева В. И. Психологический профиль личности преступника в практике судебно-психологической экспертизы. *Вестник Восточно-Сибирской открытой академии*. 2012. № 5. С. 150–160.
162. Троцюк С. О. Психологічний аспект процесу адаптації осіб в умовах ізоляції. *Юридична психологія*. 2016. № 1 (18). С. 188–194.
163. Тужеляк Н. М. Агресивність як детермінанта насильницької злочинної поведінки. *Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави: збірник наукових праць*. Черкаси, 2010. С. 317–320.
164. Узлов Н. Д. Декларируемая агрессивность законопослушных граждан и осужденных к различным срокам лишения свободы, диагностируемая опросником Басса-Дарки. *Вестник Пермского университета*. 2014. № 2(18). С. 100–110.

165. Філоненко В. М. Психологічний портрет злочинця – рецидивіста сучасності. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна: зб. наук. праць*. Вип. 52, №1065. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2013. С. 248–252.
166. Філоненко В. М. Психологічні особливості злочинців – рецидивістів, які вчинили насильницькі злочини в сім'ї. *Заходи протидії насильству в сім'ї / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ, Навч.- наук. ін.-т права та масових комунікацій, центр генд. освіти; Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда – Україна»; Кримінологічна асоціація України. Харків : Права людини, 2013. С. 86–87.*
167. Філоненко В. М. Специфіка соціально-демографічних ознак злочинців-рецидивістів. «Naukowa myśl informacyjnej powieki – 2015»: *Materiały XI międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji, 07–15 marca 2015. Przemysł, 2015. S. 3–6.*
168. Фурманов И. А. Агрессивность белорусских осужденных с различным составом совершенного преступления. *Психология и право*. 2011. №2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/bwjcx> (Дата звернення: 03.02.2022).
169. Хохряков Г. Ф. Криминология : Учебник / Г. Ф. Хохряков; Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. Москва : Юристъ, 1999. 511 с.
170. Цейтлин О. А. Исследование структуры ценностных ориентаций и ценностных мотиваций у молодежи из семей мигрантов. *Вестник интегративной психологии*. 2009. Вып. 7. С. 173–178.
171. Цільмак О. М. Змістовні складові психологічного портрета шахраїв. *Вісник Запорізького національного університету*. 2010. № 4. С. 7–10.
172. Чайковська О. М. Особливості конфліктності за комунікативно-поведінковим компонентом у молодших підлітків, схильних до девіантної поведінки. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2016. Вип 31. С. 528–538.

173. Чаплинська Ю. А. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики злочинів. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. №6. С. 181–184.
174. Чернишов Г. М. Кримінологічна характеристика рецидивної злочинності в Україні: аналіз сучасного стану. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. №6. Т.1. С. 156–160.
175. Шевченко Л. О. Ціннісні орієнтації злочинців. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна: зб. наук. праць*. Вип. 50. №1032. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2012. С. 246–249.
176. Шнуренко Т. И. Ценностные ориентации студенческой молодежи как результат межпоколенной преемственности : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. психол. наук спец. 19.00.05 «Социальная психология». Курск, 2009. 25 с.
177. Шпак М. Психологічна концепція розвитку емоційного інтелекту особистості в онтогенезі. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. 2020. Вип. 10(55). С.125–134
178. Шпиталенко Г. А., Мельничук Д. П., Богоявленська Ю. В. Соціальна природа злочинності: історичний та ґносеологічний аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. №3. С. 356–361.
179. Штепа О. С. Особливості психологічної ресурсності осіб зрілого віку. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки*. 2012. Вип.15. С. 310–317.
180. Эрдынеева К. Г., Батоцыренов В. Б. Универсальные и культурно-специфичные механизмы саморегуляции личности. *Успехи современного естествознания*. 2009. №1. С. 57–59.
181. Яковлев А. М. Теория криминологии и социальная практика. М. : Наука, 1985. 245 с.
182. Яковлева С. А. Особенности совладающего поведения старшеклассников с учётом локуса контроля. *Учёные записки ЗабГУ. Серия: Педагогика и психология*. 2012. №5. С. 259–263.

183. Яницкий М. С. Ценностно-смысловая сфера личности. Кемерово : Кемеровский гос. ун-т, 1999. 92 с.
184. Aucoin K. The Role of Emotion in the Aggressive Behaviour of Juvenile Offenders. University of New Orleans, New Orleans, LA, 2005. 74 p.
185. Bacon A. M., Regan L. Manipulative relational behaviour and delinquency: sex differences and links with emotional intelligence. *J. Forens. Psychiatry Psychology*. 2016. №27. Pp. 331–348.
186. Bar-On R., Parker J. D. A. Emotional and Social Intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory. *The Handbook of Emotional Intelligence*. Jossey-Bass, San Francisco, 2000. Pp. 363–388.
187. Belov V. G. Psychological status of adolescents in the early age period after the psychological trauma occurrence as a result of domestic violence. *Uchenye zapiski universiteta imeni P.F. Lesgafta*. 2012. №12. Pp. 13–18.
188. Bergeron T. K., Valliant P. M. Executive function and personality in adolescent and adult offenders vs. non-offenders. *Journal of Offender Rehabilitation*. 2001. Vol.33. №3. Pp. 27–45.
189. Berman A. H. The Reasoning and rehabilitation program: assessing short- and long-term outcomes among male Swedish prisoners. *Journal of offender rehabilitation*. 2004. № 40 (1/2). Pp. 85–103.
190. Besev P., Gajecki M. Predicting offender recidivism among Swedish participants in the One-to-One CBT programme. *Stockholms universitet: psykologiska institutionen*. 2009. 45 p.
191. Bonta J., Law M., Hanson K. The prediction of criminal and violent recidivism among mentally disordered offenders: a meta-analysis. *Psychological bulletin*. 1998. №2. Pp. 123–134.
192. Bowen E., Gilchrist E., Beech A. R. Change in treatment has no relationship with subsequent re-offending in U.K. domestic violence sample: A preliminary study. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. 2008. №52(5). Pp. 598–614.

193. Brackett M. A., Warner R. M., Mayer J. D. Emotional intelligence and its relation to everyday behavior. *Personality and Individual Differences*. 2004. № 36(6). Pp. 1387–1402.
194. Brown S.P., Westbrook R. A., Challagalla G. Good cope, bad cope: Adaptive and maladaptive coping strategies following a critical negative work event. *Journal of Applied Psychology*. 2005. №4. Pp. 982–798.
195. Bushman B., Cooper H., Lemke K. Meta-analysis of factor analyses: an illustration using the Buss-Durkee Hostility Inventory. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 1991. Vol. 17. №3. Pp. 344–349.
196. Buss A. H., Durkee A. An inventory for assessing different kinds of hostility. *Journal of Consulting Psychology*. 1957. №21. Pp. 343–348.
197. Cortoni F.A., Looman J.A., Anderson A. Locus of control and coping in sexual offenders. *18th annual research and treatment conference of association for the treatment of sexual abusers*. Orlando: FL., 1999. Pp. 416–423.
198. DeLisi M. Extreme career criminals. *American Journal of Criminal Justice*. 2001. Vol.25. №2. Pp. 239–252.
199. DeLisi M. Scaling archetypal criminals. *American Journal of Criminal Justice*. 2001. Vol.26(1). Pp. 77–92.
200. DeLisi M., Vaughn M.G. Still psychopathic after all these years. *Violent offenders: Theory, research, policy, and practice*. 2012. Pp. 95–108.
201. Démuthová S. Psychological characteristics of juvenile offenders with constant integration problems. *Journal for Perspectives of Economic Political and Social Integration*. 2012. Vol.19. №1–2. Pp. 177–192.
202. Erasmus C. P. The role of emotional intelligence in the adaptation of adolescent boys in a private school. University of South Africa, 2007. 264 p.
203. Frączek A. O naturze i formowaniu się psychologicznej regulacji agresji interpersonalnej. *Psychologia czynności. Nowe perspektywy*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, 2002. S. 45 – 64.
204. Frączek A., Zumkley H. Socjalizacja a intrapsychiczna regulacja agresji interpersonalnej. *Socjalizacja a agresja*. IP PAN, Warszawa, 1993. 259 s.

205. Gardner H. Frames of mind: The theory of multiple intelligences. New York: Basic Books, 1983. 529 p.
206. Gaum G., Hoffman S., Venter J. Factors that influence adult recidivism: An exploratory study in Pollsmoor prison. *South African Journal of Psychology*. 2006. Vol. 36. №2. Pp. 407–424.
207. Goleman D. Emotional intelligence. New York: Bantam Books, 1995. 403 p.
208. Hampton E. Coping with imprisonment: exploring bullying, safety and social support within prison settings. University of Birmingham, 2012. 194 p.
209. Hemmati T., Mills J.F., Kroner D.G. The validity of the Bar-On emotional intelligence quotient in an offender population. *Personality and Individual Differences*. 2004. Vol.37. №4. Pp. 695–706.
210. Herrnstein R. J. Some criminogenic traits of offenders. *Juvenile Psychiatry and the Law*. Springer US, 1989. Pp. 13–28.
211. Higdon J. F., Brodsky S. L. Validating Hand Test acting out ratios for overt and experimentally induced aggression. *Journal of personality assessment*. 1973. Vol.37. №4. Pp. 36–368.
212. Hjelle L.A. Social desirability as a variable in the Locus of Control Scale. *Psychological Reports*. 1971. Vol.28. №3. Pp. 807–816.
213. Holder E., Levi D. Mental health and locus of control: SCL-90-R and Levenson's IPC scales. *Journal of Clinical Psychology*. 1988. Vol.44. №5. Pp. 753–755.
214. Ireland J. L. Boustead R., Ireland C. A. Coping style and psychological health among adolescent prisoners: a study of young and juvenile offenders. *Journal of Adolescence*. 2005. Vol.28. №3. Pp. 411–423.
215. Johnson B., Kilmann P.R. Locus of control and perceived confidence in problem-solving abilities. *Journal of Clinical Psychology*. 1975. №31(1). Pp. 54–55.
216. Klevens J., Roca J., Restrepo O., Martinez A. Risk factors for adult male criminality in Colombia. *Criminal Behaviour and Mental Health*. 2001. №11. Pp. 73–85.

217. Lange A., Dehghani B., De Beurs E. Validation of the Dutch adaptation of the buss-Durkee Hostility Inventory. *Behavior research and therapy*. 1995. Vol.33. №2. Pp. 229–233.
218. Lee R.T., Brotheridge C.M. When prey turns predatory: Workplace bullying as a predictor of counteraggression/bullying, coping, and well-being. *European Journal of Work and Organizational Psychology*. 2006. Vol.15. №3. Pp. 352–377.
219. Lefcourt H. M. Durability and Impact of the Locus of Control Construct. *Psychological Bulletin*. 1992. Vol.112. №3. Pp. 411–414.
220. Levenson H. Differentiating among internality, powerful others, and chance. *Research with the Locus of Control Construct*. 1981. Vol.1. Pp. 16–63.
221. Listwan S. J. Victimization, social support, and psychological well-being a study of recently released prisoners. *Criminal justice and behavior*. 2010. Vol.37. №10. Pp. 1140–1159.
222. Mack J. L. Behavior ratings of recidivist and non-recidivist delinquent males. *Psychological reports*. 1969. № 25.1. Pp. 260–360.
223. McGuire J. Understanding Psychology and Crime – Perspectives on theory and action. Glasgow : Open University Press, McGraw–Hill, 2004. 296 p.
224. McGuire J., Hatcher R. Offense-focused problem solving: Preliminary evaluation of a cognitive skills program. *Criminal justice and behavior an international journal*. 2001. Vol. 28. № 5. Pp. 564–587.
225. McGurk B., Bolton N., Smith M. Some psychological, educational and criminological variables related to recidivism in delinquent boys. *British Journal of Social and Clinical Psychology*. 1978. Vol.17. Pp. 251–254.
226. Megreya A.M. Criminal thinking style and emotional intelligence in Egyptians offenders. *Criminal behaviour and mental health*. 2013. №23. Pp. 56–71.
227. Mejovšek M., Buđanovac A., Šućur Z. A comparison between recidivists and non-recidivists on aggression and socioeconomic characteristics. *The XXVII International Congress of Psychology*. 2000. №4. Pp. 101–110.
228. Merton R. Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*. 1938. №3. Pp. 672–682.

229. Mills J. F., Kroner D. G. Anger as a predictor of institutional misconduct and recidivism in a sample of violent offenders. *Journal of Interpersonal Violence*. 2003. Vol.18. №3. Pp. 282–294.
230. Okimoto T. G., Wenzel M. Punishment as restoration of group and offender values following a transgression: Value consensus through symbolic labelling and offender reform. *European Journal of Social Psychology*. 2009. Vol.39. №3. Pp. 346–367.
231. Okimoto T. G., Wenzel M., Feather N. Retribution and restoration as general orientations towards justice. *European Journal of Personality*. 2012. Vol.26. №3. Pp. 255–275.
232. Porporino F. J., Zamble E. Coping with imprisonment. *Canadian Journal of Criminology*. 1984. №26. Pp. 403–421.
233. Pugh D. N. The Effects of Problem-Solving Ability and Locus of Control on Prisoner Adjustment. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. 1993. №37. Pp. 163–176.
234. Qualter P., Ireland J., Gardner K. Exploratory and confirmatory factor analysis of the Schutte Self-Report Emotional Intelligence Scale (SSREI) in a sample of male offenders. *The British Journal of Forensic Practice*. 2010. Vol. 12. № 2. Pp. 43–51.
235. Ram P. A comparative study of murderers and recidivists using Eysenck's Personality Inventory. *Indian Journal of Clinical Psychology*. 1987. №14. Pp. 100–110.
236. Salovey P., Mayer J. Emotional intelligence. Imagination, *Cognition and Personality*. 1990. №9. Pp. 185–211.
237. Schoeman M. I. A classification system and an inter-disciplinary action plan for the prevention and management of recidivism. Pretoria : University of Pretoria, 2002. 278 p.
238. Schoeman M. I. Recidivism: a conceptual and operational conundrum. *In Acta Criminologica. CRIMSA Conference: Special Edition*. 2010. №1. Pp. 80–94.
239. Sheldon R. G. Chronic Delinquent: Some Clarifications of a Vague Concept. *Juvenile and Family Court Journal*. 1989. Vol.40. №3. Pp. 37–44.

240. Stephens O. A., Neil N. M. Recidivism and Emotional Intelligence of Male Recidivists in Lagos State, Nigeria. *Juridical psychology*. 2014. Vol.5. №2. Pp. 115–124.
241. Weiss P. Psychological predictors of recidivism in sex offenders. *Ceskoslovenska psychiatri*. 1989. Vol.85. №4. Pp. 250–255.
242. Wetsel H., Shapiro R. J., Wagner E. E. Prediction of recidivism among juvenile delinquents with the Hand Test. *Journal of Projective Techniques and Personality Assessment*. 1967. Vol 31. №4. Pp. 69–72.
243. Wolfgang M. E. Crime in a birth cohort. Proceedings of the American Philosophical Society. 1973. Pp. 404–411.
244. Wolfgang M. E. Delinquency in two birth cohorts. *Prospective studies of crime and delinquency*. Springer Netherlands, 1983. Pp. 7–16.
245. Wormith J. S., Goldstone C. S. The clinical and statistical prediction of recidivism. *Criminal Justice and Behavior*. 1984. Vol.11. №1. Pp. 3–34.

ДОДАТОК

Фактори, що виділені на узагальнених вибірках злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типів

Насильницькі злочинці-рецидивісти		Корисливі злочинці-рецидивісти	
Шкали	1 фактор	Шкали	1 фактор
Агресивність	0,669	Агресивність	0,606
Директивність	0,620	Негативізм	-0,726
Непряма агресія	-0,632	Непряма агресія	0,653
Негативізм	-0,744	Відпочинок	0,598
Комунікативна агресія	0,586	Добробут	0,688
Контроль власних емоцій	-0,634	Гедонізм	0,713
Контроль експресії	-0,572	Розуміння емоцій інших	0,630
Інгібіція емпатії	0,802	Керування емоціями інших	0,681
Відповідальність у сфері міжособистісних відносин	0,627	Керування власними емоціями	0,567
Готовність до самостійного планування діяльності та відповідальності за неї	0,711		
Шкали	2 фактор	Шкали	2 фактор
Інгібіція комунікативних установок	0,715	Інгібіція комунікативних установок	0,759
Інгібіція комунікативної толерантності	0,677	Інгібіція комунікативної толерантності	-0,747
Афективність	-0,653	Комунікативна агресивність	-0,577

Продовження таблиці

Комунікативність	0,874	Афективність	-0,861
Залежність	-0,715	Комунікативність	0,829
Активна безособовість	0,734	Залежність	-0,712
Розуміння власних емоцій	-0,650	Гнучкість	0,647
Розуміння емоцій інших	-0,588	Уникнення	0,826
Керування емоціями інших	-0,771		
Моделювання	-0,880		
Оцінка результату	-0,607		
Гнучкість	0,741		
Шкали	3 фактор	Шкали	3 фактор
Тривожність	-0,632	Екзальтованість	0,619
Дистимія	0,731	Тривожність	-0,593
Демонстративність	-0,519	Циклотимія	0,716
Соціальний статус	-0,806	Милосердя	0,538
Активність	-0,735	Кохання	0,652
Спілкування	-0,699	Повага оточення	0,512
Страх	-0,547	Інгібіція емпатії	0,625
Асоціальні дії	0,622	Самостійність	0,706
Імпульсивні	-0,694		
Схильність до самозвинувачення	0,566		
Інтернальність в описі досвіду	0,801		
Інтернальність у судженнях про життя взагалі	0,714		

Продовження таблиці

Шкали	4 фактор	Шкали	4 фактор
Милосердя	0,507	Схильність до самозвинувачення	0,730
Кохання	0,680	Готовність долати труднощі	-0,623
Повага оточення	0,662	Готовність до самостійного планування діяльності та відповідальності за неї	-0,617

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Філоненко В.М.

Нечітайло І.С.

ЗЛОЧИНЦІ-РЕЦИДИВИСТИ: ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Монографія

Ф55

Філоненко В.М., Нечітайло І.С. Злочинці-рецидивісти: психологічна характеристика: монографія / Харківський національний університет внутрішніх справ. Івано-Франківськ : Фоліант, 2022. 244 с.

У монографії репрезентовані результати комплексного дослідження соціально-психологічних особливостей неодноразово засуджених злочинців (зокрема, корисливого та насильницького типів), встановлені психологічні особливості корисливих та насильницьких рецидивістів за типом відтворюваності злочину, визначено факторну структуру комплексу психологічних особливостей злочинців-рецидивістів корисливої та насильницької спрямованості, надані практичні рекомендації для психологів пенітенціарної служби та служби дільничних інспекторів щодо специфікації психокорекційної роботи зі злочинцями.

Монографія рекомендована до використання у процесі освітньо-професійної підготовки фахівців за спеціальностями 053 «Психологія» та 081 «Право».

ISBN 978-617-8210-01-4

УДК 159.9:343.911

Підпис. до друку 02.08.2022. Формат видання 148×210мм. Формат паперу і частка аркуша 210×297/4. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 12,2. Тираж 100 прим. Зам. Д002546/22 Віддруковано з оригіналів автора.

Друкарня “Фоліант” 76000, м. Івано-Франківськ вул. Старозамкова, 2 www.foliant.if.ua
e-mail: foliant.drukarnja@gmail.com тел.-факс: +38(0342) 50-21-65
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи Серія ІФ № 24 від 20.07.2004